

Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлиги
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети
Кыргыз тили кафедрасы

Кол жазма укугунда
УДК:809.434.1.(575.2)(043.3)

Исмаилова Даражан Намазовна

**Кыргыз тилиндеги антонимдердин семантика-грамматикалык
табияты**

10.02.01 – кыргыз тили

Адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору
профессор Усубалиев Б.Ш.

Каракол - 2015

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
1-бап. Антонимдерди иликтөө багыттары (илимий адабияттарга сереп).....	9
2-бап. Антонимдердин типтери жана белгилери.....	32
2.1. Толук антонимдер.....	39
2.2. Толук эмесантонимдер.....	82
2.3. Контексттик антонимдер.....	95
3-бап. Антонимдердин семантика –грамматикалык мүнөздөмөсү.....	123
3.1. Зат атоочтук антонимдер.....	124
3.2. Сын атоочтук антонимдер.....	140
3.3. Сан атоочтук антонимдер.....	145
3.4. Ат атоочтук антонимдер.....	146
3.5. Тактоочтук антонимдер.....	147
3.6. Этиштик антонимдер.....	155
Корутунду.....	163
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.....	169

Киришүү

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Антонимдер, өз алдынча кубулуш катары, Буга чейин төмөнкүдөй белгилерине карай бөлүштүрүлүп келди:

1) антонимдик түгөйлөрдүн компоненттеринин тилдик кандай бирдиктерден турарына карай (сөз түрүндөгүлөр жана фразеологизм тибиндегилер); 2) сөз түркүмдөрүнө карай (зат атоочтук, этиштик, тактоочтук ж.б.); 3) морфологиялык өзгөчөлүгүнө карай (бир уңгулуу, түрдүү уңгулуу); 4) лексика-семантикалык бөтөнчөлүгүнө карай; 5) антонимдештик деңгээлине карай (толук, толук эмес, контексттик); 6) антонимдештиктин сөз маанилеринин системасында алган ордуна карай (сандык мүнөздөмө) (109,60). Мындан сырткары, кийинки убакта антонимдердин лингвистикалык жана логикалык белгилери, логикалык жана объективдүү чындыктагы негизи, карама-каршылыктын типтерине карай антонимдердин өз ара айырмачылыгы, синонимдер менен полисемияга карата карым-катышы, көркөм чыгармадагы поэтикалык кызматы өндүү маселелерге даатайы көңүл бурулуп, өз алдынча иликтөөгө алына баштаганын көрөбүз. Мунун өзү эле антонимдердин көп кырдуу кубулуш экендигин, аларды артараптан изилдөө зарылдыгын жана улам барган сайын антонимдерди жаңы өңүттөн териштирүү жарала берерин ырастап турат.

Антонимдер белгилүү бир конкреттүү тилдик системад жашайт, буга ылайык ар бир тилдеги антонимдердин өздөрүнө таандык өзгөчөлүгү болот жана ар бир тилдеги антонимдерди өз алдынча изилдөө зарылчылыгы туулат. Бул жаатта алганда, кыргыз тилинде деле антонимдер көз жаздымда калбайт, белгилүү бир деңгээлде иликтенип келгендигин көрөбүз. Айталы, антонимдердин жогорудагыдай алтыга бөлүнүп каралышы жөнүндө маалымат окуу китептеринде орун алса, антонимдердин объективдүү чындыктагы карама-каршылыкка карата карым-катышы, бир уңгулуу антонимдер, энантиосемиялар жана антонимдердин стилдик кызматы илим доктору Б.Усубалиевдин «Кыргыз тилиндеги антонимдер» аттуу

кандидаттык диссертациясында атайын илимий изилдөөгө алынган (Кыргыз тилиндеги антонимдердин изилдениш абалы жөнүндө кийинки бапта өзүнчө сөз кылмакчыбыз). Бирок окуу китептериндеги маалыматтардын мүмкүнчүлүгү чектелүү экендиги, ал ошол кубулуштардын табиятын терең ачып бере албастыгы, булл үчүн өйдө жакта көрсөтүлгөн маселелердин ар бири атайын илимий изилдөөгө алынышы керектиги айтпасада түшүнүктүү болуп турат. Мына ушундай муктаждык менен зарылдыкты көңүлүбүзгө түйүп, биз ишибизде ушул мезгилге чейин окуу китептеринде кыскача гана маалымат берилип келген кыргыз тилиндеги антонимдердин антонимдештик деңгээли боюнча түрлөрүн, сөз түркүмдүк табиятын жана лексика-семантикалык топторун өз алдынча иликтөөгө алып отурабыз. Ошондой эле изилдөөбүздө биз териштирип жаткан проблемалар менен тикеден-тике байланышта болгон антонимдердин белгилери, логикалык жана турмуштук өзөгү, карама-каршылыкты кабылдоодогу бөтөнчөлүктөр, алардын антонимдерге тийгизген таасири, антонимдердин полисемия, синонимдерге карата карым-катышы өңдүү антонимдер теориясына тиешелүү маселелерди да кошо териштирүүнү туура таптык.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иште антонимдерди антонимдештик деңгээли боюнча түрлөргө бөлүштүрүп, алардын өз ара жалпылык //айырмачылыгына чып берүү, сөз түркүмдөргө ажыратып, ар бир сөз түркүмдөр тобундагы антонимдердин лексика-семантикалык бөтөнчөлүгүн аныктоо **максаты** көздөлдү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттерди жүзөгө ашыруу зарыл:

- антонимдерге арналган илимий адабияттарга сереп салу менен, аталган кубулушту изилдөө багыттарын көрсөтүү;

-антонимдерге мүнөздүү тилдик жана логикалык белгилерди бөлүп көрсөтүп, бул белгилердин антонимдерди антонимдештик деңгээли боюнча бөлүштүрүүгө тийгизген таасирин ачып берүү;

- антонимдерди нагыз жана контексттик, ал эми нагыз антонимдерди

толук жана толук эмес деп бөлүштүрүүнүн себептерин, антонимдердин булл түрлөрүнүн өз ара карым-катышын ачып берүү;

- антонимдерге мүнөздүү белгилерди, ошондой эле алардын логикалык негизин аныктоо, сөз маанилериндеги карама-каршылык менен объективдүү чындыктагы карама-каршылыктын байланышын көрсөтүү;

- антонимдердеги карама-каршылыкты түрдүүчө (күчтүү, алсыз жана бейтарап) кабылдоонун себептерин; антонимдердин синтаксистик моделин белгилеп көрсөтүү;

- антонимдердин лексикалык башка кубулуштар менен байланышын аныктоо; антонимдердин сөз түркүмдүк табиятын, ар бир сөз түркүмдөгү антонимдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, топторун бөлүп көрсөтүү.

Изилдөөнүн методдору, методологиясы. Иште сыпаттама, байкоо жүргүзүү, чечмелөө, системалык анализ, синтез методдору жана ык-амалдары колдонулду. Илимий натыйжа, корутундулар практикалык материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүүнүн негизинде чыгарылды.

Диссертациялык иштин объектиси жана предмети. Изилдөөнүн **объектисин** кыргыз тилиндеги антонимдер, ал эми **предметин** антонимдердин антонимдик деңгээли боюнча түрлөрү жана семантика-грамматикалык топтору түзөт.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги антонимдердин антонимдештик деңгээли боюнча бөлүнүшү, сөз түркүмдүк табияты, лексика-семантикалык топтору биринчи жолу атайын иликтөөгө алынып отурат. Буга байланыштуу антонимдерге мүнөздүү белгилер, антонимдерди нагыз жана контексттик, нагыз антонимдерди толук жана толук эмес деп бөлүштүрүүнүн себеп-өбөлгөлөрү, антонимдердин аталган түрлөрүнүн кепте колдонулуш бөтөнчөлүктөрү, лексикалык башка кубулуштар менен байланышы, синтаксистик моделдери, сөз маанилериндеги карама-каршылыкты түрдүүчө кабылдоонун себептери, антонимдердин сөз

түркүмдөргө бөлүнүшү, ар бир сөз түркүмдөр ичиндеги антонимдердин кепте колдонулуш жагдай-шарттары, ошондой эле лексика семантикалык топтору ар тараптуу талдоого алынып, конкреттүү мисалдардын негизинде ачылып берилгендиги иштин илимий жаңылыгы болуп саналат.

Коргоого коюлуучу жоболор. Фактылык материалдарга талдоожүргүзүү коргоого төмөнкүдөй жоболорду коюуга мүмкүнчүлүк түзөт:

- антонимдер конкреттүү бир тилдик системада жашаган лингвистикалык кубулуш болуп саналат;

- кепте карама-каршы мааниде бирге колдонулушу антонимдердин негизги белгиси болуп саналат, бирок бул жагдай алардын логикалык жана чындыктагы негизин жокко чыгара албайт.;

- антонимдерди антонимдештик денгээли боюнча топторго бөлүштүрүүдө дал келүүчүлүк принциби башкы орунда турат, бул принциптин негизинде аларды нагыз жана контексттик антонимдер, ал эми нагыз антонимдерди толук жана толук эмес деп экиге бөлүп кароо шарт;

- антонимдерди лексикалык башка кубулуштар (синонимдер жана полисемия) менен байланышта териштирүү алардын табиятын, дегеле сөз семантикасындагы кыймылды, өзгөрүштөрдү терең ачып берүүгө өбөлгө түзөт;

- антонимдер кепте белгилүү бир синтаксистик моделде колдонулуп, ар кандай маанилерди туюндурушат, синтаксистик модели жагынан нагыз жана контексттик антонимдер бир-биринен айырмаланышпайт;

- антонимдердик түгөйлөр, негизинен, бирдей сөз түркүмдөрүнө таандык болушат, бирок муну менен катар сөз түркүмдөр аралык антонимдер да кепте жашайт, булардын жаралышы карама-каршылыктын өз ара кезмектешип турушу, бири-экинчисине өтүп турушу менен түшүндүрүлөт;

- ар бир сөз түркүмүнүн ичиндеги антонимдерди семантикалык бөтөнчөлүктөрүнө карай ич ара бир нече топко бөлүп кароо абзел.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Иш антонимдер проблемасын, лексикалык кубулуштардын өз ара байланышын, сөз семантикасындагы кыймыл, өзгөрүш маселелерин мындан ары тереңдетип иликтөөгө теориялык негиз боло алат. Таанып-билүүчүлүк мааниси менен катар ишти бир катар практикалык жумуштарда да кеңири колдонсо болот. Тактап айтканда, изилдөөнүн материалдары, талдоолордон алынган натыйжа-табылгалары жогорку окуу жайларында кыргыз лексикологиясы, стилистикасы боюнча дарстарды, практикалык жана атайын курстарды өтүүдө, муну менен катар аталган предмет боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо пайдаланары шексиз. Ошондой эле түшүндүрмө, антонимдер жана поэтикалык сөздүктөрдү түзүүдө да изилдөө ишибиз чоң көмөк көрсөтөрү талашсыз.

Диссертациянынапробациясы диссертациянын үстүндө иштөө процессинде жүзөгө ашырылды. Иштин негизги жоболору менен тыянактары К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун кыргыз тили кафедрасынын отурумунда талкууланды, ошондой эле жогорку окуу жайларда өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндама жасалды. Иш боюнча 7 макала жарыяланды.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Иште тилдик материалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу антонимдердин деңгээли боюнча өз ара бөтөнчөлүктөрүнө, сөз түркүмдүк табиятына жана лексика - семантикалык топторуна байланыштуу илимий-теориялык тыянактар чыгарылды, андыктан иликтөөдөн алынган тыянак, натыйжаларды жана жалпы корутундулар менен сунуштарды диссертанттын жеке салымы катары кароо шарт.

Изилдөөнү илимий теориялык негиздерин В.В.Виноградов,
А.А.Потебня, А.А.Реформатский, Р.А.Будагов, Л.А. Булаховский,
А.А.Брагина, Е.В.Атаева, О.С.Ахманова, Л.А.Введенская,
Я.И.Гальперин, М.К.Давыдова, И.В.Дмитриевская, А.В.Исаев,
В.Н.Комиссаров, А.В.Калинин, Л.П.Климова, Н.И.Кондаков,

М.Р.Маметов,Л.А.Матиевская, Е.Н.Миллер, В.М.Марозова, Л.А.Новиков,
Э.И.Родичева, Н.Л.Соколова, Н.М.Шанский, Л.И.Уемов;Р.Шукуров,
Б.Юнусалиев, Г.Г.Мусабаев, Ж.Мусин, Л.Маметов, А.Н.Кононов,
Б.О.Исабекова, Б.Байжанов, ЭАбдулдаев, С.Давлетов, А.Жалилов,
Ж.Мамытов, Ж.Мукамбаев, С.Өмүралиева, А.Сапарбаев, Б.Усубалиев,
К.Дунканаев, С.Эргешоваж.б.

атамекендикжаначетэлдикокумуштуулардынжалпыэлелексикологиятармагы
на, мунуничиненантонимдергеарналганэмгектеритүздү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарык көрүшү. Диссертациялык
ишти аткаруу учурунда ишке байланыштуу макалалар ЫМУнун «Вестник»
менен «Кыргыз тили жана адабияты» журналына, Бишкектеги М.Кашгари-
Барскани атындагы Чыгыш университетинин «Билим жана тарбия»
журналына, «БГУ жарчысына», КУУнун «Жарчысына» илимий макалалар
жарык көрдү.

Диссертациялык иштин структурасы. Иш киришүүдөн, үч баптан,
корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

I .БАП. Антонимдерди иликтөө

багыттары(Илимийадабияттарга сереп)

Антонимдер ар тараптуу териштирүүгө муктаж тилдик татаал кубулуштардын бири экендигин бул маселе боюнча иликтөө жүргүзүп жүрүшкөн изилдөөчүлөрдүн баары бир ооздон белгилеп келишкен. Мунун бир күбөсү катары ушу күнгө чейин антонимдер ар кандай нукта каралып келгендигин жана алардын табиятына таандык теориялык айрым маселелер дагы тереңдетилип иликтөөнү талап кылып жаткандыгын карасак болот. Дүйнөлүк (жалпы) тил илиминдеги антонимдер теориясынын өнүгүшүнө сереп салып көрсөк, ал өз башынан төмөндөгүдөй төрт баскычты кечиргендигине күбө болобуз:1) а н т о н и м д е р д и к а р а м а - к а р ш ы м а а н и д е г и с ө з д ө р д е п к а р о о . Бул баскычта антонимдерге арналган атайын изилдөөлөр болгон эмес, алар жөнүндө жалпы тил илими жана лексикология боюнча окуу китептеринде гана жогоркудай маалыматтар орун алган; 2) а н т о н и м д е р д и к а р а м а - к а р ш ы т ү ш ү н ү к т ө р - д ү т у ю н д у р у у ч у с ө з д ө р к а т а р ы к а р о о . Бул баскычта антонимдерге арналган атайы изилдөөлөр жүргүзүлө баштаган жана ал эмгектерде антонимдердин табиятын сыйышпас түшүнүктөрдүн классификациясынын негизинде логикалык чен-өлчөм менен аныктоого далалат кылынган; 3) антонимдерди а д а м д ы н с е з и м и н и н б и р б е л г и с и к а т а р ы к а р о o . Көрүнүп тургандай, 2-3-баскычтарда антонимдер конкреттүү логикалык жана психологиялык кубулуш катары каралган, ошондуктан бул көз караш сынга алынып келген, анткени алар эл тарабынан антоним катары кабыл алынган сөздөрдүн баарын камтый албайт, ошондой эле алар антоним катары кабыл алган сөздөр тилибизде антоним болбой калышы да толук ыктымал;4) а н т о н и м д е р д и л и н г в и с т и к а л ы к к у б у л у ш к а т а р ы к а р o o , б . а . , бири экинчисине карама-каршы экендиги лексикалык маанилеринде камтылган, чагылдырылган сөздөрдү антонимдер катары эсептөө. Бул баскычта изилдөөчүлөр антонимдерге таандык жалпы теориялык маселелер

менен чектелип калбай, конкреттүү тилдердин материалдарынын негизинде антоним сөздөрдүн лексика-семантикалык топторун териштиришип, алардын лингвистикалык бөтөнчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурушкан. Натыйжада, алар кепте карама-каршы мааниде бирге жыш колдонулушун антонимдердин башкы белгиси катары карашып, антонимдештикти сөздүн лексикалык маанисинин бөлүгү деп эсептешкен, ал эми бул көз караш болсо антонимдер түшүнүгүнүн антонимдер катары кабыл алынган сөздөрдүн баарын камтуусуна өбөлгө түзгөн [Н.Л.Соколова, 60-69].

Конкреттүү бир тилдин мисалында антонимдерди иликтөөгө алышкан окумуштуулардын көпчүлүгү кайсы бир деңгээлде жогорудагы маселелерге кайрылып өтүшкөндүгүн жана бул жагынан алганда, деги эле антонимдер теориясын иштеп чыгууга дүйнөлүк тил илиминде орус тил илиминин өз орду бар экендигин белгилей кетүү абзел. Ушул жагдайды жана орус тили илиминдеги илимий жалпылоо–корутундулар кыргыз тилиндеги айрым маселелерди иликтөөдө теориялык негиз болуп келаткандыгын эске алып, биз антонимдердин орус тили илиминде изилденишине жана андагы урунттуу теориялык жалпылоо-тыянактарга кыскача токтоло кетүүнү туура таптык. Орус тилиндеги антонимдерди изилдөө, негизинен, төмөнкүдөй эки багытта жүргүзүлүп келген жана мындай салт бүгүнкү күндө да улантылууда: 1. Антонимдердин табиятын, логика-семантикалык негизин, сөз түркүмдөрүнө карата карым-катышын, морфологиялык бөтөнчөлүгүн, антонимдештик деңгээлин ж.б. маселелерди иликтөө, бул багытты антонимдерди чылгый лингвистикалык нукта изилдөө десек болот. 2. Антонимдердин көркөм кепте колдонулуш бөтөнчөлүгүн тигил же бул сүрөткердин чыгармаларына жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнө байланыштырып изилдөө, бул багытты антонимдерди стилистика-поэтикалык багытта изилдөө десек болот.

Биринчи топтогу иликтөөлөргө Л.А.Новиковдун «Антонимия в русском языке(семантический анализ противоположности в лексике)» аттуу

монографиясын, Л.Н.Лукинанын «История некоторых антонимических прилагательных в русском языке (на материале письменных памятников XI-XVII вв.)», «Антонимия имен существительных в современном русском языке» аттуу кандидаттык диссертацияларын, А.А.Брагина («Семантические отношения между синонимами и антонимами (роль негативных форм)»), Л.Н.Климова («Синтагматические связи как средство разграничения противоположных значений слова»), В.Н.Комиссаров («Проблема определения антонима (О соотношении логического и языкового в семасиологии)»), М.Р.Львов («К вопросу о типах лексических антонимов»), Е.Н.Миллер («Отображение в антонимии неязыковых явлений»), М.И.Привалова («Каламбурная антонимия и смежные с ней явления»), Э.И.Родичева («К проблеме антонимии»), М.И.Сидеренко («О фразеологических антонимах русского языка»), А.Н.Тихонов, С.М.Саидова («Антонимия лексическая и антонимия словообразовательная»), А.И.Уемов («Проблема отрицательных определений») ж.б. изилдөөчүлөрдүн макалаларын; экинчи топтогуларга Л.А.Матиевскаянын «Стилистические использования антонимов (на материале произведений М.Ю.Лермонтова)», В.Ю.Козлованын «Антонимия в поэзии И.А.Бунина» аттуу кандидаттык диссертацияларын, М.К.Давыдов («Антонимия как художественно выразительное средство в романе М.Шолохова «Поднятая целина») Я.И.Гельбле («Антонимия и антитеза»), В.А.Иванов («Стилистические функции антонимов в романе А.А.Фадеева «Молодая гвардия»), Б.Н.Павлов («Слова «день» и «ночь» в поэтической речи А.Блока»), Р.В.Селина («Антитеза в составе двух и более предложений в публицистике военных лет И.Эренбурга»), В.С.Соловьева («Антитеза в хиазмах Блока») ж.б. изилдөөчүлөрдүн макалалары кирет.

Албетте, жогоруда аталган эмгектердин ар бирине токтолуп отуруунун кажети жок, ошондуктан биз ал изилдөөлөрдө козголгон маселелерди жалпылап, урунтуу жерлерин гана берүүнү туура көрөбүз. Орус тил

илиминде, кеңири алганда, жалпы тил илиминде алгачкылардан болуп логикалык жана тилдик кубулуштардын өз ара карым -катышын атайын териштирип, бул аркылуу антонимдерди өз алдынча тилдик кубулуш катары кароого өбөлгө түзгөн алардын семантикалык бөтөнчөлүктөрүн ачып берүүгө кылган далалат орус окумуштуусу В.Н.Комиссаровго таандык (В.Н. Комиссаров, ВЯ,1957,№2, 49-58). Автор аталган макаласында сөздүн лексикалык маанисине мүнөздүү белгилерди ачып берүү менен,антоним сөздөрдүн лексикалык маанисин логикалык категориялар аркылуу гана аныктоонукөздөгөн, антонимдерди карама-каршы түшүнүктөр катары караган айрым окумуштууларды,антонимдердин логикалык негизин түзгөн сыйышпас түшүнүктөр боюнча логикада орун алып келаткан кем-карчтарды адилеттүү сынга алып келип, антонимдерди өз алдынча тилдик кубулуш катары кароого өбөлгө түзгөн төмөнкүдөй семантикалык үч бөтөнчөлүктү бөлүп көрсөтөт:

1. Карама-каршылык сөз маанисинин элементине айланат да, кандайдыр бир конкреттүү контекстке эч бир көз каранды болбой калат, т.а., антонимдер кептик эмес, тилдик кубулушка жатат.

2.Антоним сөздөр кепте такай, регулярдуу карама-каршы мааниде колдонулушу зарыл, бул антонимдердин бирден бир, милдеттүү түрдөгү шарты болуп саналат, мунсуз сөздөр антоним боло алышпайт жана антоним болуп сакталып калбайт.

3.Башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнүн бирдейлиги, т.а., антонимдер белгилүү бир топтогу сөздөр менен гана айкашат да, бирдей лексикалык чөйрөгө ээ болушат.

Ошондой эле антонимдердин чындыктагы негизижөнүндөкеп козгоп, антоним сөздөрдүн маанилеринин карама-каршылыгы ал сөздөр белгилеген кубулуштардын бөтөнчөлүктөрү менен эч бир байланышпайтдеген жыйынтыкка келет, т.а., антонимдердин негизин түзгөн карама-каршылыктын объективдүүлүгүн танат. Мындай пикир, биздин оюбузча, бир

жактуу болуп саналат жана биз бул маселеге кийинки бапта атайы кайрылмакчыбыз.

Орус тил илиминде, жалпы тил илиминде десек да болот, антонимдерди изилдөө боюнча окумуштуу Л.А.Новиковдун «Антонимия в русском языке»(М.,1973) аттуу фундаменталдуу монографиясы өзгөчө орунда турат, бул эмгекти антонимдерге ар тараптуу, комплекстүү иликтөө жүргүзүүнүн өрнөк – үлгүсү катары кароо жөн. Жалпы жонунан «Объект», «Анализ», «Классификация» деген чоң үч бөлүмдөн, мунун ичинде«Тилдин лексикалык системасы жана антонимия», «Карама-каршылык антонимиянын семантикалык негизи катары», «Антонимия тилдик кубулуш катары», «Семантикалык карама-каршылыкка анализ», «Лексикадагы карама - каршылыкты иликтөөнүн синтагматикалык өңүтү», «Лексикадагы карама-каршылыкты иликтөөнүн прагматикалык өңүтү», «Орус тилиндеги антонимдерди структуралык жактан классификациялоо», «Карама-каршылыктын типтери жана антонимдер топтору», «Антонимдер тилдик көркөм каражат катары» аттуу бөлүктөрдөн турган бул эмгек, бөлүктөрдүн аталышы ырастап тургандай, антонимдерди иликтөөнүн багыттарын көрсөтүп, антонимия теориясын байытууга чоң салым кошкон. Бирок, ошентсе да, изилдөөчү чоң көлөмдөгү жана олуттуу теориялык маселелерди козгогондуктан, айрым жерлерде теориялык жалпылоолор менен гана чектелип, алар жеткиликтүү фактылык материалдар менен жабдылбай, дагы тереңдетип териштирүүгө муктаж болуп тургандыгын атайы белгилей кеткибиз келет.

Ошентсе да төмөнкүдөй эки жагдайды өзгөчө белгилей кетүү абзел: 1) окумуштуу Л.А.Новиков орус тилиндеги антонимдерди изилдөөгө алуу менен катар карама-каршылыктын табият-маңызы, лексиканын системалык мүнөзү, семантикалык анализ, анализдин синтагматикалык жана парадигматикалык өңүтү, антонимдерди тилдин лексикалык системасынын универсалдуу категориясы катары кароо өңдүү тилдин жалпы теориясына

таандык маселелерди да кошо териштирип, натыйжада, бул жалпы теориялык маселелер антонимдердин табиятын терең ачып берүүгө чоң көмөк көрсөткөн; 2) ар бир тилдеги антонимдердин табият-маңызын так, толук аныктоо үчүн алардын ар бир семантикалык, структура-синтагматикалык топторун, а түгүл мүмкүнчүлүк болсо, ар бир антонимдик парадигманы (түгөйдү) өз-өзүнчө карап, ар тараптуу иликтөө зарыл.

Окумуштуу Е.Н.Миллер «Отображение в антонимии неязыковых явлений» - «Бейтилдик кубулуштардын антонимияда чагылдырылышы» (ВЯ, 1979, №1, 40-51), «Антонимы разных частей речи» - «Түрдүү сөз түркүмдөрдүн антонимдери» (РЯШ, №5,1987) аттуу макалаларында буга чейинки окумуштуулардан айырмаланып, тилдеги сөздөрдүн маанилеринин карама-каршылыгы объективдүү факторго да көз каранды болот, т.а., антонимдердин негизин нерселердин, касиет-сапаттардын ж.б. ортосундагы реалдуу карама- каршылык түзөт деген жаңы ой менен чыккан. Муну менен катар экинчи макаласында антонимдер бирдей сөз түркүмдөрүнө гана эмес, түрдүү сөз түркүмдөрүнө деле тиешелүү болот деген мурда учкай гана айтылып жүргөн ойду мисалдардын негизинде кенен ачып берүүгө аракет жасап, өз оюн белгилүү бир деңгээлде далилдеп бере алган.

Антонимдер тилдин системалык мүнөзүн айкын көрсөткөн кубулуштардын бири болсо да, алардын бөтөнчөлүгүн көрсөтүүчү белгилери, дегеле антонимдик маани-маңызы, баарыдан мурда, конкреттүү текстте гана даана ачылат. Бул жагынан алганда, тигил же бул чыгармадагы, ошондой эле тигил же бул сүрөткердин чыгармаларындагы антонимдерди иликтегенде алардын көркөм-поэтикалык кудурет-күчү жөнүндө гана эмес, а мындай касиетке жеткирген алардын лингвистикалык табияты, мүмкүнчүлүгү тууралуу да сөз жүрүүгө тийиш. Дааналап айтканда, антонимдердин поэтикалык кызматы алардын лингвистикалык табият-касиети менен тыгыз байланышта каралып, сүрөткердин көркөм-поэтикалык текстиндеги антонимдерге лингвистикалык талдоо жүргүзүлүшү шарт. Бул болсо, бир

жагынан, тигил же бул сүрөткердин ички дүйнөсүн, анын дүйнөгө жана адамдын ушул дүйнөдө алган ордуна болгон көз карашын, сүрөткердин жалпы эле поэтикасын терең ачып берүүгө өбөлгө түзсө, экинчи жагынан, конкреттүү мисалдарга таянган мындай талдоолор тилдик антонимиядагы ушул мезгилге чейин байкалбай келген же учкай байкалып келген маселелерди ачууга, мурда айтылган ойлорду тереңдетип талдап бекемдөөгө, демек, тилдик антонимия теориясын байытууга чоң көмөк көрсөтөт. Мына ушул жагдайларды эске алсак, антонимдерди стилистика-поэтикалык өңүттө изилдеген эмгектердин ичинде орус илимпоздору Л.А.Матиевскаянын «Стилистические использования антонимов (на материале произведений М.Ю.Лермонтова)» (М., 1978), В.Ю.Козлованын «Антонимия в поэзии И.А.Бунина» (М., 1992) аттуу кандидаттык диссертациялары өзгөчө орунда турат десек жаңылышпайбыз.

Түркологияда антонимдерди иликтөөгө лексикалык башка категорияларга караганда кийинчерээк көңүл бурулгандыгын көрөбүз. Тактап айтканда, өткөн кылымдын 70-жылдарынан тартып айрым түрк тилдериндеги антонимдер атайын изилдөөгө алынып, алардын табият маңызын аныктоого далалат кылына баштагандыгына төмөнкү кандидаттык иштер далил болот: Мусин Ж. Антонимы в казахском языке (1970); Шүкүров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка (1973); Исабеков Б.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке (1973); Байжанов Б. Антонимы в туркменском языке (1985) ; Хасбулатова З. «Антонимы в кумыкском языке» (2010); бул изилдөөлөргө А.Маметовдун «Антонимы в крымско-татарском языке» (Советская тюркология, 1979 № 1,62-68) аттуу макаласын да кошууга болот.

Жогоруда аталган изилдөөлөрдө териштирилген маселелер жана чыгарылган тыянактар, жалпы теориялык жактан алганда, бири экинчисинен анча деле айырмаланышпайт. Тактап айтканда, алардын баарында тең эле антонимдер карама-каршы маанидеги сөздөр катары каралып, алар

антонимдештик деңгээли, сөз түркүмдөрүнө карата карым-катышы, семантикасы жана структурасы боюнча бөлүштүрүлөт; ошондой эле айрымдарында антонимдик сөздүктөрдү түзүүнүн принциптери, фразеологиялык антонимдер, энантиосемия, оксюморон кубулуштары иликтөөгө алынат жана тиешелүү жыйынтыктарды чыгарышат. Бирок айрым теориялык маселелер боюнча, мисалы, 1) антонимдердин чындыктагы негизи; 2) бир уңгулуу антонимдерге байланыштуу кайчы пикирди учуратууга болот. Биринчи маселе боюнча казак окумуштуусу Ж.Мусинорус окумуштуусу В.Н.Комиссаровдун жогорудагы көз карашын толук колдойт, т.а., карама-каршылыктын объективдүүлүгүн танып, аны сөз маанилеринин элементи катары гана карайт. Ал эми Б.Байжанов менен Б.Усубалиев антонимдер – бул сөз маанилеринин карама-каршылыгы экендигин танышпайт, бирок ушул сөз маанилериндеги карама-каршылыкты объективдүү карама-каршылыктын тилде чагылдырылышы катары карашат.

Экинчи маселемына мындай суроо-талашты туудуруп келет: түрк тилдеринде бир уңгулуу антонимдер барбы, алардын кайсыларын нагыз антонимдер катары кароого болот? Бул суроо боюнча да окумуштууларды эки топко бөлүп кароого болот: Ж.Мусин, Б.О.Исабеков сыяктуу илимпоздор бир уңгулуу антонимдер бар экендигин танышса, окумуштуулардын экинчи бир тобу (Р.Шүкүров, А.Маметов, Б.Усубалиев ж.б.) түрк тилдеринде бир уңгулуу антонимдер бар деп эсептешип, өздөрүнүн жөндүү далилдерин келтиришет.

Акырында антонимдер боюнча түркологиядагы кийинки мезгилдеги иликтөөлөрдүн экөөнө гана өзүнчө токтоло кетүүнү туура таптык. Түркмөн окумуштуусу Б.Байжановдун кандидаттык диссертациясында (1985) антонимдер теориясын өнүктүрүүгө үлүш кошчу, келечекте антонимдерди изилдөөдө көңүлгө тутчу илимий тыянактар бар, аларды атайы кыстара кетүү абзел: 1) антонимдердин семантикалык негизин бири-бирин шарттоочу, талап кылуучу жана ушул эле маалда бири-бирин тануучу, жокко чыгаруучу

кыйышпас карама-каршылыктар түзөт; 2) антонимдик карым-катышта көп маанилүү сөздөр эмес, алардын объективдүү чындыктын бирдей тегине таандык болгон конкреттүү маанилери болушат; 3) сын-сыпатты туюндурган сөздөр гана эмес, карама-каршы сан-өлчөмдү, мейкиндик менен убакытты, багытты, кыймыл-аракетти билдирген сөздөр да өз ара антоним боло алышат.

Ал эми кумык изилдөөчүсү З.Хасбулатованын «Антонимы в кумыкском языке»(2010) аттуу кандидаттык ишинде кумык тилинин материалында антонимдерди структуралык жана семантикалык бөтөнчөлүктөрүнө карай бөлүштүрүп, алардын стилистикалык функцияларын, көркөм чыгармада кандай ык-амалда колдонулуп, кандай өзгөрүүлөргө учураарын белгилүү даражада ачып берген. Бул жагынан алганда, изилдөөчүнүн антонимдерди сөз түркүмдөргө, ар бир сөз түркүмүндөгү антонимдерди семантикалык топторго бөлүштүрүп, айрым учурда антонимдерди полисемия менен байланышта териштиргендиги, антитезанын табиятын ар тараптуу ачып бергендиги, контексттик антонимдердин табияты, жаралыш механизми боюнча айткан ойлору, антонимдердин микроконтекстте бирге колдонулушунун түрлөрүнө (моделдерине) жүргүзгөн талдоолору өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Бирок, ошентсе да, аталган иш жалпы жонунан логикалык ырааттуулукту талап кылып тургандай, айрым теориялык жалпылоолор конкреттүү талдоолордон келип чыкпастан, сырттан көчүрүлүп келгендей таасир калтырат. Ошондой эле эмгекте дагы тереңдетип иликтөөнү талап кылган **-луу, -сыз** мүчөлөрү аркылуу жасалган антонимдер, антонимия менен полисемиянын өз ара карым-катышы, энантиосемия, антонимдердин негизинде уюшулган стилдик фигуралар, антонимдер ар бир көркөм ойлоо өзгөчөлүгүн чагылдырары сыяктуу маселелер да бар.

Антонимдер маселесине арналган изилдөөлөр кыргыз тил илиминде да өткөн кылымдын 60-70- жылдарынан тарта жүргүзүлө баштаган, алардын ар бири өтө кылдаттык менен талдоо жүргүзүп чыгууга арзыйт, бирок биздин милдетибиз сереп салуу менен гана чектелүүгө тийиш болгондуктан, бул

жерде кыргыз окумуштууларынын эмгектерине антонимдер тууралуу кандай маалыматтар камтылган деген суроону жалпылап берүүгө гана туура келет. Кыргыз тилиндеги антонимдерге арналган эмгектерди өз ара төмөнкүдөй эки топко бөлүштүрүп алуу абзел: 1) антонимдердин окуу китептеринде териштирилиши; 2) антонимдердин атайын изилдөөлөрдө иликтениши. Булардын ар бирине өз – өзүнчө токтолмокчубуз.

Антонимдер жөнүндөгү маалыматтар окуу китептеринде төмөндөгү авторлор тарабынан берилип, негизинен, окуу программаларынын талабына ылайык териштирилгендигин көрөбүз: *Ж.Мукамбаев* (Ж.Мукамбаев, Осмонкулов А. Азыркы кыргыз тили. Методикалык көрсөтмөлөр жыйнагы, 1976; Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика, 1978), *С.Давлетов* (Ахматов Т., Давлетов С., Сартпаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү, Мектеп, 1980), *С. Өмүралиева* (Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика, 1990), *А.Жалилов* (Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. 1996), *А.Сапарбаев* (Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы, 1997), *Э. Абдулдаев* (Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Орфография. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология, 1998), *Ж.Мамытов* (Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология, 1999)

Аталган окуу китептери менен окуу куралдарынын баарында тең эле антонимдер карама-каршы маанини же түшүнүктү туюндурган сөздөр катары сыпатталып, анын айрым белгилери (бир текке таандык түшүнүктү туюндурары, кепте бирге жыш колдонулары, бирдей сөз түркүмгө таандык экендиги ж.б.) көрсөтүлөт; структурасы боюнча т ү р д ү ү у н г у л у у же лексикалык жана бир у нгулуу антонимдер деп бөлүштүрүлөт, семантикалык маанисине, колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай тилдик же нагыз жана контексттик деп экиге бөлүп каралат. Мындан сырткары, антонимдердин сөз

түркүмдүк табияты, полисемия менен синонимдерге карата карым-катышы, көркөм кепте колдонулушу тууралуу да кыскача маалымат берилет. Антонимдер боюнча маалыматтардын кеңири берилиши жана жаңычылдыгы менен С.Өмүралиева, А.Сапарбаевдердин окуу китептери башкалардан айырмаланып турарын белгилей кетүү абзел.

Алсак, окумуштуу С.Өмүралиева антонимдерге бөлөкчөрөөк мамиле кылат, т.а., ал антонимдерди лексикалык башка кубулуштар (синонимдер, полисемия) менен салыштыра карайт да, антонимдерди жалаң гана лингвистикалык жаатта кароо жетишсиз экендигин, а турмуштагы карама-каршылык менен тыгыз байланышта кароо зарылдыгын белгилеп келип, антонимдердин реалдуу турмуштагы негизи, ошондой эле антонимдердин өзгөчө түрү болгон энантиосемия жөнүндөгү маселени окуу китептеринде биринчилерден болуп коёт. Муну менен катар реалдуу чындыктагы карама-каршылык таанып-билүү процессинде айкын болорун, ошол таанылып – билинген карама-каршылык тилде антонимдер аркылуу чагылдырыларын да көрсөтөт. Антонимдерди төмөнкүдөй белгилерине карай бир канча топко бөлөт: жасалышына жана табиятына карай: л е к с и к а–с е м а н т и к а л ы к, г р а м м а т и к а л ы к а н т о н и м д е р; маанисине карай: т о л у к, т о л у к э м е с ж а н а к о н т е к с т т и к а н т о н и м д е р (10,175). Мындан сырткары, антонимдерди карама-каршылыктын типтерине карай да экиге 1). а б с о л ю т т у у к а р а м а-к а р ш ы л ы к т ы б е л г и л е г е н а н т о- н и м д е р; 2) с а л ы ш т ы р м а л у у к а р а м а-к а р ш ы л ы к т ы б е л г и-л е г е н а н т о н и м д е р) бөлүп карайт да, экөөнүн өз ара айырмачылыгын мисалдардын негизинде далилдеп келип, бирок мындай айырмачылыктарына карабай, бул экөөнүн тең негизин реалдуу карама- каршылык түзөрүн айтат. Буга байланыштуу антонимдердин дагы бир тобун (М.: *бир–миң, бал-уу, ак-кара* ж.б.) өзүнчө бөлүп кароо зарылдыгын белгилеп, аларды к ы й ы р (п р а-г м а т и к а л ы к) к а р а м а-к а р ш ы л ы к т ы б и л д и р г е н а н т о - н и м д е р деп атайт, мындай антонимдердин бөтөнчөлүгүн ачып берет.

Доцент А. Сапарбаевдин окуу китеби, баарыдан мурда, антонимдердин, энантиосемия менен оксюморондун кененирээк жана конкреттүү ачып бергендиги, кепте колдонулуш мүнөзү боюнча антонимдерди эки чоң топко: (1. жалпы тилдик (нагыз) антонимдер; 2. контексттик) антонимдер) бөлүп карап, бул экөөнүн ортосундагы лексика-семантикалык жана функционалдык бөтөнчөлүктөрдү көрсөткөндүгү менен көңүл бурууга арзыйт. Муну менен катар антонимдерди түзүлүшүнө карай төмөнкүдөй бөлүштүрүүсү антонимдердин табиятындагы бир бөтөнчөлүктү көрө билгендиги менен айырмаланып турат: 1) лексикалык антонимдерде карама-каршы маани уңгу сөздөр аркылуу берилет: *эски – жаңы, азоо-жоош, арсар-анык* ж.б. 2) грамматикалык антонимдер уңгу сөздөргө куранды мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жасалат жана жасалышы жагынан эки түрдүү келет: а) бир эле уңгусу карама-каршы маанидеги мүчөнүн уланышы аркылуу жасалат: *себептүү – себепсиз, бейдарман – дармандуу, найынсап – ынсаптуу* ж.б.; б) ар башка уңгуга карама-каршы маанидеги ар башка курандылардын жалганышы аркылуу жасалат: *бейбаш-адептүү, белгилүү-дайынсыз, белдүү-алсыз* ж.б. 3) лексика-грамматикалык антонимдердин түгөйлөрүнүн бири уңгу түрүндөгү сөз, экинчиси туунду сөз болот, т.а., мындай антонимдер, автордун ою боюнча, лексикалык жана грамматикалык бирдиктердин каршы маанилери аркылуу жасалат: *жашык-кайраттуу, нааразы-ыраазы; булга-тазала, карыш-жазыл, жык-тургуз, жөө-атчан, табигый-жасалма; чала-толук, чогуу-чачкын, бүтүн-курак* ж.б.

Арийне, окуу китебинин өзүнчө талабы бар: ал такталган, талаш туудурбаган маселелерди ырааттуу жана так бериши керек, андыктан тигил же бул маселе терең териштирилбей калган деп аларга доомат коё берүү логикага сыя бербейт. Бул – бир. Экинчиден, кыргыз тили боюнча окуу китептеринин улам кийинкилеринде антонимдер маселелери кененирээк жана тереңирээк чагылдырылганы байкалат. Үчүнчүдөн, жогорудагы окуу

китептеринде тактоону талап кылган жерлери да учурайт. Бул, баарыдан мурда, логикалык ырааттуулукка тиешелүү: антонимдерге байланыштуу маселелер бирдей логикалык ырааттуулукта жайгаштырылып, чечмелениши керек; антонимдер маселесине байланыштуу терминдерди бирдей тартипте берүү зарыл; антонимдердин логикалык жана лингвистикалык табияты так ажыратылып берилүүгө тийиш, жогорудагы айрым окуу китептеринде логикалык негизге өзгөчө маани берилгендиктен, айрым нагыз антонимдер (*көк-жер, бир-миң, уу-бал* ж.б.) контексттик антонимдер катары каралып калган, деги эле логика менен психологиянын позициясы боюнча болууга укугу бар сөздөр тилде антонимдик катышты түзбөй калышы да ыктымал, мисалы, логикалык жактан алганда, *толтура* сөзүнө–*бош* сөзү антоним болуш керек эле, бирок тилде (элде булар) эмес, *толтура-бөксө* сөздөрү антоним катары кабыл алынат, ошондой эле Н.Л.Соколова адилеттүү белгилегендей, антонимдерге логика менен психологиянын позициясынан берген аныктама тилдеги антонимдерди толук камтый албайт (115,60) айталы, *ак-кара, уу-бал, ит-мышык* антонимдерин жогорудагы позиция боюнча антоним катары кароого болбойт. Антонимдерди т о л у к ж а н а т о л у к э м е с деп бөлүштүрүүгө негиз кылып алынган «бири-бирин толук танат же бири-бирин толук тана албайт» деген эреженин өзү толук тануу деген эмне, толук эмес тануу деген эмне, булардын логика-лингвистикалык чен-өлчөмдөрү кайсылар деген суроону жаратат.

Кыргыз тилиндеги антонимдерди атайын иликтөөгө алган илимий эмгектерди териштирүү мүнөзүнө карай экиге бөлүп караса болот: 1) чылгый лингвистикалык мүнөзүндөгү эмгектер: 2) когнитивдик лингвистикалык нукта териштирген изилдөөлөр. Изилдөөбүз салттуу же чылгый лингвистикалык багытта болгон соң, биз булардын биринчисине өзгөчө көңүл бурарыбызды атайын эскерте кеткибиз келет.

Антонимдерди атайын иликтөөгө алуу окумуштуу С.Давлетовдун 1960-жылы жарык көргөн «Антонимдер жөнүндө» деген чакан макаласынан

башталат. Автор антонимдерди маани жактан карама-каршы сөздөр катары карайт да, бирок бул антонимдер бардык жагынан бири-бирине карама-каршы келип, бири экинчисин толук танат дегендик эмес экендигин, тескерисинче, антонимдер туюндурган нерселердин ортосунда жалпылык бардыгын, дал ушул жалпылык аларды карама-каршы коюуга өбөлгө түзөрүн айтат. Мисалы, *ак* менен *чоң* сөздөрү өз ара антоним боло алышпайт, анткени *ак* түстү, ал эми *чоң* көлөмдү билдирет, *чоң сөзүкичине* сөзүнө антоним болот, анткени экөө тең көлөмдү туюндурат, ушул жагынан жалпылыкка ээ. Андан ары изилдөөчү антонимдердин дагы бир белгилери катары алардын бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болушун жана башка сөздөр менен айкалышы жагынан бирдей жөндөмдүүлүккө ээ экендигин карайт да, антонимдерди контекстке карата карым-катышына карай **н а г ы з а н т о н и м д е р** жана **к о н т е к с т т е г и а н т о н и м д е р** деп экиге бөлөт. Контексттеги антонимдерди бир тилде сүйлөөчүлөр үчүн жалпы мүнөзгө ээ болбогондуктан индивидуалдык антоним катары карайт; антонимдер айтылуучу ойду күчөтүү, аныктоо максатында көркөм адабияттарда кеңири колдонуларын айтат. Жыйынтыктап айтканда, окумуштуу С.Давлетов кыргыз тилиндеги антонимдердин изилденишине чыйыр салып, ага байланыштуу бир топ маселелер жөнүндө кыскача болсо да илимий маалымат берип кеткен десек болот.

Антонимдерге байланыштуу экинчи изилдөө окумуштуу Б.Усубалиевге таандык, ал 1983-жылы «Кыргыз тилиндеги антонимдер» («Антонимы в киргизском языке») аттуу темада кандидаттык диссертациясын жактап, ушул эле диссертациясынын негизинде 1987-жылы «Антонимдер жана аларды окутуу» деген илимий монографиясын жарыкка чыгарган. Окумуштуу Б.Усубалиев, негизинен, антонимдерди логика-психологиялык, психолингвистикалык жана стилистикалык нукта иликтөөгө ык койгондугун алдын ала белгилеп кеткибиз келет. Муну биз эмгекте коюлган жана чечмеленген төмөнкүдөй суроолордон эле даана байкайбыз: антонимдер

менен реалдуу карама-каршылыктын карым-катышы кандай, антонимдер сөздөрдүн гана карама-каршылыгыбы, же алар турмуштагы реалдуу карама-каршылыктын тилде чагылдырылышыбы; жетесинен карама-каршы дегендин өзү эмне; карама-каршылыктын кандай типтери бар, буга ылайык антонимдерде өз ара кандай өзгөчөлүк болот; адамдардын жаш курагына, кесибине ж.б. өзгөчөлүгүнө карай карама-каршылыкты кабылдоодо кандай айырмачылык болушу мүмкүн; жаңы түшүнүктүн жаралышы, түшүнүктүн кыйрашы деген эмне, антонимдердин көркөмдүк кудурет-күчү эмнеден көрүнөт ж.б.

Эмгектин «Антонимдер жана карама-каршылык» аттуу биринчи бабынын биринчи бөлүгүндө автор антонимдерди өзүнчө тилдик кубулуш катары карап, алардын өздөрүнө гана таандык белгилерге ээ экендигин белгилөө менен, айрым белгилерди атайы териштирүүгө алат. Ушул эле баптын экинчи бөлүгү антонимдер теориясындагы алигиче так чечилбей, талаш-тартыштарды туудуруп келаткан маселени – антонимдердин чындыктагы негизин – териштирүүгө арналып, изилдөөчү буга байланыштуу айтылган пикирлерге жана фактылык материалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу төмөнкүдөй тыянакка келет: а) антонимдердин тилдик кубулуш экендиги алардын негизин түзгөн карама-каршылыктын объективдүүлүгүн жокко чыгара албайт, карама-каршылыкты сөздөрдүн маанисинде гана жашоочудай кабыл алуу сөздөрдүн жалпылоочулук касиети жана антонимдердин кепте бирге жыш колдонулганы менен түшүндүрүлөт; б) адам баласы карама-каршылыкты жаратпайт, болгону таанып–билет да, аларды тилде антонимдер аркылуу туюндурат; в) антонимдердин негизин түзгөн карама-каршылыктар ар түрдүү болот, буга байланыштуу антонимдер да өз ара айырмаланышат, ошондой эле объективдүү чындыктагы кубулуштар, касиет-сапаттар, аларды туюндурган антонимдер эмоционалдык жактан адамга бирдей таасир этпейт, ошондуктан антонимдер да карама-каршылыктын деңгээли боюнча түрдүүчө кабыл алынышы ыктымал, карама-

каршылык менен конфликтини чаташтырбоо керек, антонимдердин баары эле тикеден–тике конфликтте, физикалык кагылышта болгон кубулуштарды, касиет-сапаттарды чагылдыра бербейт. Арийне, окумуштуунун жогорудагыдай теориялык жалпылоолору антонимдер теориясын байытууга белгилүү бир деңгээлде үлүш кошорун тана албайбыз, бирок, ошентсе да, автордун жалпылоолору конкреттүүлүк жактан мүчүп тургандыгын да айта кетишибиз зарыл. Биринчиден, антонимдердин табиятын териштирүүдө ал көбүнчө маселенин логика-философиялык жагына назар буруп, лингвистикалык жагын анча эске албайт, антонимдердин айрым белгилерин талдоого албай, санактоо менен чектелет, экинчиден, антонимдердин чындыктагы негизин териштирүүдө карама-каршылыктын объективдүүлүгүнө ашкере басым коюп, антонимдердин лингвистикалык табиятын көз жаздымда калтырып салгандай, ошондой эле чыгарган теориялык тыянактары жалпылама мүнөздө болуп, фактылык материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу бекемдөөгө муктаж болуп тургандай таасир калтырат, үчүнчүдөн, изилдөөчү антоним термини «карама-каршы маанидеги сөздөр» деген кең жана «нагыз антонимдер» деген тар мааниде колдонуларын, ошондуктан кепте карама-каршы мааниде колдонулган сөздөрдү контексттик антонимдер жана нагыз антонимдер деп экиге бөлүп кароо зарыл экинчигин белгилейт, бирок аталган кубулуштардын табияты конкреттүү талдоонун негизинде чечмеленбей кала берген.

Экинчи бапта автор кыргыз тилиндеги антонимдерди структуралык жактан: 1) түрдүү уңгулуу лексикалык антонимдер, 2) бир уңгулуу антонимдер, 3) энантиосемия деп үчкө бөлүп карайт да, бир уңгулуу антонимдер менен энантиосемияга иликтөө жүргүзөт. Жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, бир уңгулуу антонимдер проблемасы–түркологиядагы талаш маселелердин бири, ошондуктан изилдөөчү төмөндөгүдөй конкреттүү суроону коёт да, анын тегерегинде кеңири сөз кылып, ар тараптуу иликтөө жүргүзөт: «Кыргыз тилинде бир уңгулуу

антонимдер барбы? Эгер болсо, аларды нагыз антонимдер катары кароонун себеби эмнеде? 2) Карама-каршы маанидеги бир уңгулуу сөздөрдүн баарын эле нагыз антонимдер катары кароого болобу. Эгер болбосо, мунун себеби эмне менен түшүндүрүлөт?». (120,46) Ар тараптуу талдоолордун аркасында изилдөөчү кыргыз тилинде, кеңири алганда, жалпы эле түрк тилдеринде бир уңгулуу антонимдер бар экендигин ынанымдуу далилдеп берет, кыргыз тилинде мындай антонимдер **–сыз, –ыл** мүчөлөрү, **на-, бей-, контр-**коюлмалары аркылуу жасаларын, булар уланган сөздөрдүн кайсыларын нагыз антонимдер катары кароокеректигин, кайсылары контексттик антонимдер катары караларын атайы бөлүп көрсөтүп, анын себептерин ачып берет. Бирок изилдөөчү маселенин логикалык өңүтүнө өзгөчө көңүл бөлгөн, т.а., тануу жаңы түшүнүктү, бүтүн маанини жарата алабы (арийне, бир уңгулуу антонимдер маселесинде бул эң башкы суроо экендигин эч ким тана албайт) деген суроого айрыкча назар буруп, бир уңгулуу антонимдерди териштирүүдө анда камтылган карама-каршылыктын күчүн, таасирин (*күчтүү таасир этет же анча күчтүү эмес*) аныктоого далалат кылган. Буга байланыштуу бир уңгулуу антонимдерди жасоочу каражаттар, алар аркылуу жасалган антонимдердин өз ара өзгөчөлүгү, кепте колдонулуш ал-абалы, өзүнө синонимдеш түрдүү уңгулуу антонимдерге карата карым-катышы, кыскасы, мындай антонимдердин лингвистикалык табияты анча терең талдоого алынбай калган.

Экинчи баптын экинчи бөлүгү жалпы эле түркологиядагы эң актуал маселелердин бири энантиосемияга арналып, изилдөөчү энантиосемиянын табият–маңызы, лексикалык системада алган орду, семантикалык топтору, түрлөрү, жаралыш себеби өңдүү жалпы теориялык маселелерди кыргыз тилинин мисалында талдоого алып, тиешелүү тыянактарды чыгарат Бул бөлүм кыргыз тил илиминдеги саамалык экендигин баса белгилөө менен, андаорун алган төмөнкүдөй кем–карчтарды да белгилей кетүүгө тийишпиз: баарыдан мурда, энантиосемия маселеси жалпы маалымат бергич мүнөздө

берилген (биздин оюбузча, изилдөөчү деле ушундай эле максатты көздөсө керек), буга байланыштуу айрым маселелер боюнча жалпы теориялык маалыматтар гана берилип, алар терең талдоого алынган эмес, экинчиден, энантиосемияга жеткиликтүү деңгээлде фактылык материалдар жыйналбаган, ал эми мисалдардын жетишсиздиги талдоону терең жана ар тараптуу жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзбөгөн, үчүнчүдөн, изилдөөчүнүн өзү негизги көңүлдү антонимдерге буруп, энантиосемияны терең териштирүүнү максат кылбагандай таасир калтырат.

Адатта, антонимдердин көркөм–стилистикалык кызматы жөнүндө кеп болгондо көбүнчө антонимдердин (кеңири алганда, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн) негизинде түзүлгөн к о н т р а с т , а н т и т е з а стилдик фигураларын белгилеп көрсөтүп келебиз. Окумуштуу Б.Усубалиев дал ушул маселеге атайы кайрылып, кеңири талдоо жүргүзүүгө далалат кылган. Ал антонимдердин көркөм-стилистикалык мүмкүнчүлүгү чоң экендигин белгилеп келип, «алардын стилдик максатта колдонулушуна эки нерсе – 1) антонимдердин семантикалык табияты, 2) антонимдердин ар кандай синтаксистик түзүлүштө колдонулгандыгы өбөлгө түзөт» (120,86), - деп жазат да, антонимдердин негизинде төмөнкүдөй стилдик фигуралар уюшуларын көрсөтөт: а н т и т е з а ; б ө л ү н ү ү ; б и р и г ү ү ; к е з м е к – т е ш ү ү ; ө т ү ү ; о к ш о ш у у ; к а р ш ы л ы к ; о к с ю м о р о н. Автор ар бир стилдик фигуранын семантикасын, көркөм-поэтикалык кызматын, синтаксистик моделин, ошондой эле аталган фигуралардын өз ара карым-катышын, жалпылыгы менен айырмачылыгын кыргыз эл оозеки чыгармаларынан, акын-жазуучуларынан алынган мисалдардын негизинде конкреттүү талдоого алат.

Жыйынтыктап айтканда, Б.Усубалиевдин эмгеги логика–философиялык жана лингвистикалык нукта жазылса да, ал антонимдер теориясын байытууга, өзгөчө антонимдердин чындыктагы негизи, бир уңгулуу антонимдер, антонимдердин көркөм–эстетикалык кызматы боюнча жалпы

теориялык маселелердин чечилишине салым кошору шексиз. Дагы бир айта кетчү нерсе: жогорудагы окуу китептериндеги антонимдерге байланыштуу көптөгөн жаңы маалыматтар (антонимдердин чындыктагы негизи, карама-каршылыктын кайсы тибин чагылдырганына карай антонимдердин өз ара өзгөчөлүгү, энантиосемия ж.б.) Б.Усубалиевдин аталган эмгегинен алынып, окуу китебинин талабына ылайыкталып берилгенин көрөбүз.

Окумуштуу Б.Усубалиев антонимдердин структуралык бир түрү катары карап, учкай маалымат берген энантиосемия кубулушу изилдөөчү Д.Осмоналиеванын «Кыргыз тилиндеги энантиосемия» (2007) аттуу кандидаттык диссертациясында атайы иликтөөгө алынат. Изилдөөчү энантиосемия боюнча мурда айтылган ойлорду тереңдетип, энантиосемиянын табият–маңызын, анын лексикалык системада алган ордун ачып берүүгө, лексикалык башка кубулуштар менен жалпылык, айырмачылыгын аныктоого өзгөчө көңүл бурат. Ошондой эле иштеэнантиосемиялар семантикалык табиятына (*номинативдик жана эмоционалдык–экспрессивдик*), түзүлүшүнө карай (*жөнөкөй жана татаал*) бөлүштүрүлүп, этиштик жана атоочтук (*зат атоочтук, сын атоочтук, сан атоочтук* ж.б.) энантиосемиялар өз-өзүнчө териштирилип, сөз түркүмүнүн ичиндеги энантиосемиялардын семантикалык топтору аныкталат; акырында автор энантиосемиянын пайда болушун тилдин пайда болушу, өнүгүшү менен тыгыз байланышта кароо керектигин, муну териштирүүдө төмөндөгүдөй суроолор көңүл чордонунда турууга тийиш экендигин атайы белгилеп көрсөтөт: бул процесс адам баласынын ойлоо жөндөмдүүлүгү менен байланышабы; энантиосемиянын пайда болушу чылгый лингвистикалык себеп–өбөлгөлөр менен гана шартталабы, же буга экстралингвистикалык факторлор да таасир этеби? Чындыгында, изилдөөчүнүн бул суроолорду өзүнчө бөлүп коюп отурушу бекеринен эмес, энантиосемиянын табышмактуулугу, сырдуулугу, буга байланыштуу татаалдыгы дал ушул суроолордун чечмеленишине карай дайын

болот. Бирокавтор энантиосемияга байланыштуу маселелердин баарын телегейи тегиз чечүүгө жетишкен дештен алыспыз: энантиосемия диахрондук планда учкай гана каралып калган, сөз түркүмдөрү боюнча ар бирин өзүнчө бөлүп карап, кеңири иликтөө талап кылынат, семантикалык топтор дагы тереңдетип териштирүүгө, фактылык материалдар менен бекемделүүгө муктаж.

Биз жогоруда кийинчерээк антонимдер логика–грамматикалык жана когнитивдик–лингвистикалык нукта териштириле баштаганын белгилеп өткөн элек, бул жаатта илим доктору А.К.Дунканаевдин «Кыргыз макалдарынын тексттик–коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» (2010), илим кандидаты С.Б.Эргешованын «Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну» (2012), аттуу илимий монографияларын атап көрсөтсөк болот. Аталган эмгектер антонимдерди чылгый лингвистикалык багытта териштирбесе да, аларды жаңы өңүттө иликтеп, бизге билинбей, ачылбай келаткан жаңы белги–касиеттерин, табиятын–маңызындагы тереңирээк ачып берүүгө өбөлгө түзөт.

Албетте, жалпы тил илиминде, анын ичинде түркология менен кыргыз тил илиминде да антонимия проблемасына арналган жогорудагы иликтөөлөрдөгү илимий жалпылоолор, корутунду–тыянактар биздин ишибиздин теориялык негизин түзөрү бышык. Муну менен катар илимий адабияттарды талдоо кыргыз тил илиминде антонимдерге байланыштуу дагы тереңдетип иштөөнү талап кылган, ошондой эле али иштеле элек маселелер да бар экендигин ырастап отурат. Ушул жагдайды эске алып, кыргыз тилиндеги антонимдерди келечекте кандай нук–багытта изилдөө зарыл деген суроо боюнча төмөнкүдөй сунуштарыбызды айта кетүүнү туура таптык:

-антонимдердин логикалык жана лингвистикалык негиздерин так ажыратып, алардын (антонимдердин) белгилерин конкреттүү ачып берүү; лингвистикалык табиятына өзгөчө көңүл бөлүү;

- антонимдерди антонимдештик деңгээлине карата бөлүштүрүп, мындай бөлүштүрүүнүн лингвистикалык жана логикалык негиздерин ачып берүү;

- антонимдердин синтаксистик моделин аныктап, бул боюнча алардын семантикасын ачып берүү;

- бир уңгулуу антонимдерге өзүнчө, атайын иликтөө жүргүзүү, алардын өзгөчөлүгүн ачып берүү, алардын айрымдарын нагыз тилдик антонимдер катары кароонун же карабоонун чен-өлчөмдөрүн көрсөтүү;

- макал-лакаптарда, табышмактарда, туруктуу сөз айкаштарында колдонулган антонимдерди өз алдынча териштирип, алардын логика – лингвистикалык жана поэтикалык табиятын ачып берүү; ошондой эле белгилүү сүрөткерлердин чыгармаларындагы антонимдерди да ушундай нукта талдоого алуу;

- терминдик мүнөздөгү антонимдерди өзүнчө териштирүү;

- фразеологиялык антонимдерди иликке алуу, ошондой эле жеке сөз менен фразеологизмдердин ортосундагы антонимдик катышты караштыруу;

- антонимдердин колдонулуу алкагын, т.а., тексттик антонимдерге (текстовая антонимия) өз алдынча иликтөө жүргүзүү;

- антонимдерде элдин көркөм ойлоо өзгөчөлүгүнүн чагылдырылышын, реализацияланышын атайын изилдөөгө алуу.

I бап боюнча корутунду

Антонимдерди иликтөө төмөнкүдөй төрт баскычты башынан кечирген:

1) антонимдерди карама-каршы маанидеги сөздөр деп кароо; 2) антонимдерди карама-каршы түшүнүктөрдү туюндуруучу сөздөр катары кароо; 3) антонимдерди адамдын сезиминин бир белгиси катары кароо; 4) антонимдерди лингвистикалык кубулуш катары кароо. Кийинки учурда төртүнчү баскыч үстөмдүк кылып, антонимдерди өз алдынча тилдик кубулуш катары иликтөөгө ык койгондугу байкалат.

Антонимдер лингвистикалык кубулуш катары тилдик мыйзам-ченемдин негизинде териштирилиши керек, т.а., аны логикалык категориялар аркылуу

иликтөө бир жактуулукту жаратат, бирок антонимдердин логикалык негизин сыйышпас түшүнүктөр түзөрү да көз жаздымда калбашы зарыл. Изилдөөчүлөрдүн баары тең эле ушул жобону негизге алып иликтөө жүргүзүп келишет.

Жалпы тил илиминдеги талаш-тартышты туудуруп келаткан маселелердин бири-бул антонимдердин чындыктагы негизи. Бул жагынан алганда, изилдөөчүлөрдүн арасынан төмөнкүдөй ача пикирди жолуктурабыз: 1) антонимдердеги карама-каршылык сөздүн лексикалык маанисинде гана жашайт; 2) антонимдер объективдүү карама-каршылыкты тилде чагылдырылышы болуп саналат. Мына ушул ача пикирдин тегерегинде талкуу алигиче жүргүзүлүп келет жана талкуунун жүрүшүндө антонимдердин мурда байкалбай келаткан жаңы белгилери ачылып жаткандыгы көзгө урунат.

Түркологияда антонимдер айрым түрк тилдеринин мисалдарында изилденип, ал изилдөөлөрдө, негизинин, ошол тилдердеги антонимдердин семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүнө, сөз түркүмдөрүнө карай бөлүштүрүлүшү, антонимдердин көркөм чыгармада аткарган кызматы сыяктуу маселелер териштирилген, ошондой эле антонимдердин белгилери, чындыктагы негизи, энантиосемиянын бөтөнчөлүгү өңдүү жалпы теориялык маселелерге да назар бурулган. Түркологдордун жүргүзгөн талдоолордон жана алардан алынган жыйынтык-корутундулардан улам антонимдер ар бир конкреттүү тилдик системада жашаган лингвистикалык кубулуш болуп саналат, ошондуктан аларды ар бир конкреттүү тилдик системада териштирүү зарыл, бирок антонимдердин тилдик кубулуш экендиги алардын логикалык негизин жокко чыгара албайт деген тыянакка келүүгө болот.

Жалпы теориялык маселеге келгенде, түркологияда антонимдерге байланыштуу төмөнкүдөй эки суроонун тегерегинде ача пикирди жолуктурабыз: 1) антонимдердин чындыктагы негизи; 2) бир унгулуу антонимдер. Бул талаш-тартыш маселени тереңирээк териштирип, тагыраак

чечүү үчүн тектеш түрк тилдериндеги антонимдерди өз ара салыштырып изилдөө оң натыйжа берери шексиз, ошондой эле мындай мүнөздөгү изилдөөлөр антонимдердин терең изилденишине гана эмес, жалпы эле семантика теориясына байланыштуу бир топ маселелердин такталышына да жол ачары эч бир күмөн туудурбайт.

Кыргыз тилиндеги антонимдер алгач окуу китептеринде гана маалымат катары орун алып келсе, өткөн кылымдын 60-80-жылдарынан тартып атайын изилдөөнүн объектисине айланган. Ал эми жакындан бери, т.а., 2000-жылдан тарта когнитивдик-лингвистикалык нукта иликтөөгө да назар бурулуп, бул жааттагы иликтөөлөр жүргүзүлө баштагандыгын көрөбүз.

Антонимдерди лингвистикалык нукта изилдейбизби же когнитивдикпи, айтор, бул эки жаатта тең кыргыз тилинде антонимдер боюнча дагы тереңдетип изилдөөнү талап кылган маселелер арбын эле учурайт жана аларды ишибизде атайы белгилеп көрсөттүк. Антонимдер келечекте жогоруда көрсөтүлгөн багыттарда иликтенүүгө алынууга тийиш, мындай багыттагы изилдөөнүн жүрүшүндө алардын улам жаңы жагы чыга берери шексиз.

II. БАП. АНТОНИМДЕРДИН ТИПТЕРИ ЖАНА БЕЛГИЛЕРИ

Бул эки маселе өз ара тыгыз байланышта болгондуктан, экөөнү бир-биринен ажыратпай, чогуу кароого туура келет. Ар бир кубулушка берилген аныктама ошол кубулушка мүнөздүү белгилердин жыйындысы экендигин эске алсак, антонимдердин лексикалык системада алган орду, өз алдынча кубулуш экендиги, баарыдан мурда, аларга (антонимдерге) гана мүнөздүү болгон, аларды башка кубулуштардан өзгөчөлөнтүп айрып турган белгилер аркылуу гана түшүндүрүлөт, ал эми антонимдердин антонимдештик даражасы боюнча типтерге бөлүнүшү ошол белгилердин антонимдеш сөздөрдө канчалык деңгээлде орун алгандыгына карай аныкталат. Буга байланыштуу адегенде антонимдерди типтерге жиктөөнүн жалпы маселелерине токтоло кетүү зарылдыгы туулуп отурат.

Антонимдердин типтерин аныктоодо тил илиминде тактоону талап кылган айрым бир маселелер бар, маселен, эмненин негизинде антонимдерди о л у к, т о л у к э м е с, к о н т е к с т т и к деп бөлүштүрөбүз, бул лингвистикалык өбөлгө-жагдайлар менен шартталабы же логикалыкпы деген суроо терең ачылбай келет. Орус тил илиминде антонимдер көбүнчө карама-каршы маанидеги сөздөр катары караларын, бирок бул аныктама өтө жалпылама мүнөздө экендигин, дегеле «карама-каршы маани» деген терминдин өзү дайыма эле түшүнүктүү боло бербестигин окумуштуу М.Р.Львов белгилеп келип, антонимдерди типтерге бөлүштүрүүдө а н т о- н и м д е ш т и к д е ñ г э э л деген терминди колдонот, т.а., дал ушул антонимдештик (карама-каршылык) деңгээлине карай антонимдерди типтерге бөлсөк болот деп көрсөтөт. (Львов М.Р., 71-б).

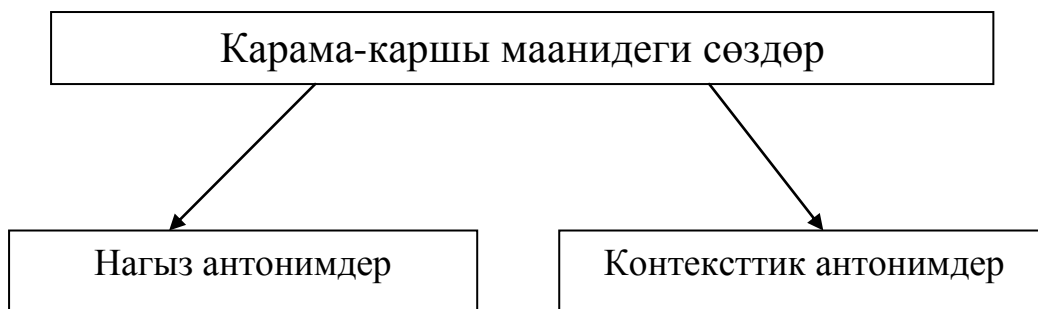
Кыргыз тил илиминде аталган маселе атайын изилдөөнүн объектиси боло элек, окуу китептеринде, илимий эмгектерде кыскача маалымат берүү менен гана чектелип келет. Окуу китептерине назар салсак, антонимдер,

негизинен, өз алдынча, контексттен сырткары турганда антонимдик касиетин сактап кала алгандыгына же албагандыгына карай экиге (тилдик же нагыз жана контексттик) бөлүп каралып жүрөт.

Окуу китептеринин авторлордун биринде да толук жана толук эмес антонимдер деп бөлүштүрүү учурабайт, мындайча бөлүштүрүү профессор С.Өмүралиева тарабынан түзүлгөн окуу китебинде гана жолугат. Ал антонимдерди семантикалык маанисине карай төмөнкүдөй үч топко бөлөт: 1) толук маанилүү антонимдер, 2) мааниси жакын (толук эмес) антонимдер, 3) контексттик антонимдер. Булардын ич ара бөтөнчөлүктөрү катары төмөнкү белгилерди бөлүп көрсөтөт: толук маанилүү антонимдердин семантикалык маанилери бир-бирине толук карама-каршы келип, бири экинчисин толук танат жана карама-каршы экендиги эч бир контекстсиз эле дайын болуп турат; мааниси жакын (толук эмес) антонимдер да белгилүү бир контексттен тышкары турганда деле бири экинчисине карама-каршы мааниде болот, бирок түгөйлөрү бири экинчисин толук тана албайт, ал эми контексттик антонимдер - өз алдынча турганда карама-каршы мааниге ээ эмес, белгилүү бир контексттин чегинде гана карама-каршы мааниде боло алган сөздөр. Арийне, автор жогорудагыдай бөлүштүрүүсү аркылуу антонимдердеги мурда байкалбай же эске алынбай келаткан дагы бир белгини, бөтөнчөлүктү ачып, алардын табиятын дагы тереңдетип аныктоого өбөлгө түзгөндүгүн танууга болбойт. Бирок окумуштуунун айрым тыянактары, терминдери тактоону талап кылат. Биринчиден, антонимдердин семантикалык өзөгүн карама-каршылык түзөрү белгилүү, демек, антонимдер семантикалык маанисине карай эмес, а ошол семантикасында чагылдырылган, камтылган карама-каршылыктын деңгээлине, өзгөчөлүгүнө карата өйдөдөгүдөй бөлүштүрүлүшү шарт, экинчиден, «мааниси жакын» деген терминдин өзү антонимдердин табиятына дал келе бербейт, дегеле «мааниси жакын» жана «толук эмес» деген терминдер бири-бирин

алмаштыра албайт, ошондуктан бул жерде «толук эмес» деген терминди гана колдонуу максатка ылайык, үчүнчүдөн, т о л у к жана т о л у к эмес антонимдер жалпы жонунан контексттик антонимдерге каршы коюлуп жаткан соң бул экөөнү кандайдыр бир жалпы термин менен (айталы, н а г ы з, же т и л д и к антонимдер) атоо зарылдыгы туулуп жаткандай таасир калтырат.

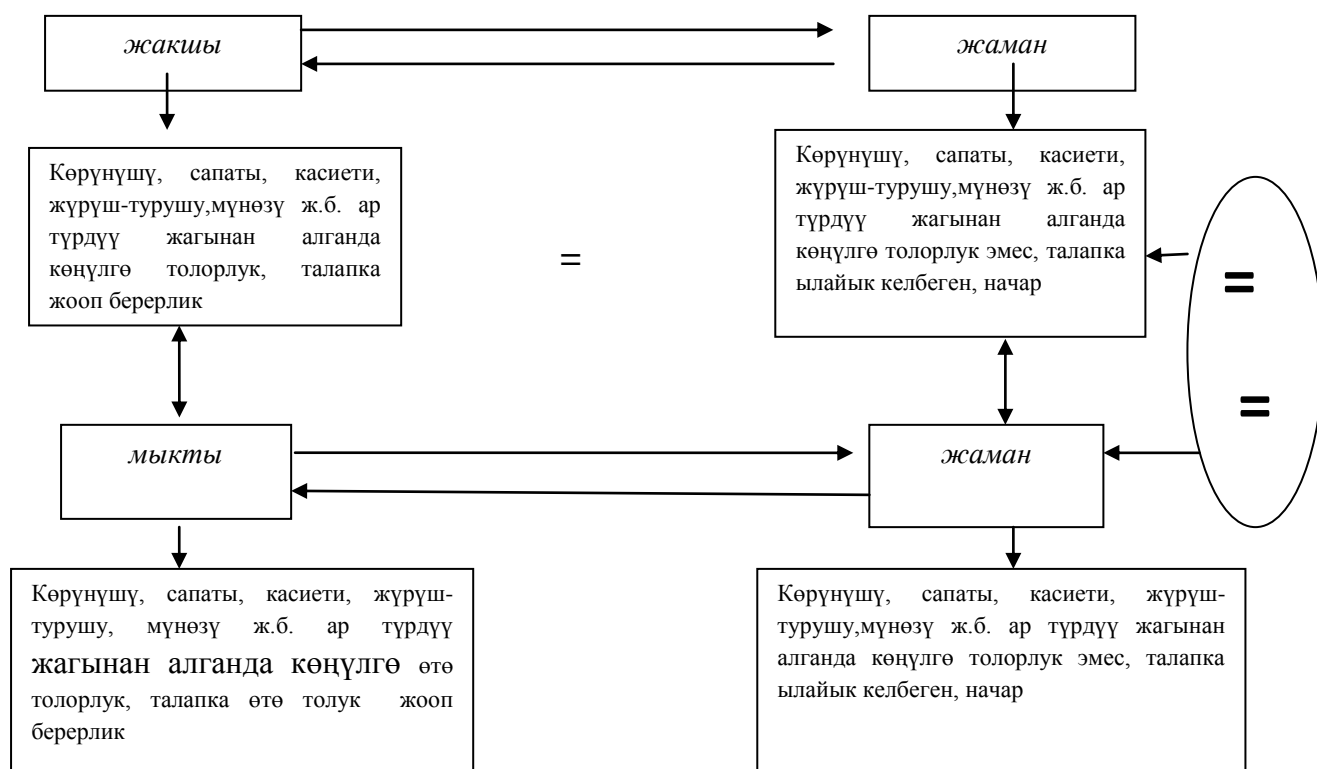
Аталган маселеге проф.Б.Усубалиев өз монографиясында атайы кайрылып, кыскача болсо да өз пикирин билдирген. Тактап айтканда, ал «антоним» термини тар жана кең - *карама-каршы маанидеги* сөздөр жана *нагыз антонимдер* – деген маанилерде колдонулуп жүргөндүгүн, карама-каршы маанидеги сөздөр деген өтө кеңири түшүнүк экендигин, ал нагыз антонимдерди да, контексттик антонимдерди да өз кучагына аларын белгилеп келип, өзүнүн антонимдерди типтерге жиктөөсүн төмөнкүдөй схема түрүндө берет:

Муну менен катар автор «карама-каршы мааниде колдонулган» деген аныктама шарттуу түрдө гана алынгандыгын, ал нагыз антонимдердин өзгөчөлүгүн толук камтый албастыгын жана антонимге аныктама берүүдө нагыз антонимдерге таянуу керектигин атайы эскертет. (Усубалиев , 11-б).

Проф.Б.Усубалиев карама-каршы маанидеги сөздөрдү типтерге бөлүштүрүүдө ошол карама-каршы маанинин белгилүү бир контекстке көз карандысыздыгын жана көз карандылыгын негиз кылып алгандыгы айкын болуп турат: эгер карама-каршы мааниде экендиги белгилүү контекстке көз каранды болбосо—н а г ы з а н т о н и м д е р, көз каранды болсо—к о н т е к с т т и к антонимдер катары карайт. Ал эми нагыз антонимдер деген топко

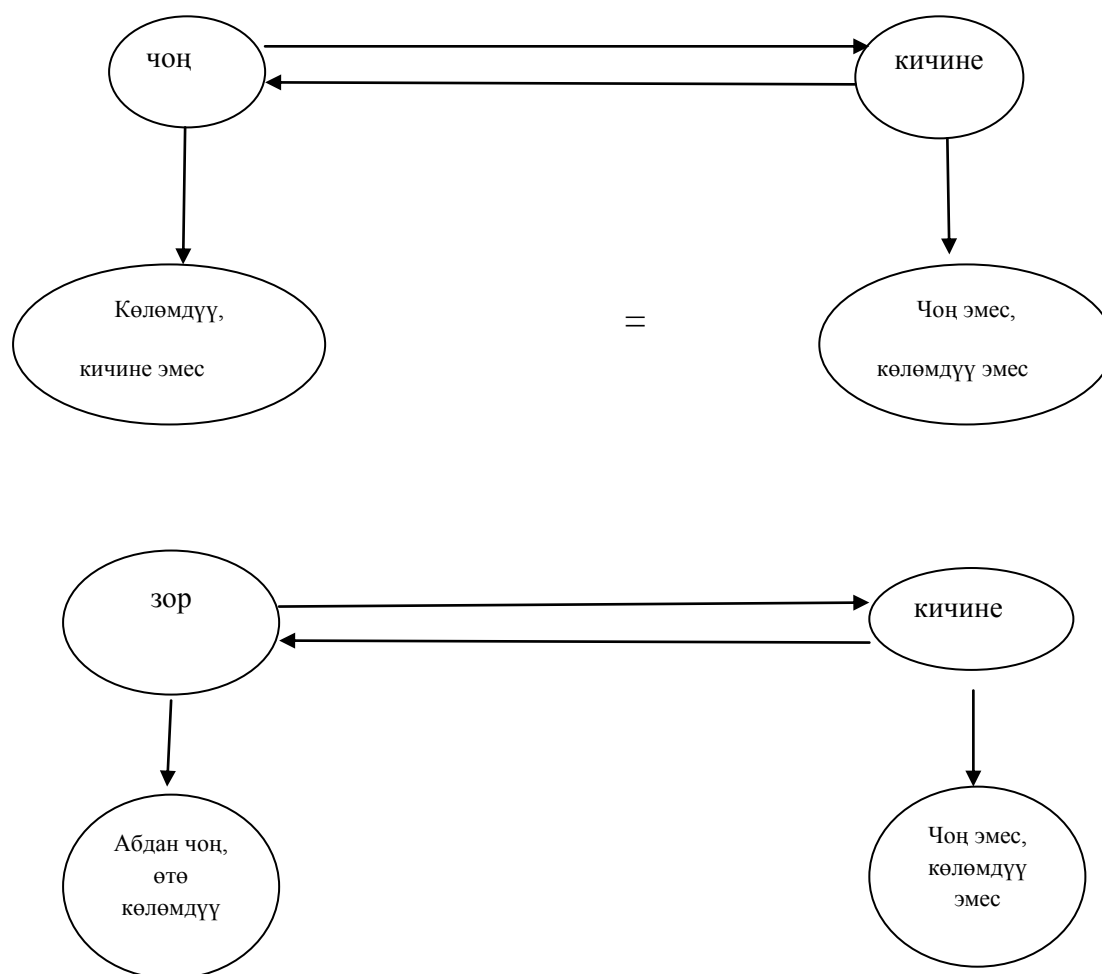
кирген антонимдердин баары эле бир типтүү эместигине, алар да өз ара айырмаланарына назар бурган эмес. Айталы, *жаман-жакшы*, *жаман-мыкты* антонимдерин ала турган болсок, мунун экөө тең эле белгилүү бир контексттен сырткары турганда деле антоним экендиги айкын болуп турат, бирок ушул эле маалда бул экөөнү окшош кароого да мүмкүн эмес. Бул түгөйлөрдөгү айырмачылык, баарыдан мурда, алардын антонимдештик деңгээлиндеги бөтөнчөлүктөн келип чыгат. Тактап айтканда, *жаман-жакшы* антонимдери өздөрүнүн антонимдештик деңгээли боюнча бири-бирине дал келет: *жакшы* сөзүндөгү белги *жаман* сөзүндөгү белгиге барабар болуп калат, муну схема түрүндө төмөнкүдөй көрсөтсө болот:

Мыкты-жаман түгөйүндөгү *мыкты* сөзү *жакшы* сөзүнөн болгон өзгөчөлүгү бир гана карама-каршылыктын чоңураак деңгээл-даражасын туюндургандыгы менен чектелбейт, муну менен катар ошол сөзгө карата адамдын нарктоочу-эмоциясын билдирүү жагынан да айырмаланат, т.а., *мыкты* сөзү *жакшы* сөзүнө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгү жагынан күчтүүлүк кылат, бул болсо алардын (*жакшы-мыкты*) ортосундагы

стилистикалык ажырымды жаратат.

Дагы бир *чоң-кичине*, *зор-кичине* антонимдик түгөйлөрүн алсак, бул түгөйлөрдүн бир сыңарлары *чоң-зор* сөздөрүнүн экөө тең негизинен «турпаты, көрүнүшү тулку бою жагынан көлөмдүү» деген маанини туюндуруп, өз ара жалпылыкты түзөрү белгилүү, бирок муну менен алардын ортосундагы ички бөтөнчөлүктү да көз жаздымда калтырууга болбойт. Алсак, *зор* сөзү жөн гана «көлөмдүү» деген маанини билдире бербейт, ал баарыдан мурда «абдан чоң, өтө көлөмдүү» деген маанини туюндурат, демек, бул жагынан алганда, *чоң-зор* сөздөрү өздөрү туюндурган маанилеринин деңгээли, даражасы боюнча, бир-бирине дал келбей калат, буга ылайык, *чоң-кичине*, *зор-кичине* антонимдик түгөйлөрдүн ортосунда айырмачылык жаралат, муну жогорудагыдай эле схема түрүндө келтирсек болот:

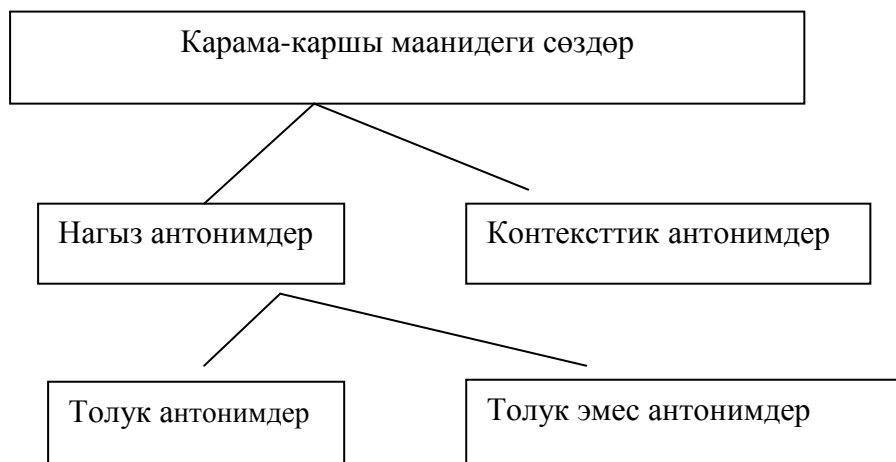

Жогоруда кеп турмуштагы касиет-сапаттардын, белгилердин (чоң жана

кичине; зор жана кичине) ортосундагы айырмачылык жөнүндө болуп жаткандыгы белгилүү болуп турат, андыктан бул көрүнүш-жагдайды маселенин логикалык жагы катары кароо абзел, бирок турмуштагы нерселерди, белгилерди ж.б., туюндурган сөздөр белгилүү бир тилдин системасында да жашары, буга жараша логикалык түшүнүктү туюндуруу менен гана чектелбестен, тилдик кубулуш катары өзүнчө да бир бөтөнчөлүккө ээ болорун көңүлгө тутуу зарылдыгы келип чыгат. Бул жагынан алганда, *чоң-зор* сөздөрүнүн дал ушул логикалык бөтөнчөлүгүнүн негизинде пайда болгон төмөнкүдөй стилистикалык айырмачылыгына да назар буруу шарт: «*чоң*-стилистикалык кошумча оттенкасы жок, стилдин бардык түрлөрүнө бирдей таандык сөз; *зор* - белгилүү стилистикалык оттенкасы бар, речтин жалпы мазмунуна көтөрүңкү, салтанаттуу тон берүү үчүн колдонулуучу сөз» (Э.Абдулдаев, 83-б.)

Көрүнүп тургандай, *жакшы-жаман*, *чоң-кичине* антонимдик түгөйлөрү логика-семантикалык да, стилистикалык жактан да бири-бирине дал келе турган болсо, *мыкты-жаман*, *зор-кичине* антонимдик түгөйлөрүндө эки кырдаалда тең-логика-семантикалык жана стилистикалык жактан да - алганда, өз ара айырмачылык келип чыгат, бул жагдай алардын кепте бирге колдонулуу жыштыгына өз таасирин тийгизет: *жакшы-жаман* антонимдик түгөйү *мыкты - жаман*, ал эми *чоң - кичине* антонимдик түгөйү *зор-кичине* түгөйлөрүнө караганда кепте бирге жыш колдонулат, ошондуктан биз көбүнчө *жаман* сөзүнүн антонимии катары *жакшы*, *кичине* сөзүнүн антонимии катары *чоң* сөзүн кабыл алабыз. Демек, антонимдердин жогоруда көрсөтүлгөн айырмачылыктарын бөлүп көрсөтүү зарылчылыгы туулуп, мунун натыйжасында т о л у к жана т о л у к э м е с антонимдер деген түшүнүктөр жаралган. Арийне, мындайча бөлүштүрүү антонимдерге мүнөздүү ички өзгөчөлүктөрдү даана көрсөтүп, алардын табият –маңызын терең ачып берүүгө өбөлгө түзөрү шексиз, ошондуктан биз антонимдерди антонимдик деңгээл–даражасы боюнча төмөндөгүдөй топторго бөлүү

максатка ылайык келеби деп ойлойбуз:

Эгер ушул схемадагы принциптен карай турган болсок, анда *жакшы-жаман*, *мыкты-жаман*; *чоң-кичине*, *зор-кичине* антонимдик түгөйлөрдүн баары тең эле *нагыз антонимдер* ге кирет, бирок *жакшы-жаман*, *чоң-кичине* антонимдик түгөйлөрдү *толук*, ал эми *мыкты-жаман*, *зор-кичине* антонимдик түгөйлөрү *толук эмес антонимдер* ге кошууга туура келет. Аталган антонимдерди жогорудагыдай жиликтөөнүн логикалык жана лингвистикалык себеп-өбөлгөлөрдүн белгилүү бир деңгээлде ачык көрсөттүк деп ойлойбуз, ал эми жалпы эле антонимдерди антонимдик деңгээл – даражасы боюнча бөлүштүрүү, бул жагынан алардын өз ара жалпылык жана айырмачылыгын терең ачып берүү үчүн антонимдердин ар бир түрүнө өз алдынча токтолууга туура келет. Аталган маселеге тикеден-тике киришүүдөн мурда төмөндөгүдөй үч жагдайды атайы эскерте кеткибиз келет: 1) антонимдердин антонимдик деңгээл-даражасы дегенде биз маселенин бир гана логикалык жагын (тикеден – тике карама – каршылыктын деңгээлин, т.а., чылгый карама -каршылыктын деңгээлин) гана эсепке албайбыз, муну менен катар антонимдеш сөздөрдүн лингвистикалык жагы (антонимдеш сөздөрдүн стилистикалык табияты, кепте карама-каршы коюлуш абалы ж.б.) да көңүл чордонунда турушу абзел; 2) антонимдик деңгээл-даражасы боюнча антонимдердин түрлөрүн талдоодо аны жалпы эле

нагыз антонимдеринин белгилери менен тыгыз байланышта териштирүү зарыл, анткени антонимдердин антонимдик касиети дал ушул маселеге барып такалат; 3) карама-каршылык, карама-каршы маани деген түшүнүктөрдү биз лингвистикалык деңгээлде гана кабылдап, ушундай гана өңүттө талдоого алмакчыбыз.

ТОЛУК АНТОНИМДЕР

Жогоруда белгилегенибиздей, бул маселенин алкагында биз антонимдердин лексикалык системада алган ордун, демек, аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, белгилерди ачып берүүгө тийишпиз, белгилер жаатында алганда, антонимдерге төмөндөгүлөр таандык болуп саналат:

1. Карама-каршы мааниде колдонулушу же маанилериндеги карама-каршылык. Антонимдердин өз алдынча тилдик кубулуш экендигин айкындап, алардын лексикалык системада алган өз орду барлыгын ырастап турган белги дал ушул карама-каршылык же антонимдик сыңарларында камтылган карама-каршы маани болуп саналат. Бирок карама-каршы маанини туюндуруу антонимдердин бардык түрлөрүнө эле мүнөздүү болуп саналат, демек, бул жерде карама-каршылыкты туюндуруу өзгөчөлүгү жагынан **нагыз антонимдерге**, анын ичинен **толук антонимдерге** кандай бөтөнчөлүк таандык деген суроо жаралат. Бул өзгөчөлүк, баарыдан мурда, толук антонимдердин маанилери туюндурган карама-каршылыктын белгилүү контекстке көз каранды эместигинде, ошондой эле сыңарларында камтылган карама-каршылыктын бири-бирине дал келгендигинде жатат, ошон үчүн булар бирин айтуу аркылуу экинчисин эске салып, бири-бирисиз жашай албачудай туюлат, М.: *жакшы-жаман, чоң-кичине, өмүр-өлүм, жаштык-карылык, өз-жат, дос-душман, оң-терс, ачуу-таттуу, узун-кыска, кең-кууш, жоон-ичке, аз-көп, жогору-төмөн, ылдам-жай, кел-кет, ал-бер, кир-чык ж.б.*

Ошентип, толук антонимдердин негизги белгисин эч кандай контекстке көз карандысыз эле карама-каршы маанинин туюндурулушу жана аларда

камтылган карама-каршылыктын бир-бирине толук дал келгендиги түзөт. Бул жагынан алганда, орус окумуштуусу М.Р.Львовдун толук антонимдердин негизги бөтөнчөлүгү аларда камтылган карама-каршылыктын симметриялуулугунда жатат. (М.Р.Львов, 71-72-б) деген пикирине кошулбай коюуга болбойт. Эгер симметриялуулукту бир бүтүндүн эки жартысынын бир-бирине шайкештиги, бирдейлиги катары карай турган болсок, анда жогоруда келтирилген антонимдер (*өмүр-өлүм, жаштык-карылык, аз-көп* ж.б.) бири экинчисине дал келгендигине күбө болобуз, бул жөнүндө биз өйдө атайы токтолуп өткөнбүз. Бул жерде атайы айта кетчү бир жагдай: карама-каршылык деңгээлдеринин бири экинчисине дал келиши алардын кепте бирге жыш колдонулушун белгилүү бир деңгээлде шарттап турат, бул – бир, экинчиден, бул жердеги дал келүүчүлүктү карама-каршылыктын бирдей деңгээлде экендиги менен чектеп коюуга болбойт, муну менен катар антонимдердин стилдик жагынан бир кылкалуулугу, шайкештиги да эске алынууга тийиш. Айталы, жогорудагы антонимдердин баары тең стилдик жактан бир-бирине дал келет: антонимдик түгөйлөрдүн ар бир сыңары стилдик жактан бейтараптуу, б.а., бардык стилдеринде бирдей колдонулат, кошумча стилистикалык өң-боёкчого ээ эмес, эгер ушул шарт-талап бузулса, алар толук антонимдештик касиетинен ажырап калат, муну биз өйдө жакта *чоң-кичине, зор-кичине* антонимдик түгөйлөрдүн мисалында далилдеп көрсөткөн элек.

Сөз маанилеринде камтылган карама-каршылык маселесине келгенде, көптөн бери талаш туудуруп келе жаткан мындай бир суроо туулбай койбойт: сөз маанилеринде камтылган карама-каршылыктын негизин эмне түзөт, т.а., антонимдер карама-каршы маанилерди чагылдырабы, же карама-каршы түшүнүктөрдүбү? Бул суроо боюнча окумуштуулар арасынан түрдүү пикирлерди учуратууга болот, айталы, белгилүү окумуштуу А.А.Реформатский антонимдерге мындайча аныктама берет: «Антонимы – это слова с противоположным значением, т.е. слова, выражающие полярные

значения». (А.А.Реформатский,36-б.) Ушуга үндөш эле пикирди кыргыз окумуштуусу Б.Усубалиев да айтат: «Ошентип, карама-каршы маанини билдирүү, же карама-каршы түшүнүктү чагылдыруу–антонимдердин негизги белгиси.» (Б.Усубалиев,5-б.) Муну менен катар иликтөөчүлөр М.Д.Лесник«Не все понятия могут имеет антонима»(М.Д.Лесник,84-б), В.Н.Клюева «...Нельзя считать антонимами все понятия, отрицаемы нами» - деп белгилешип, антонимдерди логикалык кубулуш катары карашат, же антонимдердеги тилдик жана логикалык белгилерди бири-бирине чаташтырышат. Окумуштуу В.Н.Комиссаров аталган изилдөөчүлөрдүн пикирлери чындыкка коопчостугун белгилеп келип, карама-каршы экендиги лексикалык маанилеринде чагылдырылган жана конкреттүү контекстке көз каранды болбогон сөздөрдү антонимдер деп эсептейт да, антонимдердин негизги белгилери катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтөт: 1) противоположность как элемент значения слова, независимый от конкретного контекста, т.е., как явление языка, а не речи; 2) регулярные противопоставление слов–антонимов в речи; 3) одинаковая, как правило, сфера лексической сочетаемости (В.Н.Комиссаров,52-б). Ушул белгилерге таянып, окумуштуу антонимдерди тилдик өзгөчө кубулуш катары караса, А.В.Исаев антонимдердеги тилдик жана логикалык белгилерге арналган макаласындаВ.Н.Комиссаров көрсөткөн жогорудагы белгилер сөздөргө гана эмес, түшүнүктөргө деле мүнөздүү экендигин, аларды (белгилерди) сөздөрдүн гана эмес, түшүнүктөрдүн деле өзгөчөлүгү катары караса болорун белгилеп, мындай тыянак чыгарат: «Так, противопоставленность как элемент значения слова ничем отличается от логической несовместимости понятий. Например, в противопоставлении истина–ложь невозможно решить, что чему противопоставлено – слово слову или же понятие понятию» (А.В.Исаев,50-б.)

Өйдө жакта айтылган кайчы пикирлер антонимдер логикалык кубулушпу, же тилдикпи, аларды логикалык мыйзамдардын негизинде

териштирүү керекпи, же тилдик закон-ченемдердин негизиндеби деген маселени жаратат, бул маселе болсо, өз кезегинде, жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, антонимдерде сөздөрдүн маанилери карама-каршы болобу, же түшүнүктөр карама-каршыбы деген закондуу суроону коёт. Биздин оюбузча, бул жерде пролеманын түбү барып сөз менен түшүнүктүн өз ара карым-катышына, жалпылык // айырмачылыгына (аталган маселе тил илиминде жетишерлик деңгээлде изилденгендиктен, ага атайы токтолуп отурууну туура көрбөйбүз) барып такалат, буга байланыштуу жогоруда аталган окумуштуулар сөздүн кайсы маанисин жана түшүнүктүн кайсы түрүн эске алып жатат деген дагы бир суроо жаралат. Эгерде сөздөрдүн ж а к ы н к ы жана а л ы с к ы (Потебня) маанилери болорун, түшүнүк да, өз кезегинде, ф о р м а л д ы к (к а р а п а й ы м) жана м а з м у н д у к (и л и м и й) болуп бөлүнөрүн, сөздүн жакынкы маанисине к а р а п а й ы м, ал эми алыскы маанисине и л и м и й түшүнүк дал келерин, карапайым түшүнүк «заттарды (көрүнүштөрдү) башкалардан бөлүп алууга, ажыратып таанып-билүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү минимум катары жалпы белгилерди өз кучагына камтырын, мындай түшүнүк бир тилде сүйлөгөн коллектив үчүн бирдей жалпы мүнөзгө ээ экендигин, ал ошол сөздүн жалпыланган мааниси катары стихиялык түрдө пайда болуп, адамдардын узакка созулган тажрыйбасынан иштелип чыгарын, ал эми мазмундук түшүнүк адамзаттын ошол зат (көрүнүш) камтып, анда чагылдырылган белгилер аң-сезимдүүлүк менен атайын илимий изилдөөлөрдүн натыйжасында аныкталарын» (С.Давлетов, 59-б.) эске алсак, анда антонимдер тууралуу кеп болгондо кимдин болбосун көңүл чордонунда сөздүн жакынкы мааниси же карапайым түшүнүк гана турган болот, анткени булар муундан-муунга өтүп, ар бир элдин аң – сезимине сиңип калган даяр маани-түшүнүктөр, атүгүл алардын эмнеси, кандай белгилери карама-каршы коюлары да мурдатадан эле белгилүү, болуп калат. (Мунун себебине биз кийинчерээк өзүнчө кененирээк токтолмокчубуз. Демек, бул жаатта алганда, биз антонимдерди логика-тилдик кубулуш катары

кароого тийишпиз). Чындыгында, эле антонимдерди колдонуп жатканда адам булардын эмнеси карама-каршы деген суроону койбойт, коюштун кажети да жок, анткени эмнеси карама-каршы экендигин ал мурдатан эле билген болот.

Эгер антоним сөздөрдүн түгөйлөрү бир-бирине эмнеси менен карама-каршы деген конкреттүү суроо коюлган болсо, ким болбосун тунгуюкка кептелери бышык, анткени ал карама-каршылыкты көзү менен көрүп, эмнеси карама-каршы экенин даана эле билип тургансыйт, бирок ушул көрүп–билип турган нерсесин чечмелеп айтып берүү өтө кыйынга турат, а түгүл бул үчүн атайын адистик талап кылынат. Бул жерде логикалык үч операция бир эле кырдаалда жүзөгө ашышы ыктымал: 1) антонимдик түгөйдүн ар биринин маанисин чечмелеп берүү, бул өзүнчө татаал маселе экени белгилүү; 2) ошол маанилер эмне үчүн карама-каршы экендигин чечүү; 3) маанилериндеги карама-каршылыкты объективдүү чындыктагы карама-каршылык менен байланыштырууга мажбур болуу. Ушул жагдайды көңүлгө түйүп, биз «*жакшы – жаман* сөздөрүнүн маанилерин чечмелеп бергиле» деген өтүнүч менен 20 окурманга (студентке) кайрылган элек, төмөндө алардын жоопторун эч бир оңдоо – түзөөсүз келтире кетүүнү туура таптык:

1. *Жакшы* – купулуна толугу

Жаман - ?

2. *Жакшы* деген сөз, менин оюмча, негизинен, бул жарык дүйнөдөгү кубанычтуу, жыргал жашоонун жышааны деген мааниде. Анткени адам баласынын жан дүйнөсү жарык болсо, дайыма *жакшы* деп айтылат.

Жаман–бул сөз жакшынын карама–каршысы, кыямат белгини билдиргендей сезилет. Улуу ойчулдар айткандай, жамандык нерсе болбосун деген мааниде.

3. *Жакшы – жаман* – мисалы: « бул жашоо жакшы менен жаман жиптен токулган кездеме сыяктуу».

4. *Жакшы –жаман*. Экөө бири- бирине каршы мааниде. *Жакшы*

деген сөз адамдын мүнөзү, ою, деңгээли жакшы экенин түшүнөбүз.

Жаман сөздүн мааниси: Турмушубузда көп эле учуратабыз. *Жаман* адат көбүнчө терс мааниде колдонулат. *Жаман* адам, бирөөнү жамандоо, ыплас, кир, кыялы жаман. *Жакшыга жанаш, жамандан адаш* деген маанини түшүнөм. *Жакшы бала элпек, жаман бала тентек* өңдүү кыргызда көптөгөн макалдар маанини билдирип келет. Абстрактуу маанини түшүндүрөт.

5. *Жакшы*– абстрактуу нерсе. *Жакшы* деп ар кандай нерсени, буюмду, адамды айтабыз. *Жакшы* дегенде эле а бул жакшы экенинин билебиз. М.: *жакшы эже* – демек, эч кимге жамандык кылбаган. А эми *жаман* – М.: *жаман эле эже* десек, анын бирөөгө катуу сөз айткан же болбосо жүрүм – туруму жагынан жаман болгон болот.

6. *Жакшы* – жакшы кыз, жакшы маанай, жакшылык кылуу ж.б.

Жаман – жаман иш, жаман адам, жамандык кылуу ж.б. *Жакшы болуу – аста-аста, жаман болуу – бир паста.*

7. *Жакшы* – ойдогудай деген маанини берет. М.: *Жакшы жүрөм.*

Жакшы алма экен. Жакшы досум – Айгүл. Жаман – көңүл чөктүрөрлүк. М.: *Абалым жаман. Жаман адам экенсиң.*

8. *Жакшы* – *жаман*. Бул эки сөз карама-каршы, тилдик термин менен айтканда антоним. *Жакшы* деген сөздүн көп мааниси бар. М.: *жакшы* адам; ал–жай сурашканда жакшы жүрөм деп жооп беребиз. *Жаман* сөзү жогоруда айтылгандарга карама-каршы: *жаман кыз, жаман үй*, бирөөнү жаман көрүү, жактырбоо.

9. Сөздүн мааниси түпкүрүндө болуп, аталышында эмес, багытталган кыймыл-аракетке же көрүнүшкө карай өзгөрүп турат. Мисалы, *жакшы* – *жаман* сөздөрү адамдар үчүн кандайдыр бир нерсени айырмалай билүүсү үчүн керектелет. *Жакшы*– инсан үчүн пайдалуу, ал *жаман* инсан үчүн зыяндуу катары кабыл алынат.

10. *Жакшы* – *жаман* – бул адамдын мүнөзүн гана эмес, бардык нерседе иретинде колдонулат. Мисалга: *Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы; Жакшыга жанаш, жамандан адаш* ж.б. *Жакшы* – бул мыкты, өз орду

менен, ойдогудай, кубанарлык деген маанилерди берет. *Жаман* – жан кейиткен, көңүлгө жакпаган, көңүл толтурарлык эмес деген маанилер.

11. *Жакшы* – бул сөздү укканда биздин оюбузга жагымдуу, үлгүлүү аркеттер келет; *жаман* – кайгылуу, көңүлгө жакпаган нерселер.

12. *Жакшы* – ар нерсенин жакшы жактары болот. Мисалы, мага жагып турган нерсени жакшы деп айта алам. Ал эми *жаман* болсо – ошол жакшынын эле антоними. Көңүлгө жакпаган адам болсо, аны *жаман* деп коёбуз. Негизи менин оюмча, ар бир нерсенин жакпаган жагын түшүнөм.

13. *Жакшы* – *жаман*. Ар бир нерсенин *жакшы*, анан *жаман* жагы болот эмеспи. Менин түшүнүгүм боюнча, бир буюмду алсак, анын сапаты жакшы же жаман экенин карайбыз. Эгер иш кылсак да жакшы же жаманбы деп карайбыз. Адамды ала турган болсок, ал адам жакшы же жаман адамдык сапатын баалайбыз.

14. *Жаман* – *жакшы* – бул эки сөз тең кыргыз тилинде бири–бирине карама-каршы мааниде колдонулуп келет. *Жакшы* деген сөздү укканда адамдын көңүлү көтөрүлөт. *Жакшы* – жаман да эмес, орто заар да эмес, ошол эле учурда эң мыкты да эмес. *Жаман* – жакшы эмес, дурус да эмес, *жаман* начардан да төмөн.

15. *Жаман* деген – жаман эмес, дурустан өйдөрөөк, мыктыданылдыраак сыпатталыш. *Жакшы* сөз болушу мүмкүн, жакшы мүнөз болушу мүмкүн ж.б. *Жаман* деген сөздү укканда эле жакшы эмес, жанга жагымдуу эместей элестелет. *Жаман* деген сөздүн өзү жаман.

16. *Жакшы* – чындыкка дал келген, аткарган жумушунан канааттануу; же көңүлгө сыярлык болуу, *жаман* – жакшынын эле тескерисинче.

17. *Жакшы* – бул сөз адамгерчиликтүү, аба ырайы сонун дегенди билдирет. *Жаман* – ар нерсенин жаман жагы болот, аны башкача айтканда начар деп берсек болот.

18. *Жакшы* – зор, *жаман* – начар.

19. *Жакшы* – адам, кубаныч, бактылуулук; *жаман* – оор акыбал,

кайгы, муң – зар.

20. *Жакшы* – жашоодогу көңүлдүн көтөрүңкү абалы. Жакшы адам болот, жакшы жашоо болот ж.б. Булардын баары адамга жагымдуу. *Жаман* – жашоодогу терс абал.

Үстүртөн караганда, көпчүлүк жооптор бир–бирине анча окшошпогондой көрүнгөнү менен, алардын баары өзөктөш экенин, аларды бир–бирине байлап, жалпылап турган кызыл жип бар экенин баамдабай койбойбуз. Алсак, жооптордун баарында тең эле *жакшы* же *жаман* бир–бирине карама-каршы экендиги, алар карама-каршы кубулуш–көрүнүштү чагылдырары көрсөтүлгөн. Арийне, *жакшы да, жаман да* абстракттуу маанини туюндурары белгилүү, бирок жооптордо алар турмуштагы, адамдын жашоо–өмүрүндөгү конкреттүү нерселер, айталы, турмуштук муктаждык, керектөөлөр, каалоо-тилектер, адамдык жүрүм-турум, маанай ж.б. менен тыгыз байланышта каралат, алардын карама-каршы таасирине (*көңүл көтөрөт – көңүл чөктүрөт, жагымдуу-жагымсыз, бактылуулук – оор абал, муң-зар* ж.б.) өзгөчө назар бурулат, ошондой эле бул сөздөрдүн маанилеринин көп кырдуулугу, тармактуулугу (адам ишмердүүлүгүнүн бардык тармактарын, турмуштагы бардык кубулуштарды чылдырары) да эскертилип кетет. Андыктан жоопторду жалпылай турган болсок, *жаман–жакшы* сөздөрү «көңүлгө толорлук, жагымдуу» ↔ «көңүлгө толбогон, жагымсыз» деген карама-каршы маанилерди туюнтат деген тыянакка келсек болот, бүгүнкү күндө кыргыз тилинде ушундай маанилерде карама-каршы коюлат. Демек, «көңүлгө толорлук, жагымдуу» ← «көңүлгө толбогон, жагымсыз» дегендер *жаман – жакшы* сөздөрүнүн маанилери жана ушул эле маалда алардын карапайым түшүнүктөрү да болуп саналат. Лингвист үчүн антонимдер дал ушул маанилердин, карама-каршы түшүнүктөрдүн карама-каршылыгы болуп эсептелет, антонимдерди териштирүүдө дал ушул өзгөчөлүк, белги көңүл чордонунда турушу керек, бул принциптен таюу иликтөөлөрдө чар-жайыттыкты жаратышы толук ыктымал. Муну менен

катар *жакшы–жаман* же *жакшылык – жамандык* философиялык (этикалык) кубулуш катары илимий түшүнүккө да ээ экендиги, алардын маани-маңызын атайын адистер гана билери, түшүнөрү белгилүү, илимий түшүнүк катары алар канчалык деңгээлде карама-каршы жана илимий түшүнүктөрдүн карама-каршылыгы менен карапайым түшүнүктөрдүн карама-каршылыгынын ортосунда кандай карым-катыш бар–бул атайын иликтөөнү талап кылган олуттуу маселе болуп саналат.

Жогоруда айтылгандардан улам, төмөнкүдөй бүтүмгө келсек болот. Антонимдер жөнүндө сөз болгондо биз, баарыдан мурда, сөз маанилеринин карама-каршылыгын эске алууга тийишпиз (сөз маанилери лингвистикалык ык–амалдардын негизинде талданары белгилүү), мунун өзү эле антонимдердин тилдик кубулуш экендигин ырастап турат, бирок сөз маанилери ошол эле маалда карапайым түшүнүктөр да болуп саналары, ар бир нерсенин карапайым түшүнүгү менен илимий түшүнүгүнүн ортосунда тыгыз байланыш бар экендиги да көз жаздымда калбашы керек, демек, бул жагдай антонимдердин логикалык негизи да бар экендигин айкындап көрсөтөт. Антонимдерди логикалык принциптин негизинде иликтөөгө алган изилдөөчүлөр да (Ж.Мусин, О.Исабеков ж.б.) же, тескерисинче, антонимдерди чылгый тилдик кубулуш катары карап, анын логикалык негизин танууга чейин барган иликтөөчүлөр да (В.Н.Комиссаров) мына ушул өзгөчөлүктү көз жаздымдарында калтырып коюшкандыгы байкалат.

Өйдөдөгүдөй жагдай-шартка байланыштуу антонимдердин логикалык негизин сыйышпас түшүнүктөрдүн кайсынысы (к а р а м а–к а р ш ы ж е к а р ш ы л о о ч у) түзүүгө тийиш деген мыйзамдуу суроо туулуп, айрым бир кайчы пикирлерди жаратып келет. Логика боюнча окуу китептеринде сыйышпас түшүнүктөрдүн к а р а м а–к а р ш ы ж а н а к а р ш ы л о о ч у деген эки түрү бар экендигин, алар бири–биринен төмөнкү белгилери боюнча өзгөчөлөнөрү белгиленип жүрөт: 1. Карама-каршы түшүнүктөрдүн бири экинчисин тануу менен гана чектелбейт, муну менен катар ошол танылган

нерсеге каршы келген белгилерге да ээ болот, ал эми каршылоочу түшүнүктөрдүн бири экинчисин кургак тануу менен гана чектелип, өз алдынча белгилерге ээ боло албайт. 2. Карама-каршы түшүнүктөрдүн ортосунда ошол түшүнүктөрдү ар кандай деңгээлде чагылдырып турган өтмө түшүнүктөр да болот, т.а., «карама-каршы түшүнүктөрдүн ортосунда аларды байланыштырып турган үчүнчү (ортоңку) мүчө болот. (**Б.Усубалиев,48**). Ал эми каршылоочу түшүнүктөрдө мындай өтмө түшүнүк же ортоңку мүчө болбойт (**Н.И.Кондаков,321; Д.П.Горский, П.В.Таванц,52-б**) Логиктердин пикири боюнча, тилде карама-каршы түшүнүктөр ар түрдүү уңгулуу (*белый –черный, большой-маленький*), каршылоочу түшүнүктөр бир уңгулуу (*белый-не белый, черный-нечерный*) сөздөрү аркылуу туюндурулат. Айрым түркологдор (Ж.Мусин, О.Исабеков ж.б.) ушул логикалык окууга, жобого таянып же аны тилдик кубулушка (антонимдерге) механикалык түрдө көчүрүп, сыйышпас түшүнүктөрдүн карама-каршы түрүн туюндурган түрүн гана антонимдер катары эсептешет. Бирок сыйышпас түшүнүктөр жөнүндөгү логикалык окуу (тыянак) менен антонимдер жөнүндөгү лингвистикалык тыянак бир–бирине дал келе бербестигин, т.а., тилдик фактылар (айталы, антонимдер) карама-каршы жана каршылоочу түшүнүктөр жөнүндөгү логикалык алкакка сыя бербестигин, маселен, сыйышпас түшүнүктөрдүн кайсы бир түрүнө кошууга мүмкүн болбогон антоним сөздөр тилде бир кыйла учураарын изилдөөчүлөр В.Н.Комиссаров, Б.Усубалиевдер өз мезгилинде эле конкреттүү мисалдар аркылуу далилдеп көрсөтүшкөн эле. Бул жерде алардын айткандарын кайталап отуруштун эч кандай кажети жок, бир гана танууга байланыштуу олуттуу жагдайга атайы көңүл бура кетүү абзел.

Сыйышпас түшүнүктөрдүн экөөндө тең тануу орун аларын жогоруда көрдүк, логиктердин ою боюнча, карама-каршы түшүнүктөрдө танылган түшүнүк өз алдынча белгилерге ээ болуп, жаңы түшүнүк жаралат, ал эми каршылоочу түшүнүктөрдө танылган нерсе өз алдынча белгилерге ээ

болбойт, жөн гана кургак тануу менен чектелет. Бирок, ошентсе да, алар логикада түшүнүк катары каралат. Эгер түшүнүктөр белгилүү бир белгилерге ээ экендигин, же белгилүү бир белгилерге ээ нерсени гана түшүнүк катары кароого болорун эске ала турган болсок, анда, бул жагынан алганда, И.В.Исаев адилеттүү белгилегендей, карама-каршы жана каршылоочу түшүнүктөрдүн ортосунда эч кандай айырмачылык жок болуп чыгат. Анткени каршылоочу түшүнүктөр да белгилерге ээ, дал ушул белгилерге ээ болгондугу үчүн гана алар түшүнүк боло алышат, демек, жогоруда логиктер келтирген мисалдардын (*белый-небелый, черный-нечерный*) экинчи түгөйлөрү (*не белый, не черный*) түшүнүктү туюндура алышпайт. Ошондуктан проф. Б.Усубалиевдин орус окумуштуусу А.И.Уемовдун (А.И.Уемов 62-64) пикирине талдоо жүргүзүү аркылуу чыгарган төмөнкүдөй тыянагына кошулбай коюуга болбойт: «... тануу айрым учурда жаңы түшүнүктүн пайда болушуна эмес, тескерисинче, эски түшүнүктүн жоюлушуна алып келерин эскертүү абзел. Мындай типтеги танууну түшүнүктүн жоюлушу, кыйрашы деп атаса болот. Буга *адам – адам эмес, стол – стол эмес, китеп – китеп эмес* деген типтеги тануу кирет. Мындай кырдаалда тануу түшүнүктүн мазмунун түзө албагандыктан (кубулуштун кайсы белгиси танылганы белгисиз болгондуктан) жаңы түшүнүк пайда болбойт. Алсак, *адам – адам эмес* дегенде адамдын кайсы белгиси танылганы так эмес жана конкреттүү бир нерсени («*адам эмес*»-суубу, ташпы, тообу ж.б.) түшүнүү да өтө кыйын. Дааналап айтканда, тануунун мазмуну да, көлөмү да белгисиз болгондуктан, түшүнүктүн жаралышына эмес, тескерисинче, анын жоюлушуна алып келди. Ошон үчүн муну карама- каршылык деңгээлине өсүп жетпеген тануу катары караса болот. Ошентип, тануу ар кандай болот: биринде жаңы түшүнүк (касиет-сапат) пайда болсо, экинчисинде жаңы түшүнүк жаралбастан, эски түшүнүктүн бузулушу, кыйрашы менен чектелет. Бул экөөнү бири биринен ажырата билип, экинчиси менен чаташтырбоо зарыл. Ошондо гана бир

уңгулуу антонимдердин табиятын даана, так түшүндүрүүгө болот»(Б.Усубалиев,51)

Деги эле сыйышпас түшүнүктөрдүн түрлөрүнүн ортосунда кандай айырма бар, анын экинчи түрүн (каршылоочу) түшүнүк катары кароого болобу—бул суроо—логикада каралып териштирилиши зарыл. Бул суроо боюнча логиктер кандай жыйынтыкка келбесин, жогорудагыдай жобого, болгондо да, тактала элек тыянак, пикирди негиз кылуу менен, антонимдерди сыйышпас түшүнүктөрдүн логикалык түрлөрүнө карап аныктоо, т.а., изилдөөчүлөр Ж.Мусин, О.Исабековдордой *бактылуу – бактысыз, адептүү – адепсиз* ж.б. карама-каршы маанидеги сөздөрдү антонимдер катары кароого болбойт, анткени алар каршылоочу түшүнүктөрдү туюндурат деп эсептөө, дегеле «сыйышпас түшүнүктөрдү карама-каршы жана каршылоочу түшүнүктөргө жиктеген логикалык бөлүштүрүүнү антонимдер аталган түшүнүктөрдүн бирөөнү гана туюндурат деген мааниде колдонуу. (А.В.Исаев,56) чындыкка таптакыр коошпойт, тилдик кубулуш катары антонимдердин табиятын так, терең ачып берүүгө кедерги болот. Арийне, мындай антонимдердин логикалык негизи жок деген бүтүм келип чыгууга тийиш эмес, сөз—бул түшүнүктүн аты болгон соң, антонимдер сыйышпас түшүнүк деген жалпы категориянын негизинде териштирилиши кажет. Андыктан, лингвистикалык жактан алганда, антонимдер сыйышпас түшүнүктүн кайсы тибин туюндурат деген суроо коюлушу максатка ылайык келбейт, демек, тилчилердин көңүл чордонунда антонимдердин түгөйлөрү бүтүн маанини (түшүнүктү) билдире алабы, алар эл тарабынан карама-каршы сөздөр, т.а., антонимдер экендиги эч бир контекстсиз эле кабыл алынабы деген суроо турушу шарт. Бул жагынан алганда, антонимдерге карама-каршы маанилеш экендиги атайын иликтөөнү талап кылбай эле, өзүнөн өзү дайым болуп турган, бирисиз экинчисин элестетүүгө мүмкүн болбой калган, т.а., бирин айтканда, экинчиси өзүнөн өзү эле эске түшкөн, айрымдары карама – каршы (*ак – кара, бакыт-шор* ж.б.), айрымдары каршылоочу (*бактылуу –*

бактысыз, акылдуу-акылсыз ж.б.) түшүнүктү туюндурган төмөнкүдөй сөздөр кирет: жакшы-жаман, кубаттуу –кубатсыз, күн-түн, чоң-кичине, адептүү-адепсиз, тааныш-бейтааныш, кел-кет, чоңоюу-кичирейүү, азаюу-көбөйүү, биригүү-ажыроо ж.б.

Карама-каршы маанини билдирген сөздөрдүн баары эле тилде нагыз антонимдер катары жашай албайт, айталы, *келди-келбеди, бар-барба, китептүү-китепсиз, буттуу-бутсуз, булуттуу-булутсуз ж.б.* ушул өндүү сөздөрдү нагыз антонимдер катары карай албайбыз, бирок мунун себеби логикалык ык-амалдын негизинде (маселен, жогорудагы түгөйлөрдүн экинчи сыңарлары түшүнүктү билдире алышабы, эгер билдире алышса, сыйышпас түшүнүктүн кайсы түрүнө кирет) чечмеленбейт, бул лингвистикалык жагдай –шарт менен гана (кепте карама-каршы мааниде бирге жыш колдонулбагандыгы) түшүндүрүлөт. Ошондой эле айрым учурда логикалык жактан алганда, нагыз антонимдер болууга толук укугу бар сөздөр тилде антонимдеш болбой калышы да ыктымал, мисалы кыргыз тилинде *толтура* сөзүнүн антониими, логикалык жактан алганда, *бош* болушу керек эле (*толтура–бөксө–бош–бул* катар сыйышпас түшүнүктүн карама-каршы түрүнүн талабына толук жооп берет: биринчиден, *толтура–бош* бир–бирин жокко чыгарды, танды, бирок предметтин бардык классын камтый албады, экинчиден, *толтура–бошту* бириктирип турган үчүнчү мүчө (*бөксө* деген түшүнүк да бар), бирок тилибизде *толтура* сөзүнүн антониими катары дайыма *бөксө* сөзү каралат, т.а., *толтура–бөксө* сөздөрү нагыз антонимдер катары калыптанып, антонимдеш экендиги эч бир контекстсиз эле дайын болуп калгандыгын көрөбүз жана бул да *толтура –бөксө* сөздөрүнүн кепте бирге карама-каршы мааниде бирге жыш колдонулгандыгы менен түшүндүрүлөт. Дагы бир мисал: кыргыз тилинде *өлүм* сөзүнүн антониими болуп *өлүмсөзү* саналат («*Өлүм-өлүм аралыгы даңгырап, Тазалыгын, сонундугун карачы – А.О.*»), мындай болгон соң, логикалык жактан алганда, *өл* сөзүнүн антониими *жаша* болууга тийиш эле, бирок тилибизде *өл* сөзүнө

көбүнчө *тирил* сөзү каршы коюлат (*Ач бөрүлөр өтөкаардуу келет, өлөр-тирилерин билбей адамга асылышат* – КОС, 591-б.) т.а., *өл-тирил* сөздөрүнүн кепте бирге жыш колдонулушу алардын нагыз антонимдерге айланышына өбөлгө түзгөн.

Жыйынтыктап айтканда, антоним сөздөр сыйышпас түшүнүктөрдүн бирөөнү гана эмес, экөөнү тең эле (к а р а м а-к а р ш ы жана к а р ш ы л о о-ч у) туюндура берет, андыктан антонимдердин табиятын сыйышпас түшүнүктөрдүн түрлөрүнө карай аныктоо, жогоруда күбө болгонубуздай, калпыс, туура эмес жыйынтык–тыянакка алып келет. Антонимдердин негизин сыйышпас түшүнүктөр түзсө да, алар лингвистикалык ык-амалдардын негизинде териштирилиши зарыл, т.а., антонимдер сыйышпас түшүнүктөрдүн бир түрүн гана туюндурат деген жобо алгылыксыз болгон соң, «лингвистической реальностью в данном случае является антонимичный ряд, который может быть изучен чисто лингвистическими средствами, т.е. путем регистрации членов этого ряда в разных конкретных языках» (А.В.Исаев,56) Антонимдерди каттоо (регистрациялоо) же нагыз антонимдер катары эсептөө сыйышпас түшүнүктөрдүн кайсы түрүн туюндургандыгына эмес, ошол конкреттүү тилде (элде) антонимдер катары кабыл алынабы, антонимдер катары элге сиңип кеткенби деген принциптин негизинде жүзөгө ашырылат. Бул сөздөр антонимдер боло алат, же, тескерисинче, боло албайт; болууга тийиш же болбоого тийиш деп эч ким таңуулай албайт, аң-сезимдүү түрдө же мажбурлоо жолу менен эч ким антонимдерди жарата албайт, алар конкреттүү бир тилде стихиялуу түрдө пайда болот да, өз алдынча, белгилүү бир деңгээлде көз карандысыз тилдик кубулуш катары өзүнчө бир топту түзүп калат. Антонимдердин пайда болуш себеби турмуштук муктаждыкта жатат, бирок сыйышпас түшүнүктөрдү туюндурган сөздөрдүн баары эле нагыз антонимдер боло беришпейт, бул үчүн тилдик себептер менен түшүндүрүлүүчү белги, касиеттерге да ээ болушу керек, бул тууралуу төмөндө токтолмокчубуз.

Антонимдерди карама-каршы маанини туюндуруу белги, касиетине байланыштуу атайы кеп козгоого муктаж дагы бир маселе бар, ал-антонимдердин объективдүү чындыктагы негизи тууралуу проблема. Арийне, сөз-бул түшүнүктүн аты болгон соң ал эми түшүнүктүн өзү кезегинде объективдүү чындыктагы предметтин чагылдырылышы же аты болгон соң, алардын (түшүнүктөрдүн) реалдуу турмушта негизи болбой койбойт, карама-каршылык реалдуу турмушта жашайт деген бүтүм, тыянакка келерибиз бышык. Бирок бул маселе сыртынан жеңил-желпи көрүнгөнү менен, алигиче бир тараптуу чечилбей, талаш-тартыштын объектисине айланып келет. Алсак, аталган маселени тил илиминде биринчилерден болуп козгоп чыккан В.Н.Комиссаров антонимдердин тилдик кубулуш экендигин, алар түшүнүктөрдүн эмес, а сөздөрдүн өзгөчө бир тобу экендигин айкын далилдеп берем деп отуруп, антонимдердин чындыктагы негизин, т.а., карама-каршылыктын реалдуулугун, объективдүүлүгүн жокко чыгарат».

«Нет оснований утверждать, - деп жазат ал, - что слова-антонимы называют какие-то особые предметы или явления, противоположные по самой своей природе. Вряд ли можно говорить, например, что цвета белый и черный по самой своей природе больше противопоставлены друг другу, чем крайние точки спектрального ряда *красный и фиолетовый (инфракрасный и ультрафиолетовый)*. Или что небо от земли объективно дальше, чем небо от воды. Напротив, рассмотрение характера предметов и явлений, называемых словами-антонимами, показывает, что с точки зрения предметной соотнесенности такие слова обнаруживают определенную близость значения. Эта близость заключается в том, что все члены антонимической группы называют предметы и явления одного рода, принадлежащие к одной и той же категории объективной действительности» (В.Н.Комиссаров,53).

Ушул эле ойду орус окумуштуулары Э.И.Родичева, Л.А.Новиков, казак окумуштуусу Ж.Мусин да улантышып, бири антонимдер туюндурган лингвистикалык реалдардын өз ара антогонизми жөнүндө бизде эч кандай

факт жок экендигин, демек, алар сүйлөөчүнүн ойлоосунда гана карама-каршы коюларын (Э.И.Родичева,86), экинчиси антонимдер белгилеген нерсе, касиет-сапаттар өздөрүнүн денотативдик (конкреттүү-предметтик) маанилери боюнча карама-каршы эместигин, демек, карама-каршылык баалоонун, салыштырып жалпылоонун гана натыйжасы экендигин (Л.А.Новиков,55.), үчүнчүсү антонимдер бир текке таандык кубулуштарды белгилээрин, демек, антоним сөздөрдүн карама-каршылыгы алар чагылдырган кубулуштардын өзгөчөлүгү менен байланышпагандыгын (Ж.Мусин,9) белгилеп көрсөтүшөт.

Жогорудагы окумуштуулардын ойлоруна кайчы келген пикирди кийинчерээк Е.Н.Миллер, Б.Усубалиев өндүү илимпоздор айтып чыгышып, өздөрүнүн ойлорун жеткиликтүү деңгээлде далилдеп берүүгө далалат кылышты. Биз бул жерде алардын айткандарын кайталап отурууну эп көрбөйбүз, болгону аталган окумуштуулардын конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүүнүн негизинде чыгарган тыянактарын бермекчибиз. Е.Н.Миллер сөз маанилериндеги карама-каршылык сырткы дүйнө жана кепте колдонулушу менен шартталарын (демек, карама-каршылык объективдүү экендигин), Б.Усубалиев антонимдердин тилдик кубулуш экендиги алардын негизин түзгөн карама-каршылыктардын объективдүүлүгүн танууга эч кандай негиз боло албастыгын, анткени антонимдердин пайда болушу, баарыдан мурда, ал белгилеген кубулуштардын, касиет-сапаттардын, процесстердин ж.б. ортосундагы реалдуу карама-каршылык менен тыгыз байланыштуу, мунсуз тилде карама-каршы маанидеги сөздөр жаралышы мүмкүн эместигин, адам баласы акыл-эси аркылуу карама-каршылыкты жаратпастыгын, болгону таанып-билерин (Б.Усубалиев,43) айтышып, экөө тең антонимдер объективдүү карама-каршылыкты чагылдырат деген бүтүмгө келишет. Мындан сырткары, Б.Усубалиев карама-каршылык сөздөрдүн маанисинде гана жашоочудай кабыл алуу, б.а., анын белгилүү бир контекстке көз каранды эместигибул тилдин жалпылоочулук касиетине жана

антонимдердин кепте бирге жыш колдонулгандыгына гана байланыштуу болуп саналарын да белгилейт.

Аталган илимпоздор кандай карама-каршылыкты белгилегендигине карап антонимдерди төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүп карашат: 1) **объективдүү карама-каршылыкты** [а) а б с о л ю т т у у к а р а м а - к а р ш ы л ы к т ы ж а н а с а л ы ш т ы р м а л у у] б и л д и р г е н а н т о н и м д е р; 2) **прагматикалык карама-каршылыкты билдирген антонимдер.** Мындай бөлүштүрүүдөн улам мындай бир суроо туулат: экинчи топтогу антонимдердин негизин түзгөн карама-каршылык объективдүү түрдө жашайбы же адамдын аң-сезиминде ганабы? Буга кайтарылган так жоопту биз эки изилдөөчүдөн тең жолуктура албайбыз, болгону алар Н.В.Комиссаров тарабынан факт катары келтирилген антоним сөздөр тилибизде өтө сейрек кездешерин, ошол эки–үч мисал аркылуу бүтүндөй антонимдердин негиздеринин реалдуулугун танууга мүмкүн эместигин гана белгилешип, аталган маселени териштирүүдө дал ушул бир типтүү эместик же карама-каршылыктардын ич ара бөтөнчөлүктөрү эске алынууга тийиш экендигин эскертүү менен чектелишет.

Чындыгында эле, Н.В.Комиссаров келтирген антонимдер (*асман-жер, ак-кара*) ар бир тилде сейрек кездешет, буга кыргыз тилинен дагы төмөнкүдөй сөздөрдү кошсок болот: *ак-кара, бейиш-тозок, асман-(көк)-жер, чыртык-чынар, уу-балж.б.* Албетте, Н.В.Комиссаров, адилеттүү белгилегендей, *ак-кара* түстөрү *кызыл-фиалетивдүү* түстөрүнө караганда бири экинчисине кескин, күчтүү карама-каршы коюлган, бул түстөр өздөрүнүн жетесинен карама-каршы (противоположны по своей природе) келишет; ошондой эле *асман* менен *жердин* ортосундагы аралык *асман* менен *суунун* ортосундагы аралыктан алыс келет, *асман* менен *сууга* караганда *асман* менен *жер* бири-биринен алыс жайгашкан деп айтуу чындыкка таптакыр коошпойт. Бирок бул жерде эмнелер карама-каршы коюлуп жатат: ак менен карабы, асман менен жерби – баарыдан мурда ушул

суроо коюлуп, конкреттүү чечмеленүүгө тийиш. Терең карай келгенде, ак менен каранын, асман менен жердин бүтүндөй өздөрү карама-каршы коюлбаган, демек, алар өздөрүнүн табияты боюнча бири экинчисине карама-каршы эмес. Бирок ушул эле маалда кайсы бир белгиси бири-бирине карама-каршы келерин, ошол карама-каршылык объективдүү түрдө жашарын, адам баласы ал карама-каршылыкты жаратпастан, болгону таанып-билгендигин да танууга болбойт. Демек, биринчи мисалда *ак* менен *кара* эмес, ачыктык менен караңгылык, жарык менен караңгылык; экинчисинде жер менен асман эмес, жакындык менен алыстык, тааныштык менен бейтааныштык, өз менен өзгөлүк карама-каршы коюлуп жаткан болот. Ушул сыяктуу эле *уу-бал* же *чырпык-чынар* дегенибизде бул нерсенин бүтүндөй өздөрүнүн (*уу* менен *балдын*, *чырпык* менен *чынардын*) ортосундагы карама-каршылык тууралуу сөз болушу мүмкүн эмес: биринчи кырдаалда ачуу менен таттуунун, жагымдуу менен жагымсыздыктын, жаман менен жакшынын; экинчи кырдаалда *жетилбеген* менен *жетилгендин* ортолорундагы карама-каршылык жөнүндө кеп болуп жатат, ал эми булардын ортосундагы карама-каршылыктын реалдуулугу, объективдүүлүгү атайын даярдыгы жок адамга деле дайын болуп турат. Жогоруда айтылган жагдай – шарттарды эске алсак, антонимдерди төмөнкүдөй бөлүштүрүү максатка ылайык келеби деп ойлойбуз: 1. О б ь е к т и в д ү ү к а р а м а - к а р ш ы л ы к т ы т и к е ч а г ы л д ы р г а н а н т о н и м д е р; 2. О б ь е к т и в д ү ү к а р а м а - к а р ш ы л ы к т ы к ы й ы р ч а г ы л д ы р г а н а н т о н и м д е р.

Сөз маанилеринин, ошол сөз маанилерди чагылдырган нерсе, касиет-сапаттардын ж.б. карама-каршылыгы дегенде В.Н.Комиссаров баштаган айрым окумуштуулар антоним сөздөр өздөрүнүн табияты боюнча бири-бирине карама-каршы болушу мүмкүн эмес, тескерисинче, алардын ортосунда жалпылык бар деген пикирди кайталап келишет. Антонимдердин белгилеринин бири алардын бир текке таандык кубулуш, касиеттерди туюндургандыгында жатат, бул тууралуу төмөндө биз атайы сөз

кылмакчыбыз. Бул жерде мындай жалпылык, бир текке таандыктык алардын бирин экинчисине каршы коюуга эч бир кедергисин тийгизе албастыгын, тескерисинче, дал ушул жалпылык аларды өз ара салыштырууга, карама-каршы коюуга жол ачарын гана белгилей кетмекчибиз.

Айрым антонимдер туюндурган карама-каршылыктардын салыштырмалуу мүнөзү алардын (карама-каршылыктардын) объективдүүлүгүнө шек туудуруп жаткандай туюлушу толук ыктымал, буга В.Н.Комиссаровдун *жер-асман* антонимдерине жасаган талдоосу да далил боло алат. Мындай антонимдерге төмөнкүлөрдү кошсок болот: *чоң-кичине, жакшы-жаман, кымбат-арзан, бийик-жапыз, мээримдүү-каардуу* ж.б. Бул жагдай, шартта төмөнкүдөй бир туңгуюкка кептелбей койбойбуз: төөнүн кичинеси чымындын эң чоңунан алда канча чоң, тескерисинче, чымындын чоңу төөнүн эң кичинесинен алда канча кичине болсо, бир эле нерсе бир туруп чоң, бир туруп кичине боло берсе, анда карама-каршылыктын кайсы объективдүүлүгү, реалдуулугу жөнүндө сөз болууга тийиш? Мындай учурда нерсенин кайсы бир белгисин ошол нерсенин өзүнүн табият-маңызы менен чаташтырбоо керек, маселен, жогоруда сөз төө менен чымындын бүтүндөй өздөрү тууралуу эмес, алардын бир гана белгиси (көлөмү) жөнүндө болууга тийиш, демек, бул жерде *чоңго* таандык белгилер менен *кичине* гетаандык белгилердин өз карама-каршылыгы көңүл чордонунда турууга тийиш, андыктан орус тилинин мисалында чыгарган Е.Н.Миллердин төмөнкү тыянагына кошулбай коё албайбыз : «... противоположность, обозначаемая словами *большой* и *маленький*, существует объективно» (Е.Н.Миллер, 41) Ушул карама-каршылык эл тарабынан стихиялуу түрдө таанылып-билинип өздөштүрүлөт да, калктын калың катмарына сиңип кетүү менен, *чоң-кичине* (*большой-маленький*) антонимдери бири-бирине кандайча карама-каршы болот деп иликтеп отурбай эле, механикалык түрдө колдоно беребиз. Анан аларды ар кандай конкреттүү кубулуш-нерсеге (төө менен чымынга, тоо менен төөгө ж.б.)

карата колдонулганда, ошол кубулуш-нерселердин бир эле белгиси жөнүндө сөз болуп жаткандыгы көз жаздымда калып, алардын бүтүндөй өздөрү тууралуу кеп болуп жаткандай туюлуп, жогорудагыдай туңгуюк келип чыгат.

Акырында кеп болуп жаткан маселе менен тикеден-тике байланышы бар, антонимдердин табиятын тереңирээк ачып берүүгө өбөлгө түзчү карама-каршылыктын таанылып-билиниши, алардын таасири, аларды кабылдоодогу бөтөнчөлүктөр тууралуу кыскача болсо да токтоло кетүү шарт. «Каршылык», «карама-каршылык» дегенде негедир адамдарга терс таасир этип, эл тарабынан терс эмоциялык баада кабыл алынат да, көбүнчө карама-каршылык тикеден-тике материалдык, физикалык кагылыш катары элестеле берет, антонимдердин өзөгүн түзгөн карама-каршылыктар өз ара кагылышып тургандай сезилет. (Биздин оюбузча, орус окумуштуусу антоним сөздөрдүн «өз ара антагонизми жөнүндө бизде эч кандай факт жок» (Э.И.Родичева,86) дегенде, өздөрүнүн табияты боюнча карама-каршы, антагонизм дегендерди тикеден-тике физикалык кагылыш катары түшүнгөндүгү айкын болуп турат.) Мындай жагдайды проф. Б.Усубалиев да өз учурда белгилеп көрсөтүп, бул сыяктуу келишпестиктен, кагылыштан кыргыз тилинде *ит менен мышыктай, мышык-чычкан ойноо* фразеологизмдери жаралгандыгын, бирок булар жаныбар катары бири–бирине жетесинен карама-каршы эмес экендигин, жаныбарлар дүйнөсүндө арстан менен карышкырдан, уй менен аюудан эч бир айырмасы жок экендигин, алардын ортосундагы келишпестик, кагылыш гана аларды жетесинен карама-каршы бүткөндөй кабыл алдырарын айткан эле. (Б.Усубалиев,34) Тилдик жаатта алганда, бул сөздөрдү антонимдер катары кароого деле болбойт, анткени алар жогорудагыдай туруктуу тизмекте гана антонимдеш болот да, андан ажырагандан кийин мындай касиетин жоготуп коюшат. Ал эми карама-каршы дегенди, Э.И.Родичева сыяктуу тикеден-тике физикалык кагылыш катары карай турган болсок, анда кыргыз тилинде, дегеле тилдердин баарында тең эле антонимдер жасалма түрдө жоюлуп, карама-каршы маанидеги сөздөр катары

мышык менен *чычкан*, *ит* менен *мышык* гана калары бышык. Чындыгында, антонимдер белгилеген экстралингвистикалык реалдардын дээрлик баарында тең физикалык кагылыш деген болбойт, бирок бул жагдай алар сүйлөөчүнүн ойлоосунда гана карама-каршы коюлат деген тыянакка алып келүүгө тийиш эмес. Антонимдер туюндурган нерсе, кубулуш, касиет-сапаттардын бирине таандык белгилер экинчисине таандык белгилерге каршы келип калат, бул болсо алардын бири-бирин тануусуна, ушул эле учурда бир экинчисиз жашай албай калуусуна алып келет – экстралингвистикалык реалдардын карама-каршылыгы дегенди ушундай мааниде гана түшүнүү шарт. Адам баласы нерселерге таандык белгилерди таанып-билүү процессинде ошол белгилердин ортосундагы карама-каршылыкты жаратпайт, жарата да албайт, болгону таанып-билет, демек, экстралингвистикалык реалдардын ортосунда карама-каршылык болгондугу үчүн алар (реалдар) сүйлөөчүнүн ойлоосунда карама-каршы коюлат.

Антонимдердин өзөгүн түзгөн карама-каршылыкты таанып-билүүдөгү, кабылдоодогу бөтөнчөлүктөргө келгенде, аларды топ-топко бөлүп кароого туура келет. Алсак, кыргыз тилинде *ажыроо-биригүү*, *алыстоо-жакындоо*, *көбөйүү-азайуу*, *чоңоюу-кичирейүү*, *кеңейүү-таруу* ж.б.ушул өңдүү процессти туюндурган антонимдердин өзөгүн түзгөн карама-каршылыктардын объективдүү, реалдуу экендигин далилдөө анчалык деле кыйынчылыкты туудурбайт, анткени алардын карама-каршылыгы ошол процесстердин өздөрүнөн, алардан келип чыккан натыйжалардан көзгө көрүнүп тургандай болот. Ал эми *жакшы-жаман*, *бактылуу-бактысыз*, *адептүү-адепсиз*, *мээримдүү-каардуу*, ж.б.ушул сыяктуу антонимдердин негизин түзгөн карама-каршылыктардын реалдуулугун далилдөө бир топ кыйынчылыкка кабылдат, анткени алардын ортосундагы карама-каршылыктардын реалдуулугун далилдөөдөн мурда ошол касиет-сапаттардын өздөрүнүн объективдүү чындыкта реалдуу жашарын далилдеп берүү талабы коюлат. Мындай касиет-сапаттардын, алардын ортосундагы карама-каршылыктардын

реалдуулугу катнаш-мамиледе ачылып, таанылып-билинери жөнүндөгү проф. Б.Усубалиевдин пикирине кошулууменен, биз төмөнкүдөй бир жагдайды кошумчалай кеткибиз келет: жогоруда келтирилген касиет-сапаттар, алардын ортосундагы карама-каршылык, аларды баалоо түбү барып коомдо иштелип чыккан белгилүү бир нормага, т.а., этикалык нормага такалары, ага ылайык бааланып, карама-каршы коюлары (Арутюнова Н.Д. Аномалии и язык (к проблема языковой «картина мира»), ВЯ,1987,3-20-б.) белгилүү. Буга байланыштуу коомдун өзгөрүп-өнүгүшүнө карай этикалык норма да өзгөрүп, бүгүн жакшы катары бааланган нерсе (касиет-сапат, кулк-мүнөз ж.б.) кайсы бир мезгилдетерс бааланып, жаман катары кабыл алынары да толук ыктымал. Бирок бул жагдай-шарт алардын ортосундагы карама-каршылыктын реалдуулугуна шек туудура албайт, анткени бүгүнкү жакшы эртең жаманга айланып кеткен кырдаалда да ошол учурда жаманга таандык белгилер жакшыга мүнөздүү белгилерге каршы келип калган болот, ар бир конкреттүү мезгилдин өз жакшысы жана ага каршы коюлган өз жаманы болбой койбойт, алар адамдын аң-сезиминде жөндөн-жөн эле карама-каршы коюла бербейт, баарыдан мурда, ошол *жаман* менен *жакшынын* реалдуу белгилерине карай каршы коюлат. Демек, жогорудагы эки топтогу антонимдер чындыктагы негизи боюнча бири-биринен эч бир айырмаланбайт, экөөндө тең антонимдердин жаралышына негиз түзгөн карама-каршылыктар объективдүү болуп саналат, бөтөнчөлүк алардын таанылып-билинишинде, жашоо формасында гана жатат. Ошондуктан ушул өзгөчөлүктөрүнө карай биринчи топтогуларды **к о н к р е т т ү ү к а р а м а - к а р ш ы л ы к т а р д ы б и л д и р г е н а н т о н и м д е р**, экинчи топтогуларды **а б с т р а к т т у у к а р а м а - к а р ш ы л ы к т а р д ы т у ю н - д у р г а н а н т о н и м д е р** деп атоо максатка ылайык келеби деп ойлойбуз.

Мындан сырткары, антонимдер, шарттуу айтканда, күчтүү же алсыз карама-каршылыкты туюндургандыгына карай да ич ара айырмаланышат, мисалы, *баруу-келүү, кетүү-келүү, түндүк-түштүк, батыш-чыгыш, баш-аяк*

ж.б. ушул өңдүү антонимдерде карама-каршылык алсыздай, а түгүл таптакыр жоктой, ошондуктан «карама–каршылык сөздөрдүн семантикалык касиетинен гана жаралгандай кабыл алынат». (Б.Усубалиев,32) Мындай антонимдердин өзөгүн түзгөн кубулуш, касиет-сапаттардын ж.б. эмнеси карама-каршы экендигин аныктоо да кыйла түйшүктү талап кылат, айрым учурда реалдуу карама-каршылык катары башка бир нерсени кабыл алышыбыз да ыктымал. Мисалы, орус окумуштуусу М.Д.Лесник *түндүк менен түштүктүн* (север-юг) карама-каршы коюлуш себебин алардын жайгашкан орун–багытынан жана климаттык шарттарынан көрөт да, климатты негизги себеп катары эсептейт. (М.Д.Лесник,84) Кыргыз тилинде да (бул кубулуштар дүйнөнүн бардык тилдеринде карама-каршы кабыл алынса керек) *түндүк-түштүк* сөздөрү нагыз антонимдер катары көп колдонулат, ар бир аймактын өзүнүн *түндүк менен түштүгү* бар, көлдүн түндүгү жана көлдүн түштүгү деп дайыма айтып келебиз, бирок бул экөө климаттык жагынан эч бир айырмаланбайт. Ошентсе да түндүк менен түштүк жайгашкан орду боюнча бири-бирине каршы турат, мына ушул объективдүү карама-каршылык буларды туюндурган сөздөрдү антоним катары жетилүүсүнө өбөлгө түзгөн, ушул сыктуу эле *баруу-келүү, кетүү-келүү* ж.б. антонимдери да кыймыл – аракет процессинин объективдүү карама-каршы багытын чагылдыруу муктаждыгынан жаралгандыгы айкын болуп турат. Айрым учурда негизги карама-каршылык менен катар кошумча карама-каршылык (мисалы, жогорудагыдай климаттык шарт сыяктуу) да катышып, үстүртөн караганда, карама-каршы коюуга дал ушул кошумча, көмөкчү карама-каршылык негиз болгондой кабыл алынышы мүмкүн.

Антонимдердин экинчи бир тобунда, жогоркулардан кескин айырмаланып, карама-каршылык күчтүүдөй, өйдө жакта келтирилген антонимдерге «караганда булар жетесинен каршы бүткөндөй туюлат». (Б.Усубалиев,33) Буга *кайгыруу-кубануу, убал-сооп, өмүр-өлүм, ыйлоо-күлүү, өлүү-төрөлүү* ж.б. антонимдерди кошууга болот жана карама-каршы

коюунун себеп-өбөлгөлөрү айкын көрүнүп тургандай, алсак, ыйлоо-күлүүдегенде аң-сезимибизде кайгыруусүйүнүүнү; өлүү-төрөлүү дегенде – жок болуу, жоголуу~~бар~~ болуу, жаралуу деген карама-каршы элестүшүнүктөр пайда боло калгандай сезилип, бизди психологиялык карама-каршы ал-ахыбалга дуушар кылат, бул жагдайдын өзү келтирилген антоним сөздөрдүн карама-каршылык даражасын да, таасирдүүлүгүн да арттырбай койбойт. Арийне, бул топтогулар өздөрү туюндурган карама-каршылыктардын объективдүүлүгү боюнча биринчи топтогулардан эч бир айырмаланбайт, т.а., булардын объективдүүлүк даражасы биринчи топтогулардан жогору деле эмес, бирдей эле деңгээлде турат. Кеп экинчи топтогу кубулуш, процесстердин өздөрүнүн жана буга ылайык аларды туюндурган антонимдердин психоэмоциялык күчтүү таасиринде жатат, т.а., бул топтогулар, эмоционалдык жана психологиялык жаатта алганда, «күчтүү таасирге ээ, а түгүл ар бири башкача (бирөө терс, бирөө оң) таасир берип, адамды карама-каршы психикалык абалга дуушар кылат» (Б.Усубалиев,33), ошондуктан биз аларда карама-каршылык күчтүүдөй, биринчи топтогуларга караганда алар өздөрүнүн табияты боюнча карама-каршы бүткөндөй кабыл алабыз. Бирок, терең карай келсек, өздөрүнүн негизин түзгөн карама-каршылыктардын объективдүүлүгү (реалдуулугу) жагынан эки топ бири экинчисине окшош эле болот, т.а., экөө бири-биринен эч бир айырмаланбайт.

Ошентип, карама-каршы маанини туюндуруу антонимдердин негизги белгисине жатат, бул касиет–сапат же белги нагыз антонимдер менен контексттик антонимдердин экөөнө тең эле бирдей таандык болуп саналат. Бул жаатта алганда, нагыз жана контексттик антонимдер белгилүү бир контекстке көз каранды болбогондугу жана болгондугу менен бири-биринен айырмаланышат, ал эми нагыз антонимдерди толук жана толук эмес түрлөрү өздөрү туюндурган карама-каршылыктын деңгээлдеринин бир-бирине дал келгендиги жана келбегендиги менен өз ара өзгөчөлөнүшөт, муну менен катар стилистикалык дал келүү же дал келбөө, кепте бирге колдонулуш

жыштыгы өңдүү ички лингвистикалык жагдай-шарттар да толук жана толук эмес антонимдерди бир-биринен айрып турат. Антонимдердин кайсы түрүн албайлы, алардын баарынын тең объективдүү чындыкта негизи болот, сөздөр жөндөн жөн эле бири экинчисине карама-каршы коюла бербейт, карама-каршы коюу алар туюндурган нерсе, кубулуш, касиет-сапат, процесстердин өздөрүнө такалат, б.а., карама-каршылык объективдүү болуп саналат. Антонимдердин негизин түзгөн карама-каршылыктагы ички айырмачылык (салыштырмалуу, абсолюттуу), кубулуш, нерсе, касиет–сапаттардын өздөрүнүн же алардын бир эле белгисинин каршы коюлушу, карама-каршылыктын таанылып-билиниши, алардын адамга тийгизген таасири, аларды кабылдоодогу бөтөнчөлүктөр өңдүү жагдай-шарттар карама-каршылыктын объективдүүлүгүн таанып-билүүдө өз таасирин тийгизбей койбойт жана антонимдердин табиятын терең ачып берүү үчүн ал жагдай-шарттарга да атайын кайрылуу талап кылынат.

2. Кепте бирге жыш колдонулгандыгы. Карама-каршы маанини туюндурган же бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулган сөздөрдүн нагыз антонимдер катары бышып жетилишине өбөлгө түзгөн негизги нерсе - бул алардын кепте бирге жыш колдонулушу болуп саналат. Аталган маселени териштирүүдө төмөнкү жагдайларга назар буруу максатка ылайык деп ойлойбуз: 1) Антонимдерди бир контекстте (сөз айкашы, бир сүйлөм, абзац чегинде) бирге колдонуу; 2). Антонимдерди ар башка контекстте колдонуу; 3) Антонимдерди ар кандай синтаксистик түзүлүштө (модель–үлгүдө) колдонуу. Бул маселелер бири-бири менен тыгыз байланышып, бириэкинчисин толуктап турат, андыктан аларды өз ара байланышта кароо керек.

Чындыгында эле, эгерде кепте, тагыраак айтканда, бир контекстте бирге жыш колдонулбаса, андай карама-каршы маанидеги сөздөр контексттик антонимдердин деңгээлинен өйдө көтөрүлө албай калат. Сөздүн негизги белгилеринин бири алардын даяр материал катары колдонулушу (адам

сүйлөгөн сайын жаңы сөз же жаңы маани ойлоп таппайт эмеспи) экендиги белгилүү, ал эми антонимдерди бир контекстте бирге жыш колдонуу антоним сөздөрдүн ортосундагы карама-каршылыктын да даяр материалга айланышына алып келет, демек, антоним сөздөрдүн өздөрү да, алардын ортосундагы карама-каршылык да даяр материал катары колдонула баштайт. Буга байланыштуу адам антонимдердин түгөйлөрүнүн эмнеси карама-каршы коюлуп жаткандыгын элес албайт, а түгүл билбейт, эмне үчүн карама-каршы коюп жатам деген суроону койбойт жана коюштун да эч кандай зарылчылыгы жок, анткени анын аң-сезиминде сөздүн, анын маанисинин модели мурдатан эле, даяр жашап жаткан сыяктуу эле, ал сөздөрдүн карама-каршылык модели да мурдатан эле даяр жашап жаткан болот. Эгер бул сөздөрдүн эмнеси карама-каршы же аларды эмне үчүн карама-каршы коюп жатасың деген суроо туула турган болсо, анда ким болбосун тунгуюкка барып кептелери, ачык, так жооп бере албастыгы бышык, көбүнчө булар өздөрү карама-каршы да, ошон үчүн карама-каршы коюп жатам да деген чечмелөөнү талап кылчу жооп менен чектелет.

Ошентип, кепте бирге жыш колдонуу аркылуу карама-каршы коюу белгилүү бир контекстке көз каранды болуудан калып, кептик эмес, тилдик кубулушка айланат, т.а., «карама-каршы коюу сөз маанисинин элементи болуп калат». (Н.В.Комиссаров,54) Мында, кепте бирге жыш колдонууда, төмөнкүдөй эки процесс ишке ашат: 1) антонимдердин «синтаксистик модели калыпка салынып, дал ушундай карама-каршы мааниде колдонуу биротоло нормага айланат» (Б.Усубалиев,8) да, антонимдерде өзүнчө бир туруктуулукту жаратат; 2) буга байланыштуу «белгилүү бир контекстен тышкары алып караганда деле алардын карама-каршы (антонимдик) касиети сакталып кала берет. Ошондой эле кандай белгиси боюнча карама-каршы экендиги да жалпы эле бирдей түшүнүктүү болуу менен, бирин айтуу аркылуу экинчисин эске түшүрүүгө шарт түзүлөт» (Б.Усубалиев, 8-9). Бул жагынан алганда, орус окумуштуусу В.Н.Комиссаровдун төмөнкү пикирине

кошулбай коюуга болбойт: «отражение в значении слова его противопоставленности значению другого слова—основная семантическая особенности слова - антонима» (В.Н.Комиссаров,55)

Кеп болуп жаткан маселеге байланыштуу мындай бир жагдайларды атайы белгилей кетүү абзел. Биринчиден, кепте карама-каршы мааниде жыш колдонуунун натыйжасында, логикалык жактан алганда, нагыз антонимдер болууга укугу жоктор деле тилде нагыз антонимдер катары калыптанып кетиши толук ыктымал. Мисалы, кыргыз тилиндеги *ак –кара, уу-бал, бир-миң, чырпык-чынар, жер-асман (көк)* бүгүнкү күндө эл тарабынан нагыз антонимдер катары кабыл алынып, колдонулуп жүргөндүгүн эч ким тана албайт. Чындыгында, булар логикалык чен - өлчөм менен алганда, нагыз антонимдер болууга эч бир укугу жок, бирок кепте бирге карама-каршы мааниде (кандай белгилери боюнча карама-каршы коюлган—бул өзүнчө маселе) колдонуунун натыйжасында жогоркудай касиетке ээ болуп калышкан: *Аныакты акка, караны карага ажырата турган турмуш талдап соттойт.* (Б.А.); *Тилденбалда тамат, ууда тамат.* (макал); *Жердин бергени— карыз, чынарыналсаң, чырпыктарын тигүү парз.*(Ж.М.); *Асман - жердей арабыз, бетме – беттей жашайбыз.* (Ч.А.); *Көргөндө Жакып муну ойлойт, бир ойлобой, миң ойлойт* («Манас») ж.б. Экинчиден, карама-каршы коюу антоним сөздөрдүн маанилеринин өнүгүшүнө да өз таасирин тийгизбей койбойт, т.а., алар семантикалык өзгөрүүгө, жылышка учурап, маанилери кеңеет. Алсак, жогоруда келтирилген аксөзүнүн «таза, көңүлдө кири жок, оюнда жамандыгы жок»; «күнөөсүз, жазыксыз» деген маанилери, *кара* сөзүнүн « ниети, ой-санаасы жаман»; « айыбы, күнөөсү бар» деген маанилери, *бал* сөзүнүн «жагымдуу, таттуу, уккулуктуу, сүйкүмдүү» деген маанилери, *чырпык* сөзүнүн « жаш, жетилбеген» деген мааниси, *чынар* «жетилген, тирек, таяныч боло ала турган» деген маанилери алардын бири-бирине карама-каршы коюлушунун натыйжасында жаралган маанилер болуп саналат.

Үчүнчүдөн, антоним сөздөрдүн маанилеринин контрасттуулугу (В.Н.Комиссаров,55) туруктуу сөз айкаштарында орун алып, биротоло калыпташып кеткен өзөгүн антоним сөздөрдүн өз ара карым-катышы түзгөн туруктуу сөз айкаштары, макал–лакаптар,учкул сөздөр кыйла эле жолугарын кыргыз тилинен алынган төмөндөгү мисалдар ырастап турат: **өйдөдө – өбөк,ылдыйда – жөлөк;ысыгынакүйүп, суугунатоңуп, жеңилинжерден, оорунколдон алып; байлыкмурат эмес, кедейуят эмес; арыбарып, берикелди; ары караыйлап, берикарап күлүп;ийриотуруп, түзкеңешүү; ачууну таттуукылган – туз, алысты жакынкылган – кыз;иттенилгери, кишиден кийин; улуунуурматтап, кичүүнү ызаттап; улуубашынкичүүкылып; көз – коркок, кол – баатыр; оң кулагынан кирип, солкулагынанчыгуу; оңкулагың менен да,солкулагың менен да**укж.б.

Муну менен катар кепте бирге жыш колдонуу жагынан антонимдердин баары эле бирдей даража, деңгээлде боло бербейт, турмуштук зарылдыктан улам алардын айрымдары (*жакшы – жаман, бактылуу-бактысыз, адептүү-адепсиз, күн-түн, чоң-кичине, кел-кет, өмүр-өлүм* ж.б.) кепте бирге жыш колдонулса, айрымдары (*атчан-жөө, жоош-азоо, току-жайдакта* ж.б.) мындай мүмкүнчүлүккө ээ эмес, б.а., сейрегирээк колдонулат, бирок буга карап, экинчи топтогулар нагыз антонимдер боло албайт деген бүтүм чыгарууга болбойт.

Бир контекстте бирге жыш колдонуу, бирисиз экинчисин элестетүүгө мүмкүн эмес дегенди антонимдердин түгөйлөрүнүн ар бирин өз алдынча колдонууга болбойт деп өтө бир жактуу түшүнүү туура эмес, бул жөнөкөй логикага да сыйбайт, айталы, *узун-кыска, картай-жашар, жакшы-жаман, оор-жеңил, март-сараң, башта-аякта* ж.б. антонимдик түгөйлөрдүн ар бирин зарылчылыкка жараша өз алдынча, ар башка контекстте деле колдоно беребиз, бирок аң-сезимибизде өзүнөн-өзү эле алардын бири экинчиси менен салыштырыла каралып, бири-бирин эске салып турарын байкайбыз, төмөнкүдөй мисалдарга назар буруп көрөлү:

картай // кары - жашар

1. Улгаюу, жашы
илгерилөө, улгайган, жашап
калган куракка жетүү. кыйла жаш көрүнүү,
жаштай сезилүү.

1. Жаш болуу,
мурдагысынан бир

Картайып баратканымды айтчы. (Бейшеналиев). *Сексендеги Байымбет, Жигерденип жашардым. Карыдым деп турбастан, дагы нуска жазамын* (Бейшеналиев).

Анча эле карып кеткеним жок (Сыдыкбеков).

1. Эскирүү, көп убакыт
өтүү.

2. Жаңыруу, жаңыланып
өзгөрүү, жаңыча болуу (КТАС, 122)

Бул сөздөр илгери айтылган, андан бери күндөр картайып, түндөр эскирди (Ч. Айтматов). *Жашыл ала гүл жайнап, Жашарды тоолуу жери биз* (Осмонкул). *Жаңы жол Ташкөмүрдүн үстү жагы, Жашар гана дырчыбыр жери жаңы* (Т. Үмөталиев). *Үч дөбөнүн чөйрөсү бүгүн жаңырып жашарды* (Т. Сыдыкбеков). (КТАС, 122)

Жогорудагы антонимдик түгөйлөрдүн ар бири (экинчи сүйлөмдөн башкасы) ар башка контексттен алынса да, бири экинчисине каршы коюлуп жаткандыгын, бири экинчисине салыштырылып, бири экинчисин талап кылып тургандыгын, бири-бирине муктаж экендигин баамдоо анчалык деле кыйын эмес. Мына ушул бири экинчисине салыштырылып, бирин экинчиси талап кылгандык, бири-бирине муктаждык антонимдик түгөйлөрдүн кепте бирге жыш колдонулушунун жемиши болуп саналат.

Антонимдер стилдик кызматы жагынан лексикалык кубулуштардын ичинен өзгөчө орунда турарын, бул алардын стилдик функциясынын ар түрдүүлүгү менен шартталарын, антонимдердин стилдик максатта кеңири колдонулушуна алардын семантикалык табияты жана ар кандай синтаксистик түзүлүштө колдонулушу өбөлгө түзөрүн тилчи –

окумуштуулар белгилеп келишет. Ал эми антонимдердин ар кандай синтаксистик үлгүдө (моделде) келиши алардын кепте колдонулуш өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт, т.а., антонимдердин кепте каршы коюлуудан бейтараптанууга (нейтрализацияланууга), а түгүл биригүүгө чейин барышы аларды ар кандай синтаксистик үлгүдө колдонулушун жана ал үлгүлөрдүн биротоло калыпка түшүшүн шарттайт. Антонимдердин синтаксистик үлгү-калыбы—бул өзүнчө иликтөөнү талап кылган олуттуу маселелердин бири, ошондуктан биз өз максатыбызга ылайык кыскача гана токтоло кетмекчибиз.

Антонимдер кепте бири-бирине жакын да, алыс да жайгашышы ыктымал, кеп бул жерде синтаксистик үлгү-калып тууралуу болуп жаткан соң, биз жакын жайгашкан учуруна гана назар бурмакчыбыз. Бири-бирине жакын жайгашкан кырдаалда алар жарыш конструкцияда орун алат (*Жакшытаап сүйлөйт, жаманкаап сүйлөйт*- Мак.) же бир-бири менен интонация, кызматчы сөздөр (байламталар) аркылуу байланышат, ошондой эле атрибуттук сөз айкашы турпатында келет. Жалпы жонунан ушундай үч типте болгону менен, антонимдердин синтаксистик калып-үлгүсүнүн бир нече түрү бар жана дал ушул түзүлүш өзгөчөлүгүнө карай алардын маанилери да ар кандай болот. Бул жагынан алганда, проф. Б.Усубалиевдин пикирине таянуу менен, антонимдердин төмөнкүдөй синтаксистик калып-үлгүсүн бөлүп көрсөтүү максатка ылайык.

«Антонимдер антитезаны уюштурууда интонациянын ролу өзгөчө орунда турат, т.а., интонация аркылуу уюштурулган антитезалар кыргыз тилинде көп учурайт». (Б.Усубалиев,93), мунун формуласын шарттуу түрдө төмөнкүдөй берели: A_1, A_2 (A_1, A_2 - антонимдик түгөйлөр): **Чынчычаласа, калпкаткырат** (М.); **Тонубар, кьерине чапаныжок, Мурутубар, ээгиндесакалыжок** (Таб.) Муну менен катар « A_1 менен A_2 », « A_1 жана A_2 », « A_1 бирок A_2 эмес», « A_1 эмес, A_2 », « A эмес, а A_2 », « A_1 түгүл A_2 болсун», « A_1 болсо да A_2 болбосун» синтаксистик калып-үлгүсүндөгү антонимдер да

антитезаны уюштурууда кеңири колдонулат: **Ачууменентаттуунубирдей берген эмнеэкен?**(С.Э.); **Кары түгүл, каз элечек оронгонжашболсун** (К.М.) ж.б.

« $A_1 - A_2$ », « A_1 менен A_2 », « A_1 жана A_2 », « A_1 менен да, A_2 менен да», « A_1 да A_2 да», « A_1 бар, A_2 бар», « A_1 деле, A_2 деле», « A_1 дебей, A_2 дебей», «мейли A_1 болсун, A_2 болсун», « A_1 да эмес, A_2 да эмес», синтаксистик калып-үлгүдөгү антонимдер б и р и г ү ү стилдик фигурасын уюштурат да, « ар дайым», «такай», «баары», «жападан жалгыз», «эч нерсе = баары» деген маанилерди элестүү, эмоционалдуу–экспрессивдүү берүүгө өбөлгө түзөт: **Өмүрдүн ачуу-таттуусун, Бөлүшө жаткан Муңдашым** (А.Т.); «**Жаш кезден бирге кечирдик, жамандык менен жакшыны**» (О.К.); **Кары дебей, жашдебей башына мүшкүл түшүп, кыйын кез баиталды** (Ч.А.); **Экинчи сүйүү да болобу, Сен менин биринчи акыркым** (Г.М.); «**Мейлиң кары, мейлиң жаш, Бейбак кыздар көзүңдү ач**» («М») ж.б.

Муну менен бирге антонимдер «же A_1 же A_2 », « A_1 же A_2 », « A_1 мейли A_2 », «мейли A_1 , мейли A_2 », « A_1 би же A_2 би», « A болгондо эмне A_2 болгондо эмне» синтаксистик калып-үлгүсүндө б ө л ү н ү ү; « A_1 да эмес, A_2 эмес» синтаксистик калып-үлгүсүндө – б е й т а р а п; « A_1, A_2 », « A_1 жана A_2 », « A_1 бар, A_2 бар» синтаксистик калып – үлгүсүндө к а р ш ы л ы к; « $A_1 A_2$ болду» синтаксистик калып-үлгүсүндө – ө т ү ү; «бирде A_1 , бирде A_2 », « же A_1 , же A_2 », «Кээде A_1 , кээде A_2 », «кайра A_1 , кайра A_2 » синтаксистик калып – үлгүсүндө – к е з м е к т е ш ү ү стилдик фигураларын да уюштурууп, ойду көркөм жана элестүү туюндурууда чоң көмөк көрсөтөт: **Китеп сөзү тиктеп турат мелтиреп, китеп бизди тирилтет же өлтүрөт** (Э.Т.); **Бегайым менен Казатты айтканда не, айтпаганда не, ага ошо кыска, бирок жарык түндүнөзү күбө** (Ө.Д.); **Ылдам да эмес, жай да эмес, бир калыпта жүрүп отуруп, азыр жолдун үчтөн бир бөлүгүн өтүп калышты** (Ч.А.); **Өчүү, жануу, өзгөрүлүү, салгылаш, Өмүр, өлүм – баары сенде табийгат** (С.Т.); **Жаш карыга айланып, сүйгөндөр сүйүү сагынат** (С.Э.); **Адамзаты**

тагдырында бирде кубаныч, бирде кайгыкечирип жүрүп, өмүр кечирет тура (А.А.) ж.б.

Ал эми антонимдердин негизинде уюшулган эң оригиналдуу стилдик фигура – *о к с ю м о р о н* – атрибуттук сөз айкашы (*тилдүү дудук, көздүүсокур, тирүү өлүк; пайданын зыяны* ж.б.) « A_1, A_2 », « $A_1 - A_2$ », « A_1 да, A_2 да»

өңдүү синтаксистик калып – үлгүдө жүзөгө ашарын көрөбүз: *Бул мезгил – бар, жокболгон татаал мезгил, Айылдаш, акыл жүгүрт, өзүң сезген.* (А.Ж.); «**Алыскы – жакынкы - Кыргызстан**» (Т.Н.); *Анын кулк-мүнөзүн, кылык-жоругун көрүп туруп, эмне дээриңди билбей, жакшы да, жаман даадам экен да деп шыбырап тим болосуң* («А») ж.б.

Кыскасы, кыргыз кебинде антонимдер жогоркудай синтаксистик түзүлүштө жыш колдонулганда, ошол синтаксистик түзүлүш улам – улам кайталанып отуруп, биротоло өзүнчө бир калып–үлгүгө айланып кеткен жана ушул эле маалда кандай мааниде карама-каршы коюлары да элге кеңири сиңип, маанилерди карама-каршы коюунун модели да жетилип, антонимдерди белгилүү бир контекстке көз каранды болуудан бошоткон. Айта кетчү дагы бир нерсе: антонимдер ар түрдүү стилдик фигураларды пайда кылып, стилдик бир функцияны аткарса, ошол стилдик фигуралар да ар кандай маанилерди туюндуруп, дагы бир экинчи стилдик кызматты аткарышат, демек, антонимдердин стилдик кызматы кош кабат болуп саналат. Ошондой эле, жогоруда күбө болгонубуздай, ар кандай стилдик фигуралар бирдей синтаксистик калып-үлгүнүн негизинде да реализациялана берет, мындай кырдаалда стилдик фигуранын мааниси микротексттин жалпы мазмунуна карай аныкталат.

3.Бир текке таандыктыгы. Антонимдердин логикалык негизин сыйышпас түшүнүктөр түзөрүн, мындай түшүнүктөр бири-бирин танып, жокко чыгарып турарын, ушул эле маалда жокко чыгаруу, тануу аркылуу ошол танылган, жокко чыгарылган нерсе жаңы белгилерге ээ болуп, жаңы

түшүнүктү жаратарын же, тилдик термин менен айтканда, бүтүн мааниге ээ болорун жогоруда белгилеп көрсөткөнбүз. Бирок бул жагдай–шарттан улам, сыйышпас түшүнүктөр бири-бирин жокко чыгарып танып жаткан соң, алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылыктын болушу мүмкүн эмес деген тыянакка келүүгө болбойт. Тескерисинче, сыйышпас түшүнүктөрдүн бири-бирин танып жокко чыгарышы, өйдөдө белгилегенибиздей, ал түшүнүктөрдүн ортосунда кандайдыр бир жалпылык бар экендигине негизделет, ал эми ошол жалпылык аларды өз ара салыштырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Эгер түшүнүктөрдүн ортосунда аларды бириктирип турган жалпылык болбосо, тагыраак айтканда, алар бир текке таандык болбосо, анда ал түшүнүктөрдү бири-бирине салыштырууга таптакыр мүмкүн эмес, айталы, өң-түстү билдирген *ак* сөзү чен – өлчөмдү билдирген *узун* сөзүнө (бул жерде аталган сөздөрдүн тике мааниде колдонулган учуру эске алынып жатат) антонимдик катышта боло албайт, анткени бул экөө эки башка текке таандык болгондуктан же алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык жок болгондуктан, бул түшүнүктөрдү өз ара салыштырууга таптакыр мүмкүн эмес.

Бул жерде дагы бир маанилүү жагдайды атайы айта кетүү абзел – сыйышпас түшүнүктөрдү *с а л ы ш т ы р ы л б а с* түшүнүктөр менен чаташтырууга болбойт, *с а л ы ш т ы р ы л б а с* түшүнүктөр өзүнүн мазмуну боюнча сыйышпас түшүнүктөрдөн кескин айырмаланып турат, т.а., « содержание несравнимых понятий абсолютно различно, в то время как в содержании несовместимых понятий, кроме признаков, исключаящих друг друга, мыслятся признаки более широкого по объему понятия, объединяющего несовместимые понятия». (Логика, изд. БГУ им.В.И.Ленина,40-41). Мисалга «тоо» жана «көл», «кыял» жана «бакыт» түшүнүктөрүн алсак, булардын ортосунда деле кандайдыр бир карым–катыш бар экендигин, айталы, алар жалпы түшүнүктөргө жатарын, объективдүү чындыктагы кубулуштарды туюндурарын, бири конкреттүү, экинчиси

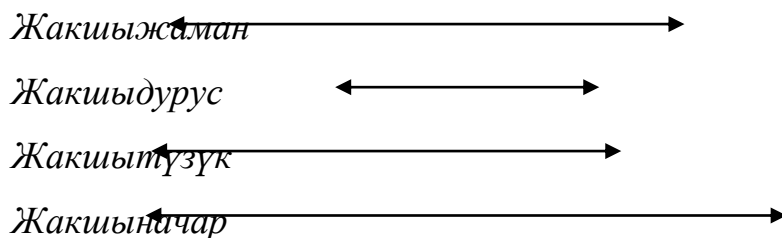
абстракттуу түшүнүктөргө кирерин танууга болбойт, бирок «отношения между подобными понятиями нельзя характеризовать ни как отношения подчинения, ни как отношения противоположности. Каждая пара приведенных понятий отличается тем, что она не имеет ближайшего общего родового понятия» (Кондаков Н.И. *Логика*, М, 1954, 325)

Жогоруда айтылгандардан төмөнкүдөй тыянак чыгарсак болот. Антонимдер логикалык негизин сыйышпас түшүнүктөр түзгөн соң, алар (антонимдер) туюндурган нерсе, кубулуш, касиет-сапаттардын ортосунда карама-каршылык менен катар жалпылык да (бир текке таандыктыгы) бар болот, андыктан антонимдердин маңызын карама-каршылык + жалпылык түзөт. Мисалы, **жаман** жана **жакшы** антонимдеринин өзөгү бир, ал – касиет–сапат. Бул жерде мындай бир мыйзам- ченемдүү суроо туулат: *жакшы* жана *сонун* сөздөрүнүн өзөгүн деле касиет–сапат түзүп, алар бир текке таандык болуп турса деле, бул сөздөрдү эмне үчүн антонимдер эмес, синонимдер катары карайбыз? Чындыгында эле, синонимдер да өзөктөш, т.а., бир текке таандык болушат, алардын ортосунда да жалпылык менен катар айырмачылык да бар, дал ушул үчүн синонимдер да өз ара салыштырылып, карама-каршы коюлуп жүрөт, муну көркөм кептен көп эле учуратууга болот:

1. *Пайгамбар жашы жакшы элем, **Карыя** элем, **чал** болдум.* (К.Б.)
2. *Мурат төрөт үйүнө сеп этип алып барган. Кандайдыр бир нерседен күмөн санап, негедир **чочулаган**.* Жок, **корккон**. (Б.У.)
3. **Тешик жырткыкка** күлөт (Мак.)

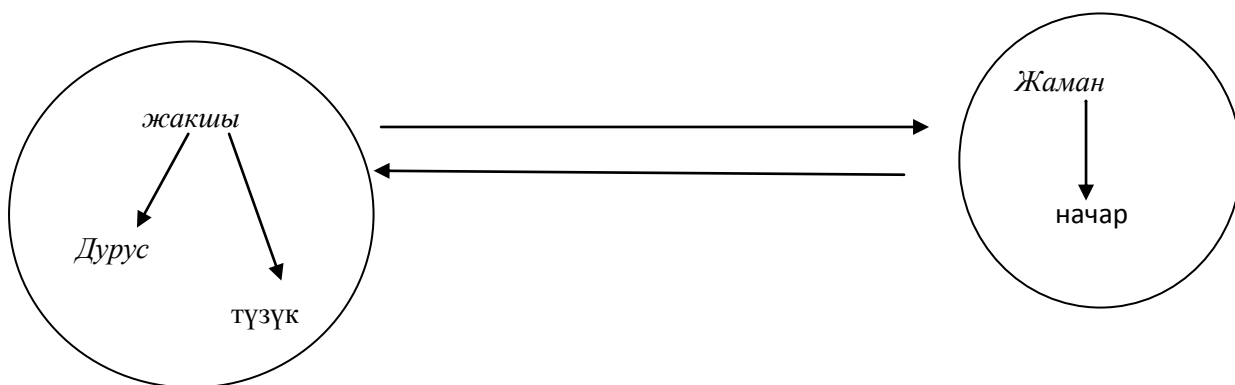
Келтирилген мисалдарда **карыя-чал, чочулаган–корккон, тешик-жырткык** синонимдери антонимдер катары кабыл алынарын, т.а., алар бул микротекстте антонимдерге айланып кеткендигин танууга болбойт. Буга байланыштуу антонимдер менен синонимдерди өз ара айырмалап, ажыратып алуу зарылчылыгы туулат. Экөөнүн ортосунда чек коюуда айырмачылыктын деңгээли, аралыгы көңүл чордонунда турууга тийиш, эгер синонимдик катар менен антонимдик катардагы айырмачылык аралыгын салыштыра турган болсок, ал антонимдик катарда бир кыйла узундук кыларын, т.а., аларда

айырмачылык аралыгы синонимдик катарларга салыштырмалуу кыйла узун экендигин көрөбүз:

Көрүнүп тургандай, жакшы өзүнүн белгилеринен акырындап ажырап, дуруска, анан түзүктү көздөй канчалык жылган сайын, айырмачылык аралыгы ошончолук узарып, өзүнүн каршысына айланып кетүү мүмкүнчүлүгү түзүлө баштайт да, акыры бул аралык белгилүү бир чекке жеткенде, айырмачылык карама-каршылыкка айланып кетет: жакшыга тиешелүү белгилер жаманга, тескерисинче, жаманга мүнөздүү белгилер жакшыга каршы келип калат.

Демек, антонимдер, өйдөдө белгилүү болуп тургандай, бир тектин акыркы чектерин (бул карама-каршылык деңгээлине өсүп жеткен айырмачылык болуп саналат), ал эми синонимдер бир тектин бир чегиндеги (четиндеги) ар кандай айырмачылыкты гана туюндурушат, муну жогорудагы мисалдын негизинде мындайча берсек болот:

Ал эми синонимдердин антонимдик катышта болуп калышы боюнча төмөнкүдөй жыйынтыкка келүү жөн. Биринчиден, белгилүү бир контекстте синонимдик түгөйлөрдүн ортосундагы айырмачылык ошол түгөйлөрдүн тегерегиндеги тилдик башка каражаттардын жана тексттин жалпы мазмунунун натыйжасында карама-каршылык деңгээлиде өсүп жетет да, алар (синонимдер) ушул конкреттүү контекстте антонимдерге айланып кетишет.

Экинчиден, жогоруда келтирилген **карыя-чал, чочулаган–корккон, тешик–жыртык** белгилүү бир контексттен тышкары алып караганда, өздөрүнүн антонимдик касиеттеринен ажырайт да, кайрадан синонимдер катары кабыл алынып калат да, ал эми антонимдер белгилүү бир контекстте турганда да, контексттен тышкары турганда да өздөрүнүн антонимдик касиетин сактап калышат, демек, синонимдердин антонимдер катары каралышын кептик көрүнүш, а антонимдерди, кандай кырдаал-шарт болбосун, тилдик көрүнүш катары кароо шарт. Буга байланыштуу синонимдердин антонимдештигин баамдоо үчүн сөзсүз түрдө белгилүү бир конкреттүү контекст талап кылынат, ал эми антонимдердин антонимдештиги эч бир контекстсиз эле дайын болуп турат. Үчүнчүдөн, биз *ак, чоң, кең, жакшы, бактылуу* ж.б. ушул өңдүү синонимдери да, антонимдери да бар сөздөрдүн тизмесин студенттерге таратып, келтирилген сөздөрдүн тушуна оюңарга кайсы сөз түшсө, ошону жазгыла деген сурамжылоо жүргүзгөнүбүздө, көпчүлүгү антонимдерин жазганына күбө болдук. Бул, бир жагынан, антонимдердеги карама-каршылыктын күчтүүлүгү, буга ылайык алардын эмоциялуу-экспрессивдүүлүгүнүн таасирдүүлүгү, экинчи жагынан, антонимдердин синонимдерге караганда кепте бирге жыш колдонулгандыгы менен шартталабы деген ойдобуз.

Акырында бул жерде антонимдерди таанып-билүүдө аң-сезимдин, т.а., салыштыруу, баалоонун кызматына кыскача болсо да токтоло кетүү

зарылдыгы туулуп отурат. *Жакшы-жаман, узун-кыска, келүү-кетүү* ж.б. деги эле антонимдеринин баарында тең эле салыштыруу, баалоо катышпай койбойт, а түгүл бул жагынан алганда, антонимдерди, өзгөчө касиет-сапаттарды чагылдыргандарын адамдардын баалоо, салыштыруу жөндөмүнүн натыйжасы катары карасак да болот, бирок адам баласы ошол салыштырууну, андан келип чыккан карама-каршы баалоону объективдүү, реалдуу нерсе, белгилеринин негизинде жаратабы же алар объективдүү чындыкта негизи жокпу, аң-сезимдин абстракциялоо жөндөмүнүн гана продуктусубу деген мыйзам-ченемдүү да суроо туулат. Чындыгында, аң-сезим бар белгилерди гана салыштырып баалайт, демек, биз карама-каршылыкты жарата албайбыз, болгону таанып – билебиз гана, андыктан бул экөөнү чаташтырууга болбойт.

4. Башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнүн жалпысынан бирдейлиги. Антонимдердеги өзөктөштүк, семантикалык жалпылык алардын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнүн бирдей болушуна өбөлгө түзөт, буга байланыштуу антонимдик түгөйлөр белгилүү бир топтогу сөздөр менен айкашуу жагынан бири экинчисине дал келип, өз алдынча синтаксистик моделди түзүшөт. Төмөнкү мисалга назар буралы:

<i>ач</i>	<i>жап</i>
<i>акырын ач, ылдам ач, зонтикти ач, жакшы ач, китеп ач, альбомду ач, чогулушту ач, жыйналышты ач, көргөзмөнү ач.</i>	<i>акырын жап, ылдам жап, зонтикти жап, китепти жап, жыйналышты жап, чогулушту жап, көргөзмөнү жап. (6,124)</i>

Адегенде келтирилген мисалдардын ичинен *ылдам ач-ылдам жап* сөз айкаштарындагы *ылдам* сөзү тактоону талап кылып тургандыгын белгилей кетүү абзел, *ылдам* сөзү «чукул (кыска) мезгилдин (убакыттын) ичинде» (КТСС, 330) деген маанини туюндуруп, *тез, бат, дароо, шак, шарт* сөздөрү менен синонимдик катарды түзөрү белгилүү, бирок бул сөздөрдүн ичинен *ач*

сөзү менен көбүнчө *тез* сөзү айкашып айтылат, *ылдам* деле айкашып айтыла бериши ыктымал, бирок мындайча айкашуу тилибизге анчалык көп мүнөздүү эмес, андыктан келтирилген айкаштарын *тез ач – тез жап* деп өзгөртүп берүү максатка ылайык.

Ал эми *ач-жап* антонимдерине келе турган болсок, *ач* сөзү «жабык нерсени ачык абалга келтирүү» жана «баштоо, ачык деп эсептөө» деген маанилерде «жалпы эле ачылып жабыла турган нерселерди жабык абалга келтирүү» жана «кандайдыр бир башталган ишти аяктатуу, токтотуу» деген маанилерди туюндурган *жап* сөзүнө каршы коюлуп, башка сөздөр менен айкашуу чөйрөсү боюнча бири-бирине дал келип отурат, демек, *ач-жап* сөздөрү тике да, туунду маанилеринин биринде карама-каршы коюлгандыгын көрөбүз.

Бул жерден төмөнкүдөй жагдайларга атайын назар бура кетүү шарт: 1) Антонимдик түгөйлөрдүн башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү бирдей болбосо, аларды кепте бирге карама-каршы мааниде жыш колдонууга мүмкүн болмок эмес. 2) Айкашуу мүмкүнчүлүгүнүн бирдейлиги антонимдик түгөйлөрдү кепте биринин ордуна экинчисин колдонуп, бири-бирин алмаштырууга шарт түзөт, мындай кырдаалда сөз айкашы, бүтүндөй бир сүйлөм өздөрүнө каршы маанини туюндуруп калат: **Жакшытаап сүйлөйт, жаманкаап сүйлөйт.** (Мак.) **Бир өмүрдү алберип, бир өмүрдү кайраалат.** (С.Э.); **Чынчычаласа, калп каткырат** (Мак.) 3) Антонимдик түгөйлөрдүн ар бири өз алдынча сөз болуп саналат, буга байланыштуу антонимдердин маанилеринин калыптанышы жана өнүгүшү көбүнчө жарыш (параллель) жүрсө да, алардын ар бири өз алдынча колдонулуш өзгөчөлүккө ээ болбой койбойт. Мындай кырдаалда көп маанилүүлүк, синонимдештик сыктуу тилдик ички факторлордон улам айкашуу чөйрөсү өзгөрүүгө учурагандыгын байкайбыз. Алсак, *арзан* сөзү «кымбат эмес, сатыла турган наркы төмөн» деген мааниде *кымбат* (*арзан-кымбат*) менен антонимдеш болсо, «оңой, жеңил, кыйынчылыгы жок» деген мааниде *кыйын*, *оор*, *татаал*

сөздөрү менен антонимдик катышты түзүп калат.

Ушул сыяктуу эле айырмачылыкты *катуу-жумшак* антонимдеринен да кездештиребиз, бул сөздөр «катып калган, борпоң, жумшарган абалда, катуу эмес, бек» «~~кар~~моого назик, катып же куурап калган абалда эмес, былпылдак, борпоң, жумшарган абалда, катуу эмес» (*Коңторо чаапмайдалап, катуу жерин эриткен* (К.О.) *Буура жибектей жумшак буудаларын сеңселтип, мойнун илгери созот* (Т.С.) жана «катаал, каардуу, көңүл ооруткудай» «мээримдүү, көңүлчөк» катаал же каардуу эмес» (*Анын кылыгына эмне мынча беймаза болдуң, балам, ал мүнөзү катуу, кишиге ылым санабаган неме эмеспи*) («А») *Мүнөзү жумшак, кең пейил атак. Кектебейт ичке сырларын катып.* (Ш.А.) деген тике да, өтмө да маанилеринде антонимдеш болушат. Бирок *катуу да, жумшак да* жогоркулардан бөлөк дагы бир нече маанини туюндурат, буга ылайык булардын антонимдери да өзгөрөт. Биз *катуу* сөзүн алып көрөлү: бул сөз өйдөкү маанилеринен бөлөк төмөндөгүдөй маанилерге ээ жана антонимдери да ар башка сөздөр болот: «оор, кыйын, кыйноо тарттырарлык» *оорусу катуу – оорусу жеңил*; «бек, күч менен» ~~эшикти~~ *катуу жабуу эшикти акырын жабуу, катуу кыйкыруу акырын кыйкыруу*; «тез, ылдам күч менен» *катуу келүү – акырын/жай келүү*; «саран» *катуу киши – март киши*; «абдан мыкты» *катуу даярданды – начар даярданды ж.б → →*

Айрым антонимдердин башка сөздөр менен айкашуусунун бирде дал келип, бирде, тескерисинче, дал келбей калуусун жогорудагы жагдай менен түшүндүрсөк болот. «Айталы, дос-душман деген антонимдик түгөйлөргө карата жаңы, эски, эзелки деген сын атоочтордун айкашуусу менен дал келсе, жакын, чыныгы, кыйышпас, жан аяшпас деген сөздөр менен дос сөзү, ал эми ашынган деген сөз менен душман сөзү гана айкашат». (Сапарбаев, 125) Мындан сырткары, айкашуу мүмкүнчүлүгү өтө чектелген антонимдер да учурайт, алар антонимдик мааниде бир гана сөз менен айкашат, б.а., ошол сөзгө гана байланып калат. Мисалы, жоош-азоо

антонимдери көбүнчө **ат** сөзү, ал эми **жөө-атчан** антонимдери **киши,кишилер** сөздөрү менен гана айкашып, ага биротоло байланып калганын көрөбүз. Айтор, антонимдердин полисемия, синонимдерге карата карым-катышы өз алдынча териштирүүнү күтүп жаткан олуттуу маселелердин бирине кирет.

Бирок жогорудагы айткандардан көп маанилүү сөздөрдүн антонимдештиги алардын тике маанилеринде гана болот экен деген жыйынтыкка келүүгө болбойт. Чындыгында, толук антонимдер көбүнчө өздөрүнүн тике да, туунду да маанилеринде антонимдик касиетин сактап кала берет: **кел-кет** →

жааштар келишти – жааштар кетишти; толкун келет – толкун кетет; кыш келди – кыш кетти; жыт келди – жыт кетти; дүйнөгө келди – дүйнөдөн кетти; ажарына келген – ажарынан кеткен; көз алдына келип жатты – көз алдынан кетип жатты ж.б.

5. Бирдей сөз түркүмүнө таандык болушу. Антонимдер бирдей сөз түркүмдөрүнө таандык болушат, антонимдер сөздүктөрүндө бирдей сөз түркүмүндөгү абалы (зат атооч ↔ зат атооч, этиш ↔ этиш, сын атооч ↔ сын атооч ж.б.) камтылат, куранды да, уланды да мүчөлөр жалганганда да, өздөрүнүн карама-каршылык касиетин сактап кала беришет, т.а., грамматикалык дал келүү сакталат: *арзан – кымбат* (сын атооч); *арзанда-кымбатта* (этиш); *арзандат-кымбаттат* (этиштин аркылуу мамилеси); *арзандоо-кымбаттоо* (кыймыл атооч); *арзандык – кымбаттык* (зат атооч); *арзанчылык-кымбатчылык*(зат атооч) ж.б.

Антонимдер зат атоочтордо (**пайда –зыян, убал-сооп, ой-тоо** ж.б.), сын атоочтордо (**жакшы-жаман, узун-кыска, жакын-алыс** ж.б.), этиштерде (**кел-кет, кубан-кайгыр, бекем-морт** ж.б.), тактоочтордо (**аз-көп, акырын-тез, ары-бери** ж.б.) көп учурайт, айрым сөз түркүмдөрүндө өтө сейрек жолугат, ал эми айрым сөз түркүмдөрү антонимдик карым-катышта болушпайт. Бул маселе тууралуу кийинки бапта өзүнчө сөз болмокчу.

Бирок, жалпыга маалым, «турмушта катып калган эч нерсе жок – баары өзгөрүүгө учурайт. Ал эми өзгөрүү–карама-каршылыктын күрөшү. Демек, карама-каршы кубулуштар, касиет-сапаттар ж.б. бири экинчисине өтүп турат. Мына ушул өзгөрүүнү, б.а., турмуш диалектикасынын бир өңүртүн таасын чагылдырууда өтүү стилдик фигурасы негизги мааниге ээ. Мында антонимдер бири-бирине каршы коюлбастан, бири экинчисине айланат, өтөт жана бул процесс « X Уке өттү, айланды», «X У болду» деген синтаксистик моделдер аркылуу берилет». (120,110). Өтүү процесси антонимдерди кепте ар кандай грамматикалык турпатта колдонууга мажбур кылат, мына ушул кырдаалда айрым учурда антонимдер ар кандай сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болуп калат, т.а., өзүнүн баштапкы сөз түркүмдүк касиетин өзгөртүп, башка сөз түркүмүнө өтүп кетет, буга байланыштуу кийинчерээк тил илиминде «сөз түркүмдөр аралык антонимдер»(Миллер,) деген термин, түшүнүк колдонулуп жүрөт. Мындай антонимдерге төмөнкүдөй типтеги мисалдарды келтирүүгө болот: Өтө ысык бат муздайт – дегенди билесиңби. Бардык нерсе өз табигатына жараша болот–деп жоопберет. («Шоокум»); Кеч жууктаган сайын көктөмдүн тарабынан алганжарытпас жылуулугу муздап, кара күүгүм катуулап басып келатты. (Ч.А.); Аз болсо да, көптөй көрүнгөн, өнөрүн көрдүм кыргыздын («Манас»); Абийири бар арамдыкка барбайт, абийирин адал кармайт (Ү.А.); Дебей келген конок, жебей кетет (Ү.А.) Бул жерде бир нерсеге атайын назар бура кетүү шарт: антонимдердин ар түрдүү сөз түркүмдөргө тиешелүү болушу туруктуулук касиетке ээ эмес, ал убактылуу, кептик гана көрүнүш болуп саналат, контекстен сырткары алганда, **ысык** сын атоочуна **муздак** сын атоочу, **жылуулук** зат атоочуна **муздактык** зат атоочу, **аз** тактоочуна **көп** тактоочу, **адамдык** зат атоочуна **адалдык** зат атоочу, **келген** атоочтугуна **кеткен** атоочтугу антоним катары келет, элдин аң-сезиминде дал ушундай тартип, мүнөздө антонимдеш катары жашайт, айталы, **ысык** сөзүнүн каршысы кайсы сөз десе, эч ким **муздайт** деген сөз деп жооп бербейт, ким

болбосун **ысык** сөзүнүн каршысы **муздак** деп жооп берери бышык. Демек, антонимдердин бирдей сөз түркүмдөрүнө таандыгын тилдик, туруктуу, ал эми ар кыл сөз түркүмдөрүнө таандык болушун кептик, убактылуу көрүнүш катары кароо абзел.

6. **Бирдей стилге таандыктыгы.** Эгер карама-каршы маанидегисөздөр бирдей стилге таандык болбосо, анда алар кепте бирге жыш колдонулбайт, демек, нагыз антоним катары жетиле албайт. Мисалдарганазар буралы: **чоң-кичине** сөздөрү эл тарабынан нагыз антонимдер катары кабыл алынары эч бир шек туудурбайт; эми **чоң** сөзүн анын синонимдерименен алмаштырып көрөлү: **зор-кичине, килейген-кичине, олчойгон-кичине.** Арийне, булар деле өз ара (мисалы, **зор** менен **кичине**) карама-каршы катышта турары эч талашсыз, бирок биз **кичине** дегенде анын каршысы катары шыдыр эле **чоң** сөзүн көз алдыга келтиребиз, булар кепте бирге жыш колдонулуп жатып антонимдер катары бышып жетилип бүткөн, буга алардын бардык (семантикасы, стилдик ыраң-түсү) жагынан бир-бирине дал, барабар келүүсү шарт түзгөн: **кичине** сөзү да, **чоң** сөзү да стилистикалык кошумча оттенкасы жок, стилдин бардык түрлөрүнө таандык сөздөр болуп саналат. Ал эми **чоң** сөзүнүн синонимдери **зор, килейген, олчойгон** сөздөрүнүн жөнү башка, т.а., «*зор* белгилүү оттенкасы бар, речтин жалпы мазмунуна көтөрүңкү, салтанаттуу тон берүү үчүн колдонуучу сөз; олчойгон, килейген – булар көбүнчө оозеки сүйлөшүү речинде колдонулуп, бир аз одонороок оттенкасы менен айырмалануучу сөздөргө жатат» (120,210). Бул жерде зор сөзү чоң сөзүнөн бир гана стилистикалык оттенкасы эмес, семантикалык кошумча мааниси аркылуу да айырмаланарын белгилей кеткибиз келет, т.а., *зор* сөзү *чоң* сөзүнө караганда чоңдун деңгээли боюнча жогорураакты туюндурат.

Ошентип, бардык (семантикалык да, стилдик да) жагынан далкелүүчүлүк, т.а., семантика-стилистикалык бир кыл калуулук **чоң-кичине** сөздөрүнүн кепте бирге жыш колдонулушуна, толук антонимдер катары жетилишине өбөлгө түзсө, тескерисинче, семантика-стилистикалык

аркылкалуулар **кичине-зор,** **кичине-олчойгон,** **кичине-килейгентүгөйлөрүнүн** кепте бирге жыш колдонулушуна, толук антонимдер катары калыптанышына мүмкүнчүлүк түзгөн эмес. Бирок бул түгөйлөр бири-бирине антонимдеш боло алышпайт дештен алыспыз, алар деле антонимдер катары каралат, айрым учурда кепте карама-каршы коюлуп бирге колдонула берет, кыскасы, антонимдештик деңгээли боюнча аларды толук эмес антонимдер катары кароо абзел. Демек, бул жерде толук антонимдердин дагы бир касиети-стилдик бейтараптуулугу-ачылып жатат, толук антонимдер стилдик чектелүүнү билбейт, алар бардык стилде, мунун ичинде илимий, расмий-иштиктүү стилдерде да колдонула берет. Атайы айта кетчү дагы бир сөз: туруктуу сөз айкаштарында, элдик оозеки чыгармаларда гана карама-каршы мааниде колдонулуп, алардан сырткары турганда мындай касиетинен ажырап калган же биротоло калыпка түшүп калган контексттентышкары алганда антонимдер катары колдонулбаган (**Тоодой болгон** *Оторду тому ктай Торсук омкорду;* **Артык** *кылам деп тыртык кылуу;* **Теректей бой бергиче,** *теменедей акыл бер;* **Жооштон жоон чыгат.** (М.) *Жаман жайын айтам деп баарын айтат* (М.) **Төрүмдөн көрүм жакын ж.б.**) оригиналдуу антонимдер да бар, ошондуктан туруктуу сөз айкаштарындагы, макал-ылакап, табышмак, жаңылмач өңдүү элдик оозеки чыгармаларындагы антонимдер да өз алдынча изилдөөгө муктаж.

Жогоруда биз, негизинен, жалпы эле антонимдерге таандык белгилерге токтолуп, ал белгилер антонимдердин өз алдынча тилдик кубулуш экендигин айкындап турарына ынандык. Карама-каршы маанини туюндуруу—бул антонимдердин баарына (нагыз да, контексттик антонимдер) тегиз мүнөздүү белги болуп саналат. Бирок карама-каршы маанинин көзкаранды эместиги, же көз карандылыгы, карама-каршылык деңгээлинин далкелгендиги же далкелбестиги (семантикалык дал келүүчүлүк же далкелбестиги), кепте бирге бирге жыш колдонулуш абалы, стилдик бир кылкалуулар же ар кылкалууларга жагынан карама-каршы маанидегисөздөрдүн баарын эле бирдей карай

берүүгө болбойт. Буга байланыштууаларды жалпы жонунан нагыз жана контексттик антонимдер, алэми нагыз антонимдерди ич ара толук жана толук эмес депбөлүштүрүп кароого туура келет. Булардын ичинен биз өйдө жактаантонимдердин жалпы белгилери менен бирге толук антонимдердинтабиятын ачып берүүгө далалат кылдык, ал эми антонимдердин калгантүрлөрү боюнча өз-өзүнчө сөз болмокчу.

ТОЛУК ЭМЕС АНТОНИМДЕР

Жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, толук эмес антонимдер тууралуу кыргыз окумуштууларынын ичинен проф. С.Өмүралиева гана маалымат берип, толук эмес антонимдер «белгилүү бир контекстте деле же контексттен тышкары турганда деле карама-каршы мааниде» колдонуларын, бирок толукмаанилүү антонимдердин түгөйлөрү бири-бирин толук танса, толук эмесантонимдердин түгөйлөрү бири экинчисин толук тана албастыгын белгилеп көрсөткөн. (75) Чындыгында эле, белгилүү бир контекстке көзкаранды эместиги жагынан толук эмес антонимдер толук антонимдерге өтөжакын турат да, контексттик антонимдерден кескин айырмаланат. Бироктолук жана толук эмес антонимдерди окшош кароого да болбойт, экөөндөгүбөтөнчөлүк дал келүүчүлүккө, симметриялуулукка жана дал келбөөчүлүккө, бейсимметриялуулукка барып такалат. Толук антонимдерде бардык жагынандал келүүчүлүк орун алса, толук эмес антонимдерде анын түгөйлөрү кайсыбир жагынан бири экинчисине дал келбей калат, демек, бул жерде мынаушул дал келбей калуучулукту, бейсимметриялуулукту ачып берүү башкыорунда турат. Дал келбей калуучулук–бул толук эмес антонимдердинтүгөйлөрүндөгү карама-каршылык өз деңгээли боюнча бири экинчисинебарабар болбой калгандыгы, муну биз өйдө жакта *жаман-мыкты, кичине-зортолук* эмес антонимдеринин мисалында чечмелеп берген элек, ошондуктанбул жерде кайрадан чечмелеп отуруштун кажети жок деп ойлойбуз, мунуантонимдик түгөйлөрдүн идеографиялык маанилеринин ар кылкалуулугу же семантикалык дал келбөөчүлүк деп атаса

болот. Проф.С.Өмүралиева толук эмес антонимдердин түгөйлөрү бири экинчисин толуктана албайт дегенде, биздин оюбузча, дал ушул түшүнүктүк же семантикалыкдал келбөөчүлүк жөнүндө айтып жатат. Бирок толук эмес антонимдердегидал келбестикти бир гана идеографиялык маанилеринин ар кылкалуулугуменен чектеп коюуга болбойт, муну менен катар с е м а н т и к а - с т и л и с т и к а л ы к (ар кыл стилге таандык болушу, колдонулуш деңгээли,эмоционалдуу-экспрессивдүү ыраң-боёкчосу ж.б.) жактан дал келбөөчүлүкда кеңири учурайт.

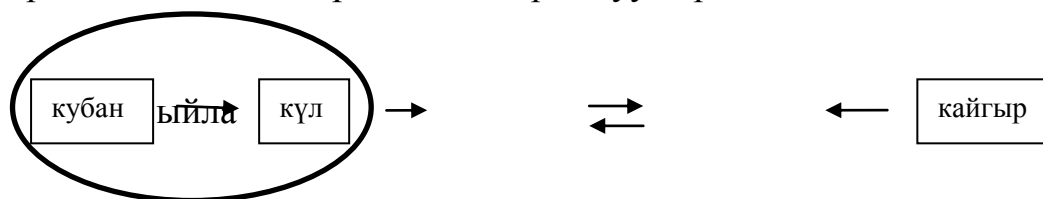
Т о л у к ж а н а т о л у к э м е с антонимдердеги дагы бирөзгөчөлүк катары аларды эске түшүрүү, таанып-билүүдөгү бөтөнчөлүктүкарасак болот. Эгер биз толук да, толук эмес да антонимдик түгөйү барсөздү, айталы, *жеңил, ыйла, чоң* өңдүү сөздөрдү ала турган болсок, шыдырэле эсибизге алардын толук эмес түгөйү (*салмактуу, ырда, кымындай*) эмес, атолук түгөйү (*оор, күл, кичине*) түшөт, бул жагынан алганда, толукантонимдерди тике антонимдер деп атасак болот. Ошондой эле *жеңил-оор, күл-ыйла, кичине-чоң* өңдүү антонимдердеги карама-каршылыкты таанып -билүү да эч бир кыйынчылыкты туудурбайт, бул түгөйлөрдү угаарыбызменен эле алардын карама-каршылыгы (эмнеси карама-каршы экендиги)механикалык түрдө, даяр бизге жеткен болот, ошондуктан кандайча карама-каршы деген суроо коюлбайт, коюуну да талап кылбайт, ал эми *жеңил -салмактуу* (мүнөзгө байланыштуу), *ыйла-ырда, чоң-кымындай* дегенибиздекандайча карама-каршы? деген суроонун тегерегинде аз да болсо акылкалчоого мажбур болобуз.

Толук антонимдер кепте бирге жыш колдонулуп жатып, биротолокалыпка түшүп, көнүмүш көрүнүшкө айланып калат да, көбүнчө адаттагынерсе катары кабыл алынат. Толук эмес антонимдер кепте биргеколдонулганда, көнүмүштүктү байкай албайбыз, тескерисинче, аларкандайдыр бир деңгээлде жаңылыктай, адаттан тышкарылыктай кабылданат,

бул жагдай болсо толук эмес антонимдерге өзүнчө бир эмоциялык ыраң-боёкчо жаратып, алардын таасирдүүлүгүн арттырып турат. Анда айрыммисалдарга талдоо жүргүзүп көрөлү: *Ал жөн сайрабай, адамча сүйлөп, бирдейлап, бирдеырдап, таң атканча сайрап чыкчу болду.* (Ч.А.); *Аа-а, азыр*

ушинтип тайраңдап бийлеп, ырдап жатасыңарбы, ырдайбергиле. Мунуңардын жазасын эртең эле тартып, ыйлайбаштайсыңар! («А») Бул сүйлөмдөрдө *ырда* сөзү өтмө мааниде колдонулуп, *ыйла* сөзү менен антонимдик катышты түзүп отурат; кийинчерээк *ыйла-ырда* сөздөрү антонимдеш болуп оозеки кепте да, көркөм чыгармаларда да көп колдонулуп, өзүнүн жаңычылдык касиетинен ажырап баратканын байкайбыз.

Айтор, *ырда-ыйла* антонимдик түгөйлөрү *ыйла-күл* толук антонимдерин синонимдеш мааниде колдонулуп жүрөт, үстүртөн караганда, антоним-синонимдик катарда *ырда* сөзү өтмө, калган сөздөр тике мааниде колдонулгандай туюлат. Чындыгында, *күл-ыйла* антонимдеринин түгөйлөрүнүн өздөрү эле *кубануу-кайгыруу* деген жалпылама- өтмө мааниде колдонулат, т.а., алардын антонимдик өзөгүн физикалык көрүнүш (күлүү-ыйлоо) эмес, психологиялык ал-абал (кубануу-кайгыруу) түзөт. Бул жагынан алганда, *ырда* сөзүн *күл* сөзүнүн кабатталган өтмө мааниси катары кароо максатка ылайык, демек, ~~*ырда*~~*ыйла* антонимдердин семантикалык каршылыгын төмөнкүдөй схема аркылуу берсек болот:

Айта кетчү бир-эки жагдай: жогоруда *ырда* менен *күл* да тикеден-тике кубануу дегенди жана булардын каршысы *ыйла* да тикеден – тике *кайгыруу*, *капа болуу* дегенди туюндурбайт, а жалпы эле кубануу, ыраазы абалында болууну жана, тескерисинче, кайгыруу, капалануу абалында болууну (ошон

үчүн биз «жалпылама - өтмө» маани деген терминди колдонуп жатабыз) билдирет; колдонулушу жагынан алганда, *күл-ыйла* стилдик чектелүүнү билбейт, бардык стилде бирдей колдонула берет, ал эми *ыйла-ырда* көбүнчө сүйлөшүү жана көркөм стилдерде гана колдонулат, *күл-ыйла* антонимдик түгөйлөргө караганда жаңыдай, адаттан тышкарылыктай кабыл алынат, буга байланыштуу эмоционалдык жактан күчтүүрөөк таасир берет. Арийне, *ыйласөзүнө ырда* сөзүнүн каршы коюлушун бир гана ыргак, мукам маселеси менен чектеп коюуга болбойт, муну менен катар *күл* сөзү да, *ырда* сөзү да түбү барып «кубануу, ыраазы, жайдары болуу» деген жалпы семантикалык өзөккө такалары да *ыйла* жана *ырда* сөздөрүнүн карама-каршы коюлушуна чоң өбөлгө түзгөн. Антонимдик катыштын пайда болуу механизми, ык-амалы көз карашынан алганда, *ырда* сөзү *күл* сөзүнөн, ал эми *күл* сөзү *кубан* сөзүнөн; *ыйла* сөзү *кайгыр* сөзүнөн метонимиялык жол аркылуу жаңы маанилерге өтүп, натыйжада *ырда-ыйла* толук эмес антонимдери пайда болгон; кийинчерээк бул антонимдик түгөй өздөрүнүн синонимдеши болгон *күл-ыйла* түгөйүнө караганда кепте бирге жыш колдонулуп бараткандыгы байкалат, эгер бул көрүнүш мындан ары да улана берсе, *ырда-ыйлатүгөйү күл-ыйла* түгөйүн сүрүп чыгарышы да толук ыктымал.

Толук жана толук эмес антонимдерди бири-биринен айырмалоодокандайдыр бир жалпы мыйзам-ченемдүүлүктү сунуш кылуу өтө кыйын, анткени айрым толук антонимдерде жогорку жакта биз белгилеп көрсөткөн бөтөнчөлүктөрдүн бири, айталы, семантикалык өзгөчөлүк орун алса, айрымдарындасемантикалык менен катар стилистикалык бөтөнчөлүктүн бардык түрү да учурагандыгын көрөбүз, айтор, бул маселени тереңирээк аныктоо үчүн ар бир антонимдик түгөйгө өз алдынча, толук талдоо жүргүзүү талап кылынат. Төмөндөгү мисалдарга ушул өңүттөн карап көрөлү: тилибизде *жаиш* («өсүп келе жаткан, картаң эмес, карый элек» - КТАС, 122) сөзүнө *карт, картаң, кары* («бир топ жашка чыккан, улгайган, карып калган»-122) карама-каршы коюлуп, *кары-жаиш, картаң-жаиш, карт-*

жаш түгөйлөрү өз ара антонимдик катышты түзөрү белгилүү. Булардын ичинен *кары-жаш* антонимдери кепте бирге жыш колдонулгандыгы (**Карыда бол, жашда бол, Кадырлашкынтирүүңдө.** –Т.), башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнүн бирдейлиги жана стилдик чектелүүнү билбегендиги менен башка түгөйлөрдөн айырмаланып турат, ошондой эле алар кепте каршы коюлуудан биригүүгө чейин барат да (**Карыдебей, жаш дебей башына мүшкүл түшүп, кыйынкезең бапталды** – Ч.А.), «баары» деген маанини экспрессивдүү - элестүү берүүгө өбөлгө түзөт, кыскасы, *кары-жаш* түгөйлөрүн толук антонимдер катары карасак болот. Ал эми калган түгөйлөр (*картаң-жаш, карт-жаш*) бир-бирин семантикалык тануунун дал келиши жагынан *кары-жаш* түгөйлөрүнөн айырмаланбаса да, кепте колдонулушу, стилдик ыраң-боёкчосу ж.б. белгилери жагынан бир экинчисине дал келбейт, ошондуктан аларды толук эмес антонимдерге кошууга туура келет, оюбузду талдоо аркылуу ырастоого аракеттенели.

Эгер *кары* сөзү өз алдынча да (*Атты арыганда көр, эрдикарыганда көр* –М.), башка сөздөр менен айкашып да (*Мен болсом кары адаммын, онго күчүм жетпес, бирок күнүнө беш нормонун үстүнөн түшпөйм.*-Т.С.) кеңири колдонулса, *карт* да, *картаң* да көбүнчө өз алдынча колдонулбайт, туруктуу сөз тизмектеринде (*кары-картаң*) жана башка сөздөр менен айкашып гана колдонулат: *Карады кайберенди көөнү толуп, Картмерген кабак сертип жаңы ойгонгон.* (Ж.Б.). Мындан сырткары, *карт* сөзү «көптү көргөн кексе, кагылган» деген маанини образдуу туюндурган *картбөрү* фразеологизминде да учурайт, ошондой эле өтө сейрек болсо да көркөм чыгармаларда өз алдынча колдонулганын учуратабыз: **Жашкөрдүм сексендерге барган картты**(С.Э.). Ал эми *картаң* сөзү адамдарга да карата (*- Жарыктык де! – деп картаң эне шыпшына берди.* –Т.С.), ошондой эле «карылыгы жеткен, карыган» деген мааниде айбандарга же көп жылдык өсүмдүктөргө да карата (**картаңуй, картаңалма**) айтылат: *Өр талашкан кара жолдо эски арабаайдаган кары киши келет. Араба тарткан кула жорго*

Гүлсары дакартан ат, абыдан элекартаңат (Ч.А.). Ошентип, *карт, картаң* сөздөрүнүн колдонулуш чөйрөсүнүн, стилдик жактан колдонулушунун (бул сөздөр негизинен сүйлөшүү жана көркөм стилде гана колдонулат) чектелгендиги *карт-жаш, картаң-жаш* түгөйлөрүн **кары-жаш** антонимдик түгөйлөрү менен бир катарга коюуга жол бербейт, өйдөдө белгилегенибиздей, толук эмес антонимдер катары кароо максатка ылайык. Бул жерде семантикалык жактан алганда, жогорудагы сөздөр менен өзөктөш келген *кары-жашар, улгай-жашар* этиштик антонимдерге да токтоло кетүү зарылчылыгы туулуп отурат. *Кары-жашар* антонимдик түгөйлөр бири-бирине дал келүүчүлүк жагынан алып караганда, толук антонимдер болуп саналат, анткени алар семантикалык тануу жагынан да, стилдик жактан да бири экинчисине барабар келет. Тактап айтканда, алар кебибизде төмөндөгүдөй тике да, өтмө да маанисинде бири-бирине каршы коюлат:

<i>Жашар</i>	<i>Кары</i>
Жаш болуу, мурдагысынан бир кыйла жаш көрүнүү, жаштай сезүү	Жашы өтүү, картаюу, улгаюу

Кор болбой турган алтын баш, күйүттө жүрүп карыдым (Т.)

Сексендеги Байымбет Жигерденип жашардым. Карыдым деп турбастан Дагы нуска жазамын. (Ш.Б.)

1. Эскирүү, көп убакыт өтүү
жаңыча болуу, жаңыланып өзгөрүү.
2. Жаңыруу, жаңы түргө келүү,

- *Чайыңкарып кетиптир, балам, жаңыртчы* (М.М.).

Эмне үчүн кишилер карыйт, турмуш жашарат? (Т.С.).

Ушул эле антонимдик түгөйлөрдүн синоними болгон *улгай-жашар* («Жашы өйдөлөп карый баштоо, каруу, бир топ жашка чыгуу») \longleftrightarrow «жаш болуу, өз курагынан, мурдагысынан бир кыйла»

жаш көрүнүү)

сөздөрүнүн тике маанилеринде *кары-жашар* түгөйлөрүнө гана антонимдеш болушат; *улгай* сөзүнүн өзү жалпы маанилүү сөзгө кирет. Семантика-түшүнүк жактан алганда, *кары-жашар* жана *улгай-жашар* түгөйлөрү, негизинен, бир-бирине дал келет, анткени *кары* менен *улгай* сөздөрүндө бир процесстин (каруунун) бирдей эле деңгээли чагылдырылган, бирок экөөнүн ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар да бар: биринчиден, *кары-жашар* түгөйлөрүнөн айырмаланып, *улгай-жашар* кепте бирге көп жыш колдонулбайт, көбүнчө ар кандай текстте гана колдонулат; экинчиден, *улгай* сөзүнүн башка сөздөр менен айкашуу, колдонулуу чөйрөсү өтө чектелген, т.а., ал адамдарга карата гана айтылат, ал эми *кары* сөзүнүн колдонулуу аймагы да, айкашуу мүмкүнчүлүгү да салыштырмалуу кеңири: *карыган киши, карыган ат, карыган дарак* ж.б. Бул жерде мындай бир кызыктуу фактыны кыстара кетүү зарыл: *кары* сөзүнүн башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү кеңири болсо да, ал *улгайган* сөзү тиркешкен сөз менен айкаша албай калышы да ыктымал. Алсак, «жаш курак» маанисиндеги «*жаш*» сөзү менен *улгай* айкаша берет (мындай учурда «*көбөйүү*», «*өсүү*» маанисин туюндурат), ал эми *кары* сөзү айкаша албайт, өз ордун *көбөй* сөзүнө бошотуп берет:

... Мен калдым, жашулгайды, сен жашардың,

Карайсың мени уялтып көркүң менен.

... Мен өстүм, жашкөбөйдү, сенкөгөрдүң

Жашымдыкөгөртсүндөп сага бергем (А.О.)

Көрүнүп тургандай, *улгай* сөзүнүн *жаш* сөзүнө айкашышы өзүнүн антоними болгон *жашар* сөзүн семантика-поэтикалык кыймыл, өзгөрүүгө дуушар кылып, аны өз ордун *көгөр* сөзүнө бошотуп берүүгө мажбурлаган жана ушул эле маалда *көгөр* сөзүн да семантика-поэтикалык жактан байыткан: *көгөр* сөзү автордун ички уйгу- туйгусун, кубанычын, ушул эле маалда купуя, арман, үшкүрүгүн да (жаш курагынан ажырап баратпайбы),

айтайын деген оюн алда канча элестүү жана таасирдүү бергендиги кимге болбосун айкын болуп турат.

Үчүнчүдөн, кепте сейрек колдонулгандыктанбы, *улгай* сөзүндө сылыктык, эвфемизмдик касиет да айкын сезилип турат; *кары, карыган* сөздөрүнө караганда *улгай, улгайган* сөздөрү эл тарабынан сылыгыраак кабыл алынат, ошондуктан бул сөздө *каруу* процессинин төмөнүрөөк деңгээли чагылдырылгандай да туюлуп кетет (*Улам бир алга шашабыз,- Улгайыпбара жатабыз- Ш.С.*), *кары* стилдик жактан бейтарап келип, бардык стилде колдонулса, *улгай* көбүнчө оозеки сүйлөшүү(негизинен карылардын кебинде учурайт, кийинчерээк жаштар тарабынан анча көп колдонулбай бараткандыгы байкалат) жана көркөм стилге таандык болуп саналат, айтор, *улгай* сөзү эмоционалдуу-экспрессивдик, стилистикалык кошумча-мааничеге, ыраң-боёкчого да ээ. Демек, жогоркудай жагдайларды эске алганда, *улгай-жашар* түгөйлөрүн толук эмес антонимдерге кошуу жөн деген ойдобуз.

Өз кучагына бир нече синонимди камтыган, өз ара антонимдик катышта турган синонимдик катарларды салыштыруу каралып жаткан маселени дагы тереңирээк ачып берүүгө өбөлгө түзөт беле деген ойдо КТТСТИ пайдаланып, *кубан, сүйүн, шаттан, кудуңда* синонимдик катарын булардын каршысы болгон *кайгыр, кейи, капалан, кайгылан, муңдан, муңай, муңкан, наалы, өкүн,күй* синонимдик катарды салыштырып көрдүк, бул эки катардын ортосунда төмөнкүдөй карама-каршылык бар: *көңүлү куунак болуп, көңүлдүү (кубанычтуу) болуу, көңүлү көтөрүлүү, жүзүнөн ыраазычылыктын белгиси байкалуу* арман кылуу, *убайым тартуу, азап чегүү, ыза болуу*. Арийне, бул жерде ар бир антонимдик түгөйгө өз алдынча талдоо жүргүзүп чыгууга мүмкүнчүлүгүбүз жок, бул – өзүнчө бир олуттуу маселе, ошондуктан биз максатыбызга ылайык гана илик жүргүзмөкчүбүз. Келтирилген катарлардын ичинен *кубан-кайгыр* түгөйлөрү семантикалык (антонимдештик деңгээли) жана стилистикалык жактан бири-бирине дал келип, толук антонимдерине

кирери эч бир шек туудурбайт: **Кубансакбирге кубанган, кайгырсакбирге кайгырганушунчалык ысык курбулардан элек, эмне экенин билбейм, үйүнөбарып келгенден кийин эле мага сыртын салып калыптыр.** (Ө.Д.) Эми бул түгөйлөрдү синонимдери менен алмаштырып көрөлү, мисалы: **кубан – кейи.** *Жер жүзүндөгү кишилер бирдей күлүп, бирдей ыйларын, бирдейкейип, бирдейкубанарыныр саптарынан билдим.* (Т.С.) Стилдик боёк-ыраңчасы жагынан *кубан* менен *кейи*де анчалык деле айырмачылык байкалбайт, бирок семантикалык жактан өз ара айырмаланышат: *кейи* кайгы тартуу процессинин бир үзүмүн, кайгыга жете бербеген бир кырдаалын чагылдырат, ошондуктан *кайгыр* сөзү *кейи* сөзүнө караганда эмоционалдык күчтүү таасир берет, ал эми *кейи* сөзүндөгү мындай өзгөчөлүктөр аны *кубан* сөзүнө *кайгы* сөзү менен бирдей деңгээлде каршы коюуга жол бербейт, чынында эле, *кейи* – *кубан* түгөйлөрү кепте бирге анча жыш колдонулбайт; *кубан* – *капалан* антонимдик түгөйлөрү боюнча да, негизинен, жогорудагыдай эле пикирди айтсак болот.

Бул түгөйлөрдүн биринчисин алмаштырып, *шаттан* – *кайгыр* дей турган болсок, *шаттан* кубануу процессинин өзгөчө бир салтанаттуу, көңүлдү куунак кыла турган көрүнүшүн туюндурат да, кубануу деңгээли боюнча жогорураак абалын чагылдырат, көбүнчө көркөм стилге таандык болуп, кебибизге көтөрүңкүлүүлүк, салтанаттуулук кыраат-тонду кошумчалайт; *кудуңда–кайгыр* антонимдик түгөйүндө болсо *кудуңда* кубануу, сүйүнүү процессинин кылда чокусун туюндуруп, бүтүндөй турган турпаты (сүйлөгөнү, ырай-пешенеси, кыймыл-аракети ж.б.) менен кубанычка, сүйүнүчкө баткандыкты билдирет, демек, ал семантикалык да, стилдик да жактан *кубан* сөзүнөн даана айырмаланып турат. Семантикалык өзгөчөлүгүн жогоруда белгилеп көрсөттүк, стилдик жактан алганда ал оозеки жана көркөм стилге гана мүнөздүү болуу менен, кубануу абалына өзгөчө бир эмоциялык жана поэтикалык татым, боёк киргизет; көбүнчө адамдарга, мунун ичинен кичинекей балдарга карата айтылат. *Кубан* – *муңдан*, *кубан* –

күй түгөйлөрүн карай турган болсок, биринчи түгөйлөрдүн антонимдештиги контекстсиз эле белгилүү болуп турат, бирок мында *муңдан* жөн гана кайгырууну эмес, кайгырып муңга батуунун, демек, кайгыруу процессинин мазмуну жагынан тереңдешин, мезгил жагынан созулушун туюндурат, буга байланыштуу антонимдештик деңгээли боюнча *кайгыр* сөзүнөн айырмаланат, ошондой эле көбүнчө көркөм стилге таандык болуп, терс эмоционалдык–экспрессивдүү баалоону күчөтөт. Экинчи түгөйдө (*кубан - күй*) болсо, бир караганда, карама-каршылыкты байкай албайбыз, *күй* сөзүнүн(*муңдан* сөзү *кубан* сөзүнө өзүнүн тике маанисинде каршы коюлгандыктан, биз анда карама-каршылыкты аңдоодо эч бир кыйналбайбыз) өтмө маанисин аңдай билген адам гана аны *кубан* сөзүнө каршы мааниде кабыл алышы ыктымал, ал эми мунун өзү *күй* сөзү өзүнүн жаңычылдык, көркөм метафоралык касиетинен алигиче ажырай электигинен кабар берип турат. Бирок, ошентсе да, *күй* сөзү «катуу кейиште болуу, күйүт тартуу; өксөө» маанисинде *муңдан* сөзүнө жакындашып кетет да, *кубан* сөзү менен белгилүү бир деңгээлде антонимдик катышта болуп калат: **Күйгөн аял–кошокчу.** (М.); **Атаңа күйүп жалгызым, көңүлдү бурбагын.** («М») Көрүнүп тургандай, *күй* өзүнүн алыс синоними болгон *кайгыр* сөзүнөн кайгыруу процессинин тереңдешин (семантикалык өзгөчөлүк) чагылдыргандыгы, тике эмес, өтмө, образдуу туюндургандыгы, эмоционалдуу–экспрессивдүү боёк-ыраңчанын айкын сезилип тургандыгы, көбүнчө көркөм стилге мүнөздүү экендиги менен өзгөчөлөнөт да, мунун натыйжасында *кубан–күй* антонимдери бир туруп толук эмес антонимдерге, бир туруп контексттик антонимдерге жакындашып кетет, т.а., орто аралыкта турат. Балким, бул түгөйлөр тилдин кийинки өнүгүшүндө нагыз антонимдерге, анын ичинен толук антонимдерге айланып кетиши да ыктымал, бул жагдай, биздин оюбузча, *күй* сөзүнүн колдонулуш жагдайына, жигердүүлүгүнө тыгыз байланышта болот.

Эгерде жогорудагы синонимдик катарлардын улам бир түгөйүн

алмаштырып, аларды башка түгөйлөрү менен салыштырып карай турган болсок, анда *кубан* – *кайгыр* толук антонимдер катары эсептелүүгө толук акылуу, ал эми– *кубан* – *кейи*, *кубан* – *капалан*; *сүйүн* – *кайгыр*, *сүйүн*- *өкүн* түгөйлөрү өзүнүн кайсы бир белгилери боюнча толук антонимдерге жакындашса, экинчи бир белгилери (булар жөнүндө жогоруда айттык) боюнча толук эмес антонимдерге жакындашып кетет, ошондуктан биз аларды толук эмес антонимдерге коштук. Муну менен катар *кубан* – *муңдан*, *кубан* – *күй*, *кайгыр* – *шаттан*, *кейи* – *кудуңда* ж.б. ушул сыяктуу көптөгөн антонимдик түгөйлөрдү да жарата берсек болот, булардын айрымдарын толук эмес антонимдер катары кароого акыбыз болсо, айрымдары нагыз антонимдер менен контексттик антонимдердин ортосунда турат. Арийне, кеп бул жерде тигил же бул түгөйдү тигил же бул топко кошууда деле эмес, таңуулап тигил же бул топко кошо да албайт, кошулуу ошол кубулуштардын өздөрүнө гана байланыштуу болот, ал кубулуштардын өздөрү биз алар жөнүндө чийип койгон логикалык чийимге, эрежеге дайым эле сыя бербейт, алар мындай чийим, эрежелерден алда канча татаал, жандуу келет, ошон үчүн жогоруда айрым түгөйлөрдү же толук, же толук эмес; айрымдарын же нагыз, же контексттик антонимдерге так кесе кошо албай отурбайбызбы. Кеп бул жерде мындай типтеги түгөйлөрдү сөздүккө толук камтууда, кыргыз сөздөрүнүн көркөм байлыгын, кудурет–күчүн, кубатын тегиз каттоого алууда жатат, бул жагынан алганда, «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүндө» (1988,135) жогорудагы топ катардан **кубан–кайгыр// капалан** түгөйүнүн камтылышы, албетте, ойлондурууга да, тынчсыздандырууга да тийиш. Бул жерде сөздүктө эмне үчүн мындайча жардыраак камтылып калгандыгынын объективдүү, субъективдүү себептерин да, аларды атайын чечмелеп отуруштун да кажети жок, бир гана мындай жагдай-шарт антонимдик сөздүктөрдү түзүүнүн өзүнчө бир илимий принциптерин кайрадан иштеп чыгуу зарылдыгын коюп отургандыгын өзүнчө белгилей кеткибиз келет.

Акырында кийинки мезгилде өз- өзүнчө бир антонимдик түгөйгө

айланып бараткан, азырынча нагыз антонимдер катары элге сиңип кете элек *майда* – улуу // улук түгөйлөр жөнүндө кыскача токтоло кеткибиз келет. Жалпыга маалым, *майда* сөзүн айтканыбызда биздин эсибизге көбүнчө *чоң*, кесек сөздөрү келет: **майдабалдар**– **чоңбалдар** (жаш курактарга карата), **майдакум**–**кесеккум**, **кесектууроо**–**майдадууроо** ж.б. Бул сөз айкаштарында *майда* сөзү «кичине, кичинекей, ушак, бөлчөктөнгөн, ири эмес, чоң эмес» деген сыяктуу маанилерди туюндурду, муну менен катар анын «олуттуу эмес», «орчундуу эмес» деген өтмө мааниси да белгиленип жүрөт: *Майда жумуш. Майда сөз. Майда кызматкер.* (КТТС,414) Булардан сырткары, кыргыз тилинде *майда адам* деген фразеологиялык тизмек тибиндеги туруктуу сөз айкашы да көп колдонулат, мында *майда* кызмат даражасы төмөн, анча маанилүү эмес (айталы, *майда кызмат сыяктуу*) дегенди туюндурбайт, тескерисинче, ал кадыресе көр пендеден тартып президентке чейинки даражадагы адамдардын баарына бирдей айтыла берет, т.а., ал кызмат даражасын эмес, адамдын бүтүндөй адамдык нарк – насилин ичине камтыйт, демек, катардагы кароолчу кандай *майда адам* десек, эгер майдалык касиет – белгилери болсо президентти деле майда адам деп айта беребиз. Мына ушундай жагдайды эске алсак, *майда* «майда мүдөлүү, эзме, мыжыкый, болбогон нерсени деле тоодой кылып көрсөткөн, жумурткадан кыр издей берген, ымтырак, бүжүрөгөн, шар, чечкиндүү эмес» сыяктуу көптөгөн терс сапаттарды жуурулуштура камтыган, аларды жалпылап чагылдырган көлөмдүү да, мазмундуу да сөз болуп чыга келет, жогорудагыдай жалпылама, элестүү мааниде көркөм чыгармаларда да көп колдонулуп келет: *Башталат баары майдадан, байкабайт аны майда адам* (Р.Ш.); **Майда адамдар майда сүйгөндөй майда сүйбөйлү** (Н.А.). Оозеки кебибизде *майдасөзүнө* (адамга карата колдонгон учурун эске алып жатабыз) каршы көбүнчө «майда эмес», «анчалык майда адам эмес эле», «анчалык майдачылыкка барбайт эле» сөз тизмектери колдонулуп жүрөт; кийинчерээк гана, негизинен, «көр пенделиктен өйдө турган», «ички дүйнөсү бай» деген

сыяктуу маанилери камтылган улуу сөзү көркөм чыгармаларда колдонула баштаганын учуратабыз:

Улуунунулуулугу унут болбойт,

Майданымактасаң даулукболбойт (Ү.А.)

Көрүнүп тургандай, *майда* сөзүнө каршы мааниде колдонуу улуу сөзүнүн семантикасын кыймылга келтирип, өзгөрүүгө учураткан: ал «өзүнүн мааниси, сапаты деңгээли боюнча эң жогорку, артыкча» - КТТС,646; *Токтогул – кыргыз элинулууакыны»* - А.Т.), же «чоң», «зор» - *Айбала оттуулуужагып тамак-ашына киришти* – К.Ж.) деген маанилеринен сырткары, жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, «көр пенделиктен өйдө турган», «рух байлыгын өйдө туткан» сыяктуу жалпылама поэтикалык семантикага ээ болгон. Эгерде мындан ары кебибизде *майда* – улуу сөздөрү карама-каршы мааниде бирге көп колдонула берсе, алардын толук эмес антонимдерден толук антонимдерге айланып кетиши да толук ыктымал.

Жыйынтыктап айтканда, толук эмес антонимдер белгилүү бир контекстке көз карандысыздыгы боюнча толук антонимдерден анча деле айырмаланбайт, айырмачылык семантикалык жана стилистикалык дал келүү жана дал келбестикте жатат: толук антонимдерде дал келүүчүлүк, барабардык орун алса, толук эмес антонимдер, тескерисинче, мындай касиеттерге ээ эмес. Буга байланыштуу толук эмес антонимдер толук антонимдерге салыштырмалуу кепте бирге жыш колдонулбайт, мунун натыйжасында өздөрүнүн жаңычылдык, адаттан тышкарлык касиетин сактап кала беришет да, эмоционалдык–экспрессивдүүлүгү жагынан толук антонимдерден күчтүүрөөк келет. Антонимдик түгөйдүн бирөөсүнүн маанилик жактан кыймылга учурашы алардын экинчисине да таасир этип, аны да семантикалык өзгөрүүгө дуушар кылат. Семантикалык жана стилистикалык дал келбестиктер деп жалпылап алганыбыз менен, булардын конкреттүү контекст аркылуу гана ачылчу көптөгөн нюанстары бар. Бул жердеги да бир орчундуу маселе антонимдерди толук жана толук эмес

антонимдерге бөлүп кароо маселеси антонимдердин синонимдер, көп маанилүүлүк проблемалары менен тыгыз байланышта болгондугунда жатат, андыктан бул үч маселени бирдиктүү кароо, алардын өз ара карым-катышын тереңдетип териштирүү келечектин актуал, зарыл маселелеринен болуп кала берет, ошондой эле антонимдик сөздүктү түзүү принциптерин да тереңдетип иштеп чыгуу проблемасын коёт.

Контексттик антонимдер

Контексттик антонимдерге арналган атайын изилдөөлөрдү кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле түркологияда жана орус тил илиминде да учурата албайбыз. Окуу китептеринде жана айрым изилдөөдөрдө контексттик антонимдер антонимдердин карама-каршылык деңгээл-даражасы боюнча бөлүнүшүнүн бир түрү экендиги, алар белгилүү бир контекстте жаралып, андан сырткары алганда өздөрүнүн антонимдик касиетин жоготору, нагыз антонимдерге караганда көп, кеңири колдонулары тууралуу кыскача маалымат берүү менен гана чектелип келет. Үстүртөн караганда, контексттик антонимдер анча олуттуу эмес, жеңил-желпи маселедей, андыктан аларды атайын изилдөөгө алуунун эч деле зарылдыгы жоктой сезилгени менен, чындыгында, контексттик антонимдердин табият – маңызы, өзгөчөлүгү, жаралыш себептери, колдонулуш моделдери менен жыштыгы, алкагы, өз ара бөлүнүшү ж.б. ушул өңдүү маселелер өз алдынча атайын изилдөөнү талап кылган проблемага кирерине ынанабыз. Анда биз өзүбүздүн максатыбызга жана мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша аталган маселени териштирүүгө өтөлү.

Жогоруда белгилеп өткөндөй, контексттик антонимдердин негизги өзгөчөлүгү–белгилүү бир контекстте пайда болуп, андан сырткары турганда өздөрүнүн антонимдик касиетин жоготкондугу. Мындан сырткары, бирдей стилге таандык эместиги, кепте бирге жыш колдонулбагандыгы, буга байланыштуу аларда өзүнчө карама-каршы туруктуу маани

сакталбагандыгы, синтаксистик модели калыпка салынбагандыгы да контексттик антонимдердин бөтөнчөлүгү катары белгиленип жүрөт. (Сапарбаев А., 132)

Албетте, контексттик антонимдерде карама-каршылык туруктуу эместигин, алар белгилүү бир контекстке көз карандыгы экендигин, кандай мааниде карама-каршы колдонулгандыгын билүү үчүн контекст талап кылынарын танууга болбойт. Бирок бул жерде дал ушул туруктуу эместик, көз карандылык жагынан контексттик антонимдердин баарын бирдей кароого мүмкүн эместигин кыргыз тилиндеги антонимдер ырастарын атайы белгилей кеткибиз келет. Төмөнкү мисалдарга назар буралы:

А) *Өзүмдөн мурдасана амжетиң, өскөн жериме баратам, ал менимээрим менен кучак жайып тосуп аларына ишенип баратам.* (Б.У.)
Баятадан **намыстанып** тургандар да, **кайгырып** тургандар да тексактап, ичтеринен күңк – мыңк күлүштү. Үнү бирде жааш баланыкындай **сүйкүм** чыкса, бирде от башында өрөктөп калган токсондогу карыдай **киргилт** чыкты. (Т.С.)

Б) «Учур» гезитинин аты эми «Азия Ньюс» болуп аталат экен. Бул гезит **атын** алмаштырса дагы, **затын** алмаштырбайт. («АН») Бирөө айтат «Аксакалдар кеңеши болсо» деп. Кызык сабатсыз чал эмне ишти чечет эле. Азыркы аксакалдар **сөз** да, **иш** да билбейт. Азыр илгерки заман жок. Аксакалдар чече турган. («АН»). Тилден **бал** да тамат, **уу** да тамат (м.)

Биринчи топтогу контексттик антонимдер (өзүм– санаам, намыстанып – кайгырып, сүйкүм– киргилт) контекстке тикеден-тике көз каранды экендиги, контексттен сырткары алганда, алар антонимдик касиетинен ажыраары, а түгүл бул антонимдик түгөйлөрдүн экөө эки башка семантикалык топко таандык экендиги өзүнөн өзү эле дайын болуп турат, т.а., эч бир далилдөөнү талап кылбайт. Ошондуктан биз бул жерде болгону төмөнкүдөй бир жагдайга гана атайы көңүл бура кеткибиз келет: мындай кырдаалда сөздөр кандай мааниде бири экинчисине каршы коюлгандыгын аныктоо үчүн

көбүнчө микроконтекст (сөз айкашы, сүйлөм) жетишсиздик кылат, бул үчүн бүтүндөй бир тексттик алкак (а түгүл бүтүндөй бир чыгарма) талап кылынат.

Экинчи топтогу антонимдердин (*аты– заты, сөз – иш, бал – уу*) жөнү жогоркуларга салыштырмалуу бөлөкчөрөөк, т.а., алардын көпчүлүгү (*бал – уу, аты – заты, бир – миң* ж.б.) элдик оозеки чыгармаларда (М.: **Атыда Манас турбайбы** , **Затыда Манас турбайбы** . **Өзүдө Манас турбайбы, Сөзүдө Манас турбайбы-** «М») , туруктуу сөз айкаштарында, макал – лакаптарда, табышмактарда ж.б. эзелтен бери эле колдонулуп келаткандыктан, ошондой эле бүгүнкү күндө да көп колдонулуп жүргөндүктөн, логикалык жактан болбосо да, кепте колдонулушу боюнча нагыз антонимдерден эч бир айырмаланбайт, буга байланыштуу аларды белгилүү бир контексттен сырткары алганда деле кандай мааниде карама-каршы коюлгандыгы кандайдыр бир деңгээлде белгилүү болуп, бири экинчисин чакырып тургансыйт. Ошондуктан буга байланыштуу орус окумуштуусу М.Р.Львовдун төмөнкү пикирине кошулбай коюуга болбойт: «Некоторые индивидуально–стилистические антонимы (айрым учурда контексттик антонимдер ушундайча атала берет – Д.И.) , встречающиеся в пословицах, афоризмах и других широко известных текстах, в результате частого и всеобщего употребления в речи становится ф а к т а м и я з ы к а, их начинают употреблять не только в сочетании, в котором они были первоначально употреблены в качестве индивидуально-субъектом. При этом антонимы перестают быть индивидуально-стилистическими, они становятся «всеобщими» антонимами, т.е., служат в качестве лексических средств языка наряду с полными неполными антонимами». (М.Р. Львов,75)

Жогорудагы антонимдердин ичинен *сөз–иш* антоними кийинчерээк пайда болгону менен бөтөнчөлөнүп турат. *Сөз– иш* антоними коомубуздагы социалдык – нравалык жараны чагылдырарын, анын жаралыш себеби адеп – ахлак, ыйман маселесине барып такаларын, бул сөздөрдүн ортосундагы карама-каршылык улам күчөп, даана ачылып бараткандыгын окумуштуу

Б.Усубалиев өзүнүн «Бир антоним – миң санаа (сөз – иш антоними жөнүндө публицистикалык ой толгоо)» аттуу публицистикасында ачып берген. (Б.Усубалиев, 78-94). Арийне, бул жерде анда айтылгандардын баарын кайталап отуруунун эч бир кажети жок, болгону бүгүнкү адамдардын көпчүлүгүнүн сүйлөгөн сөзү менен кылган ишинин дал келбестиги, а түгүл келишпестиги бул сөздөрдүн ортосунда карама-каршылыкты жараткандыгын гана белгилей кеткибиз келет.

Өйдөдө айтылгандар контексттик антонимдер кепте бирге жыш колдонулбайт деген пикир мындай антонимдердин баарына эле бирдей таандык эместигин айкындап турат. Ошондой эле окумуштуунун бирдей стилге тиешелүү эместикти жана синтаксистик модели калыпка салынбагандыкты контексттик антонимдердин өзгөчөлүгү катары кароосу да бир жактуудай туюлат, анткени мындай белгилер контексттик антонимдердин баарына эле бирдей мүнөздүү эмес экендигин көрөбүз. Ырас, автор далил катары келтирген *Бириарданса, намыстанса, бири зоболосукөтөрүлөтүшүп кубанды. Ага жан ачиткан топжакшылар, калыстар менен каражемсөө жегич, айыңчы, бузукулардын ортосунда келишпестиккүч алды. Апта бою ачыктурган күн бүгүн түштөн кийин үтүрөйдү* деген сүйлөмдөрдөгү контексттик антонимдердин (*арданса// намыстанса - зоболосу көтөрүлүү ; жакшылар//калыстар - каражемсөө жегич // айыңчы, бузукулар; ачык-үтүрөйдү*) биринчи түгөйлөрү стилдик жактан бейтарап келип, бардык стилде тегиз колдонулса, «экинчи түгөйлөрү (*зоболосу көтөрүлүү, каражемсөө жегич, айыңчы, бузуку, үтүрөйдү*) элестүү сөздөр, фразеологизмдер, метафоралар аркылуу уюшулуп, колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки кепке, көркөм стилге мүнөздүү (А.Сапарбаев, 132-133) келери жана оройлукту туюндурган стилистикалык кошумча мааниге ээ экендиги белгилүү болуп турат. Бирок мындай стилдик ар түрдүүлүктү жогоруда эки топко көрсөтүлгөн антонимдик түгөйлөрдөн (*өзүм – санаам, намыстанып – кайгырып, сүйкүм – киргилт; аты – заты,*

сөз – иш, бал – уу) байкай албайбыз, алар стилдик жактан бири экинчисинен эч бир айырмаланбайт, т.а., антонимдик түгөйлөрдүн экөө тең стилдик жактан бейтарап келип, бардык стилдерде тегиз колдонула берет. Демек, мисалдар контексттик антонимдер стилдик жактан алганда да бир кылка эмес экендигин, айрымдарынын түгөйлөрү стилдик жактан бири–бирине дал келсе, айрымдарыныкы бири экинчисинен айырмаланарын ырастап турат.

Синтаксистик моделдер жаатынан алганда, алдын – ала мындай бир жагдайды эскерте кетүү жөн. Антонимдер бүгүнкү күнгө чейин сөз айкашы, бир же ашып кетсе эки-үч сүйлөм алкагында гана териштирилип, синтаксистик моделдери да ушул деңгээлде гана берилип келгендигин көрөбүз, ал эми антонимдерди тексттик алкак - деңгээлде иликтөө алигиче жүргүзүлбөй келет. Ошондуктан антонимдик түгөйлөр текст ичинде сөз айкаштар, сүйлөмдөр гана чегинде гана учурайбы же бүтүндөй текстти кучагына алышы да мүмкүнбү, эгер бүтүндөй текстти кучагына алса, анда антонимдик түгөйлөр бири – бирине кандай аралыкта (бирөө текст башында, экинчиси аягында ж.б.) жайгашат, кандай синтаксистик моделдерде колдонулуп, кандай маанилерди (биригүү, өтүү, кезмектешүү ж.б.) туюндурат деген өңдүү суроолор азыркыга чейин козголбой кала берүүдө.

Бирок мындан контексттик антонимдер белгилүү бир синтаксистик моделге ээ эмес, алар туш келди, чар-жайыт колдонула берет деген тыянакка келүүгө болбойт, сөз айкашы чегинде болобу, же сүйлөм алкагындабы, айтор, алар деле белгилүү бир мыйзам – ченемдин негизинде жайгашып колдонулат. Бул жагынан алганда, контексттик антонимдер синтаксистик модели боюнча нагыз антонимдерден эч бир айырмаланбастыгын биз жогоруда келтирген мисалдар айкындап турат, т.а., алар деле нагыз антонимдер сыяктуу эле A_1 да, A_2 да; бирде A_1 , бирде A_2 ; A_1 болсо да, A_2 болбойт, $A_1 - A_2$ ге өттү деген өңдүү синтаксистик моделдерде колдонулуп, биригүү, кезмектешүү, каршы коюу, өтүү маанилерин туюндурду. Демек, контексттик антонимдер деле текстте белгилүү бир

синтаксистик моделдердин негизинде колдонулуп, өз маанилерин реализациялайт, жүзөгө ашырат.

Карама-каршылыкты туюндуруу– бул антонимдердин негизги кызматы экендиги, демек, нагыз антонимдер турмуштук зарылдыктан жаралары баарыбызга белгилүү. Контексттик антонимдер деле турмуштук зарылдыктан жаралат, бирок муну менен катар көркөмдүк муктаждык да алардын пайда болушуна жана колдонулушуна себепкер болот. Бул – бир. Экинчиден, нерселер бири экинчиси менен ар түрдүү карым–катышта келип, бул карым-катышка карай аларды туюндурган сөздөр да ушундай эле касиетке ээ болот. Контексттик антонимдердин жаралышына өбөлгө түзгөндөрдүн бири дал ушул нерселердин көп касиет-сапаттарга ээ болуу мүмкүнчүлүгүндө, жөндөмдүүлүгүндө жатат. Буга байланыштуу белгилүү бир контекстте кайсы сөз кайсы сөзгө антонимдеш болуп каларын алдын ала айтууга таптакыр мүмкүн эмес, анткени карым-катышка карай нерселердин түрдүү касиеттерге ээ боло берерин эске ала турган болсок, анда сөздөрдүн баары тең (*суу – дайра, дайра – бала, дайра – шамал* ж.б.), а түгүл синонимдер да белгилүү бир контекстте бири – бирине карама-каршы коюлуп калышы ыктымал. (Төмөндө айтылган маселеге өзүнчө токтолмокчубуз). Бул жагдайдын өзү эле контексттеги антонимдик түгөйлөрдүн маанилеринде кандайдыр бир семантикалык жылыш, өзгөрүш болорун айкындап турат, т.а., антонимдик түгөйлөр тике эмес, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат. Ушул жерде карама-каршылыкты эмне үчүн нагыз антонимдер менен эмес, а контексттик антонимдер аркылуу туюндурууга мажбур болобуз деген суроо да туулушу мүмкүн. Мунун себеби, биздин оюбузча, ошол белгилүү бир кырдаалдагы карама-каршылыкты туюндуруучу нагыз антонимдердин жоктугуна, эгер бар боло турган болсо, карама-каршылыкты ого бетер күчөтүп, ойду экспрессивдүү берүү далалатына барып такалат.

Структуралык жактан алганда, контексттик антонимдер колдонулган контексттин төмөнкүдөй эки тиби белгиленип жүрөт: 1) нагыз антонимдик

түгөйлөрдүн бирөөнү гана алмаштырып берүү ; 2) нагыз антонимдик түгөйлөрдүн экөөнү тең алмаштырып берүү (**Хасбулатова З.**,87-88). Көрүнүп тургандай, мында нагыз антонимдери бар кырдаал гана эске алынган, буга байланыштуу карама-каршылыкты туюндурууга нагыз антонимдик түгөйлөрдүн жок болуп каларын да эске алсак, анда жаңы антонимдерди жаратуу деген үчүнчү тип жаралары бышык. Дагы бир айта кетчү сөз: контекстте сөз менен сөз гана карама-каршы коюлбайт, сөз менен сөз айкашы, сөз айкашы менен сөз айкашы карама-каршы коюла берет, бирок бардык учурда тең эле сөздөр гана эмес бүтүндөй сүйлөмдүн мазмуну, айтылчу ой карама-каршы болуп чыга келет. Контексттик антонимдерге байланыштуу айтылган жогорудагы жана андан башка ойлорду териштирүү үчүн конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүүгө аракет кылалы:

1. *Колум ачык, бир чыныуудан бир чакабалбөлө алам.* (А.О.)

2. *Чыны турмуш ак карадан кыналган*

Таттуусубар, уусуда бар чыланган. (К.О.)

3. *Угушту, кеп кылышты. Анткен сайын*

Уусөздүбалдайтатып тойлоптурмун.

Тагдырым жалкы түшүп баратканын,

Сезсем да бир – бир коркуп койбоптурмун. (К.О.)

4. *Жыландын терисикооз, тишиуу* (М.)

5. *Эл менен дуу коюп баратып,*

Үзүлүп калганбы үзөңгү?

Ууичпейууздан шимирип,

Улуу жол мухитте сүзөлү. (Ж.А.)

Мисалдардагы антонимдердин төртөө, бир караганда, жалпыжонунан *ачуу-таттуу* нагыз антонимдеринин синоними катары кабыл алынып, «өтө

кычкыл, жагымсыз даам» жана «өтө жагымдуу, жегиликтүү даам» деген карама-каршы сапатты туюндуруп тургандай сезилет. Арийне, мындай карама-каршылык бул антонимдик түгөйлөрдө бар экенин танууга болбойт, бирок бул жерде (дегеле бардык антонимдердин текстте колдонулушунда) кандайдыр бир жалпыланган символикалык образ жаткандыгын да белгилей кетишибиз керек. Тактап айтканда, алар «жагымдуу–жагымсыз» деген конкреттүү бир маанини туюндурбайт, аларга мындай конкреттүү маанини биз таңуулай албайбыз, анткени алардын *балтүгөйү* «жагымдуу», «мээримдүү», «жыргоо», «ырахаттануу» ж.б. ушул сыяктуу жүрөккө жылууулук орноткон оң сапаттардын (маанилердин), ал эми экинчисиуу, тескерисинче, «жагымсыз», «каардуу», «кууроо», «азап тартуу» ж.б. ушул сыяктуу сезимди какшатып, жүрөк ооруткан терс баа–маанилердин жуурулушкан символикалык образы болуп саналат жана алардын көркөмдүк кудурет-күчү да ушунда жатат.

Жогоруда сүйлөмдөрдүн айрымдарында *бал–уу* антонимдик түгөйлөрдүн бири алмашылып колдонулгандыгын (*таттуу-уу, кооз-уу, уу-ууз*) көрдүк, бирок мындан өйдөдө эскерткен символикалык образ эч бир деле өзгөрүп кетпейт, болгону эмоциялык–эксперивдүүлүк жагынан айтылчу ойго гана ыңгайлашат. Алсак, *ууз* сөзү *бал* маанисиндеги дагы бир мүмкүнчүлүктү –кирсиздикти, тунуктукуту, кол тие электикти-ачып көрсөтүп, *бал* образынын таасирдүүлүгүн ого бетер арттырат, эгер *ууз* сөзүн *бал* сөзү менен алмаштыра турган болсок (**Уу** ичпей , **балдан** шимирип, Улуу жол мухитте сүзөлү), анда бүтүндөй сүйлөм, ой кадыресе, көнүмүш көрүнүш-кубулуш катары кабыл алынып, өзүнүн эмоциялык–экспрессивдик күчүнөн ажырай түшөт, ошондуктан акын *ууз* сөзүн жөн гана сырткы кооздук, эффект, т.а. уйкаштык, ыргак үчүн колдонгон деген ой жаралбайт.

Тике мааниге карата карым-катышына келе турган болсок, биринчи жана төртүнчү сүйлөмдөрдө колдонулган *уу–бал, кооз–уу* антонимдик түгөйлөрү өздөрүнүн тике маанилерине жакын турат, а түгүл түз

маанилеринде колдонулуп жаткандай кабыл алынат. Бирок көркөм чыгармада бир да сүйлөм, бир да сөз өз алдынча жашай албай тургандыгы, алар бири-бири менен тыгыз байланышып, жуурулушуп, бир бүтүндүктү түзөрү белгилүү, бул жаатта алганда, биринчи сүйлөмдө бир чыны уудан бир чака бал бөлүп бөлүп алуу кудурети тууралуу сөз болуп жаткан жок, мында лирикалык каармандын айкөл, берешендиги, ички дүйнөсүнүн тунуктугу жөнүндө өтө элестүү баяндалып жатат, б.а., *бал* – уу сөздөрү каймана мааниге өтүп кетти. Чындыгында эле, жыландын териси кооз, тиши уу болот, муну эч ким тана албайт, бирок бул антонимдерди камтыган сүйлөм жөн эле сүйлөм эмес, ал – макал, т.а., көркөм чыгарма. Ал эми көркөм чыгарма өзүнүн турган турпаты менен метафоралуу, каймана маанилүү келери, көркөм чыгармалардын ичинен макалдар өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөргө ээ экендиги белгилүү. Ушул көз караштан алганда, аталган макалда жылан жөнүндө да, анын терисинин кооздугу, тишинин уулугу тууралуу да эч бир сөз болгон жок, кеп бул жерде адам=жылан жөнүндө жүрүп жатат, ошондуктан бул макалды укканыбызда сырты жалтырак, ичи калтырак адамдардан ашып түшкөн жылан=адамдардын заардуу элеси таамай тартылат, демек, бул сүйлөмдө да *кооз* – ууантонимдери өтмө мааниде колдонулуп отурат. Жогоруда айтылгандардан улам, туюндурган маанилери боюнча *ачуу* – *таттуу*антонимдик түгөйлөргө синонимдеш келген *уу-бал* антонимдик түгөйлөрдүн кайсы түгөйлөрүн алмаштырып колдонбойлу, алардын экөө тең, негизинен, өтмө мааниде колдонулуп, жалпылоочулук (*жагымдуу – жагымсыз; жыргал – куурал // азап ; бактылуу – шорлуу ж.б.*) касиетке ээ болуп, өзүнчө эле бир синонимдер системасын түзүп калат, аны шарттуу түрдө образдуу ойлордун синонимдештиги деп атасак болот деген тыянак чыгарууга туура келет.

Түгөйлөрүнүн туруктуулугу жагынан алганда, айрым контексттик антонимдер мурда кандай түзүлүштө, турпатта колдонулуп келсе, бүгүнкү күндө деле ошол калыбынан жазбай, даяр түрдө колдонулуп өздөрүнүн

түбөлүктүүлүк касиетинен ажырабай келатса, айрымдары, жогоруда көргөнүбүздөй, бир түгөйүн алмаштыра берет. Бирок контексттик антонимдердин катарын катып калган, даяр антонимдер түзө бербейт, тескерисинче, белгилүү бир контекстте гана жаралып, ошол текстте гана жашап калган автордук – индивидуалдык антонимдер сан жагынан көптүк кылат. Ошондой эле белгилүү бир текстте бир эле сөзгө бир нече сөз каршыкоюлуп, өзүнчө бир оригиналдуу, татаал көркөм образды түзүүгө өбөлгө болорун көрөбүз.

А) *Айда барсаңашичесиң. Күндө барсаң, күлчесиң; Дартты жөн койсожайылат, дарыласа айыгат.* (Л.) *Сен деген- сенексөз, сиз деген – сылыксөз; Жакшы эр элинөргөсүйрөйт, жаман эр элинкөргө сүйрөйт* (Макалдар).

Б) *Журналист болгондон кийин жашоодо ар кандай адамдар мененкездешип, маектешүүгө туура келет. Кээ бирлеритеменедей жакшылык кылса, анысынтөөдөй көрсөтүп, коомчулукка шардана кылганга шашат. Айрымдары оңколу кылганын сол колуна билдирбейт дегендей («Алиби»);*

Эл тууралуу сыймыкда көп, өкүткөп, Пушкин айткан « черн, толпа, глуп» деп. (М.Сапаев) *Айдын бир жагы жарык, бир жагы көлөкө* (М.).

В) *Ээ – э Жарбаң, жалындаган өртдесем, арсызкөөдөн, чалчык экенсиң (Т.С.); Закон деген иштесе, жалпыга бирдей иштеши керек. Ушулжерден деле көрүнүп турбайбы, булар мыйзамды керектүү маалда иштетип, кереги жокто ыргытып жибергени («АН»).* Улуунун улуулугуунут болбойт, **майданы** мактасаң да, **улук** болбойт (Ү.А.)

Келтирилген А тобундагы мисалдардагы антонимдердин (*аш-күл, жайылат – айыгат, сенек – сылык, өр – көр*) түгөйлөрүн башка сөздөр менен алмаштырып колдонулганын биз учурата албайбыз, макалдардан сырткары турганда, башка сөздөр менен айкашып, бири–бири менен антонимдик катышты түзө алышпайт. Ал эми экинчи топтогу мисалдардагы

антонимдердин (*теменедей – төөдөй, сыймык – кордук, жарык – көлөкө*) бир түгөйлөрү алмашылып, *теректей* сөзүнүн ордуна - *төөдөй, кордук* сөзүнүн ордуна *өкүт* сөзү, *караңгы* сөзүнүн ордуна *көлөкө* колдонулгандыгы көрүнүп турат. В тобундагы антонимдер (*жалындаган – арсыз; өрт –көөдөн //чалчык; майда – улук ; иштетип – ыргытып жибергени*) азырынча авторлордун жеке табылгасы катары контексттик антонимдер бойдон кала берери бышык. Айта кетчү дагы бир жагдай: келтирилген мисалдар белгилүү бир контекстте сөз менен сөз (*аш – күл, жайылат – айыгат, жарык – көлөкө ж.б.*) гана эмес, сөз менен сөз тизмеги (*иштетип – ыргытып жибергени*) да карама-каршы коюла берерин айкындап турат, муну менен бирге сөз айкашы менен сөз айкашы, сөз менен бүтүндөй бир сүйлөм, сүйлөм менен сүйлөм да карама-каршы коюларына төмөнкү мисалдар далил боло алат:

1. ***Кастыкты бизкара жерге житирдик,***

Достукту бизтоого айлантып барабыз. (Б.С.)

2. ***Далай катынмактанат, ташка тартып аттанат*** (М.)

3. ***Ээ, жашооң да курусунчу!Туулбай калсаң -жарыкчылыкты көрбөй калмаксың, туулсаң – өмүр бою мүшкүлдөн мүшкүл*** (Ч.А.)

Көрүнүп тургандай, бул карама-каршы коюуларды ойлордун образдуу карама-каршылыгы, жайык антитеза (Б.**Усубалиев** , 90-91-б.) катары карасак болот.

Бир эле сөзгө бир нече сөз каршы коюлган кырдаалда ойдун эмоционалдуу–экспрессивдүүлүгү артып, окурмандарды ошол карама-каршылыктын өзүнө өзгөчө көңүл бурууга мажбур кылат:

«Эл» деген сөзсыймыктууда,ардактуу!

Орун алган акыл – эстеаздектүү.

Ошентсе да каардуу турмуш чындыгы,

Ушул күндө ойго салатармандуу! (М.Сапаев)

Бул жерде окурмандардын көңүлү ички карама-каршылыкка, т.а., эл

деген бир эле түшүнүктүн ичинде кайнап жаткан карама-каршылыкка бурулары бышык, ал эми ошол ички карама-каршылыктын салмагын так берүү үчүн автор жекеге көптү кар~~кы~~ коюу ык – амалын колдонгон: *сыймыктуу// ардактуу // аздектүү - армандуу*. Карама-каршы ык – амалына келгенде, кыргыз казалынын классиги Казыбек Мамбетемин уулунун төмөнкү «Бир кезде» аттуу казалы өзүнүн оригиналдуулугу, баарынан да күтүүсүздүгү, алдамчылыгы менен кимди болбосун селт эттирбей койбойт:

Бир кезде

Кара суудан каз уулап,

Бойлоп жүрдүк бир кезде.

Калбасак деп катардан

Ойлоп жүрдүк бир кезде.

Катарында курбунун

Ойноп жүрдүк бир кезде

Атып мылтык, салып куш,

Дуулап жүрдүк бир кезде

Адырдын аркар, кулжасын

Уулап жүрдүк бир кезде

Аркасы менен атанын,

Куунап жүрдүк бир кезде

Жыбылжытып жоргону

Минип жүрдүк бир кезде.

Жергеси менен айылды,

Билип жүрдүк бир кезде.

Кызыл – тазыл ак үйгө,

Кирип жүрдүк бир кезде.

Кымбат баа асылды,

Кийип жүрдүк биркезде,
Кыз – келинди кылгыртып,
Сүйүп жүрдүк биркезде
Эриктирип күлүктү,
Байлап жүрдүк биркезде,
Эл ичинде эркелеп,
Сайрап жүрдүк биркезде
Арпа менен Ак-Сайды,
Жайлап жүрдүк биркезде,
Ар ким малын төлдөтүп,
Айдап жүрдүк биркезде.
Азаттык башта, мал колдо,
Дөөгүрсүп жүрдүк бир кезде.
Ак теңгени каржылап,
Көөсүрсүп жүрдүк биркезде.
Ар ким өзү мал сатып,
Пулдуу жүрдүк биркезде.
Айрылып кайран дүйнөдөн
Муңдуу жүрбүз булкезде.

Адегенде ырдын күтүүсүздүгү, алдамчылыгы жана лирикалык каармандын жеке муң-арманы жөнүндө бир эки ооз сөз: акын улам бир жыргалын айтып, аны менен бизди өзүнө тартып азгырып жүрүп отурат, биз улам арылаган сайын, дагы кандай жыргалга кабылабыз деп үмүттөнүп күтө баштайбыз, бирок күтүүбүз акталбайт, анткени жыргалга эмес, муңга барып малынабыз да, алданып калганыбызды ошондо сезип, акын менен бирге биздин да заманабыз куурула баштайт, ажыроо, айрылуу шор=трагедиясын башынан кечирип, муңга чөгүп отурган адамдын жандуу элеси көз алдыбызга тартыла калат. Мындай стилдик ык-амал дүйнөлүк адабиятта көптөн бери эле колдонулуп келет жана ал лингвопоэтикада к ү т ү ү н ү н

а л д а н ы ш ы деген ат менен белгиленип жүрөт (Б.Усубалиев, 98-99-б.) Казалчынын жалпы эле чыгармачылык стили, өмүр жолу менен кабардар окурман өйдөдөгү ырда сөз кандайдыр абстракттуу «биз» жөнүндө эмес, а казалчынын жеке өзү, анын ички муң–зары тууралуу жүрүп жаткандыгын туйбай койбойт, бул жерде жекенин көптүк түрдө колдонулушу, т.а., *мендин биз* болуп тергелиши (арийне, казалда «биз» деген аз учурабайт, бирок «биз» катышып жаткандыгы **ды +к** мүчөлөрүнөн дайын болуп турат – Д.И.) ойду ого бетер курчутуп, муң-зардын элесин таамай тартууга өбөлгө түзгөн.

Үстүртөн караганда, жогорудагы ырда төмөнкүдөй эки гана антонимдик түгөй бардай туюлат: 1) *бир кезде*~~бул~~ *кезде*, 2) *пулдуу жүрдүк*~~муңдуу~~ *жүрбүз*. Арийне, бул жерде биринчи антонимдик түгөйлөр (*бир кезде бул кезде*) тууралуу эки ача пикир жаралышы мүмкүн эмес, ал эми экинчи антонимдик түгөйгө келсек, *муңдуу жүрбүз* сөз айкашына бир эмес, бир нече сөз айкашы (ырдагы башка сөз айкаштарынын баары) каршы коюлганын көрөбүз, бул кырдаалды төмөндөгүдөй берсек болот:

бойлоп жүрдүк

ойлоп жүрдүк

ойноп жүрдүк

дуулап жүрдүк

уулап жүрдүк

куунап жүрдүк

минип жүрдүк

билип жүрдүк

кирип жүрдүк ~~*муңдуу жүрбүз*~~

кийин жүрдүк

сүйүп жүрдүк

байлап жүрдүк

сайрап жүрдүк

жайлап жүрдүк

айдап жүрдүк

дөөгүрсүп жүрдүк

көөсүрсүп жүрдүк

пулдуу жүрдүк

Бул жерде *бойлоп жүрдүк / ойлоп жүрдүк / уулап жүрдүк / кирип жүрдүк / кийип жүрдүк / байлап жүрдүк / жайлап жүрдүк / айдап жүрдүк* сөз айкаштары менен *муңдуу жүрбүз* антонимдик түгөйлөрдүн ортосунда кандай жалпылык, байланыш жана айырмачылык, карама-каршылык бар болушу мүмкүн деген мыйзам - ченемдүү суроо туулушу ыктымал, анткени контекстте да, андан сырткары да алганда деле алардын ортосунан кандайдыр бир жалпылык, каршылыкты табуу кыйын. Бирок жогоруда биз аларды каршы коюуга мажбур болобуз, буга ырдагы *муңдуу жүрбүз* сөз айкашына өзүнүн маани – маңызы боюнча кандайдыр бир деңгээлде каршы турган *ойноп жүрдүк, дуулап жүрдүк, куунап жүрдүк* ж.б. сөз айкаштар себепкер болот, т.а., дал ушул сөз айкаштарынын таасири менен аталган сөз айкаштары (*бойлоп жүрдүк* ж.б.) семантикалык жылышка, өзгөрүүгө учурап, логика–предметтик, өзгөчө эмоциялык–баалоочу маанилери жагынан бир – бирине жакындашып, өз ара жалпылыкты түзүп калышат. Мунун натыйжасында, өйдөдөгү схеманын сол тарабындагы саптардын баары жуурулушуп келип, бир бүтүндүктү түзүп, «*жырган жүрдүк*» деген бир гана маанини эмоциалуу–экспрессивдүү жеткирген өзгөчө бир оригиналдуу көркөм каражатка айланып кеткендигин көрөбүз. Ал эми, бир жагынан алганда, ыргак, уйкаштык үчүн *муңдуу жүрбүз* сөз айкашына тикеден-тике каршы коюлган *пулдуу жүрбүз* сөз айкашындагы *пулдуу* сөзү «пулу бар, пулу көп болуу» маанилерин гана туюндурбастан, ошондой эле бир гана ыргак, уйкаштыкты камсыз кылуу кызматын аткарбастан, муну менен бирге «баары жетиштүү болуп, бейкапар жүрдүк» деген өтмө маанини элестүү, таамай

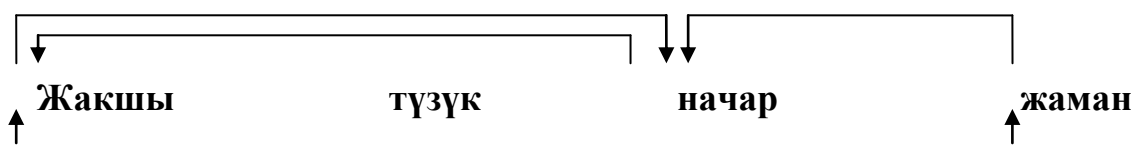
жана таасирдүү берүү үчүн акын тарабынан атайы колдонулгандыгы айкын болуп турат. Айтор, кыргыз элинин гениалдуу казалчысы Казыбек өзүнүн «Бир кезинде» контексттик антонимдерди колдонуунун (жаратуу десек деле туура болчудай) өзүнчө бир ык–амалын пайдаланып, контексттик антонимдердин пайда болуу, жаралуу мүмкүнчүлүгү кеңдигин ырастапкөрсөткөн, бул жагдай болсо көркөм чыгармалардагы антонимдер өз алдынча, атайын изилдөөгө муктаж экендигин дагы бир жолу эскертип турат.

Синонимдердин кепте карама-каршы коюлушун көп эле кездештирип жүрөбүз, мындай стилдик фигура мурдатан эле оозеки элдик чыгармачылыкта, анын ичинде макал–лакаптарда, туруктуу сөз айкаштарында колдонулуп келгендигин төмөндөгү мисалдар ырастайт: **Тешик жыртыккакүлөт; Жыгылган оогонго күлөт; Ургандан жаңсаганжаман; Душман сырттан жылмаят, ичтенкубанат; Жашындакалжыңболсоң, карыгандамылжыңболосуң;Өндүкөрсө, жүз таят; Азайып, көпкүнөө; Доокарыбайт, асачирибейт; Чоң үйдөгүкүлсө, кичи үйдөгүырсаят** ж.б. Мында асты сызылган антонимдер бири – бирине каршы коюлат да, негизинен, ушул контексттеги калыбынан жазбай колдонулат, контекстен сырткары алганда, чыныгы абалына–синонимдерге кайтып келип, антонимдик касиеттен ажырап калышат, ошондуктан биз аларды шарттуу түрдө контексттик антонимдердин өзгөчө түрү катары кароону, төмөндө бул маселенин айрым жактарына назар бура кетүүнү туура таптык.

Арийне, синонимдер менен антонимдердин өз ара катышы, антонимдердин синонимдик түгөйлөрү жөнүндөгү маселе – бул өз алдынча, атайын иликтөөнү талап кылган олуттуу проблема, ошондуктан биз бул жерде болгону синонимдер текстте эмне үчүн карама-каршы коюлат, бул жагдай кандай себептер менен шартталат деген суроонун тегерегинде гана кыскача кеп козгогубуз келет. Синонимдерди каршы коюунун негизги өбөлгө-себеби алардын өздөрүндөгү семантикалык жана стилистикалык

айырмачылыкта жатат (А.Ормонбекова,114), тилде семантикалык да, стилистикалык да жактан бири–бирине толук дал келген, бири экинчисине опокшош синонимдер жашабастыгы белгилүү, дал ушул айырмачылык, дал келбестик аларды каршы коюуга өбөлгө түзөт. Бирок антонимдик карама-каршы коюу менен синонимдик карама-каршы коюунун ортосунда төмөнкүдөй айырмачылык да бар: «антонимдерде карама-каршы түшүнүктөр каршы коюлса, же карама-каршылык табиятынан (жетесинен) карама-каршы эки башка түшүнүктө орун алса, синонимдерде карама-каршылык бир эле жалпы түшүнүктүн (өзөктүн) ичинде болот». (А.Ормонбекова.,113).

Ошентип, каршы коюу айырмачылыктын аралыгына, деңгээлине барып такалат, бир тектин эки четинде жайгашкан карама-каршы тараптардын ортосундагы аралык канчалык кыскарган сайын, алар бири-бирине жакындашып, бири экинчисине айланып кетүү мүмкүнчүлүгү түзүлө берет. Маселен, касиет – сапат тегинин акыркы чектерин туюндурган *жакшы* – *жаман* антонимдерин алсак, биз *Түзүк, бирок мен сенижакшы жооп беребидеп ойлогом; Жаманделе эмес, сенин жообуңначарболуп калды* деген өңдүү карама-каршы маанидеги сүйлөмдөрдү көп эле колдонобуз, мындай кырдаалда *түзүк* – *жакшы*, *жаман* – *начар* синонимдик түгөйлөр бири – бирине карама-каршы мааниде колдонулуп жаткандыгы да айкын эле билинип турат. Бул жагдай, жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, айырмачылык аралыгына байланыштуу болот, муну схема аркылуу берүүгө аракеттенели:

Схемадагы *жакшы* – *жаман*, *жакшы* – *начар*, *түзүк* – *жаман*, *түзүк* – *начар* деген нагыз антонимдик түгөйлөрдүн, *жакшы* – *түзүк*, *начар* – *жаман* деген контексттик антонимдер түгөйлөрүнүн ортолорундагы аралыкты салыштырып көрсөк эле, жогорудагы оюбуздун тууралыгына ынанабыз. Ал

эми айырмачылык аралыгынын кыскарышы, буга байланыштуу бири–бирине жакындашы боюнча *начар* сөзүн мисалга тартсак эле жетиштүү болобу деп ойлойбуз : *начар*, демек, *жакшы эмес*, ушул эле маалда *түзүк* да эмес, бирок *жаманда* эмес. Көрүнүп тургандай, *начар* менен *жамандын* ортосундагы аралык кыскарып, карама-каршылык алсызданат да, *начаржаманга* өтө жакындап келет, белгилүү бир чектен өткөндөн кийин жамандын өзүнө айланып кетиши да ыктымал. Айта кетчү жагдай: бул жерде аралыктын жакындашына каршы келген аралыктын узарышы деген маселе да орун алган, мындай кырдаалда айырмачылык аралыгы канчалык узарган сайын, каршы тараптар бири экинчисине ошончолук алыстап, карама-каршылыктын күчү арта берет.

Синонимдерди карама-каршы коюу бир гана элдик оозеки чыгармаларында учурабайт, мындай стилдик ык–амал кубулуштардагы ички карама-каршылыкты, каармандардын жан дүйнөсүндө болуп жаткан уйгугууну, психологиялык чайналууларды таамай, ишенимдүү берүү үчүн бүгүнкү күндө деле сүрөткерлер тарабынан колдонулуп жүргөндүгүн, бирок мындайча карама-каршы коюунун сыры оңой эле ачыла койбостугун, муну так ачуу, аныктоо үчүн көбүнчө ошол чыгарманын идеялык мазмунуна кайрылууга туура келерин илим доктору А. Ормонбекова бир кыйла ишенимдүү далилдеп көрсөткөн (А. Ормонбекова, 113-157.б.) Сөзүбүз кургак болбос үчүн мисал келтире кетели: 1. *Кандайдыр бир нерседен күмөн санап, негедир чочулаган. Корккон. Соо баргандан корккон.* (Б.У.) 2. *Ооба, бүгүнкү келмек. Эмне келбей калабы? Айтпай калыптыр. Өкүндү. Уй июнь айында качса, мартта тууп берерин айтпай калыптыр. Ушунчалык өкүндү. Айтып койсо болмок. Какшаса болмок.* (Б.У.) 3. *Бирок ошондо Узак аганын жүрөгүн мыкчып, артык баш бир ооз сүйлөтпөй, « бурчка» такаган башка бир зордуктуу чындык бар экенин мен таптакыр сезбептирмин, капарыма да келбептир.* (К.А.) 4. *А бирок ушул адабий полемиканын ар жагында капсаландуу, ал турмак коркунучтуу «иштер» жатканын кайдан*

билели. (К.А.)

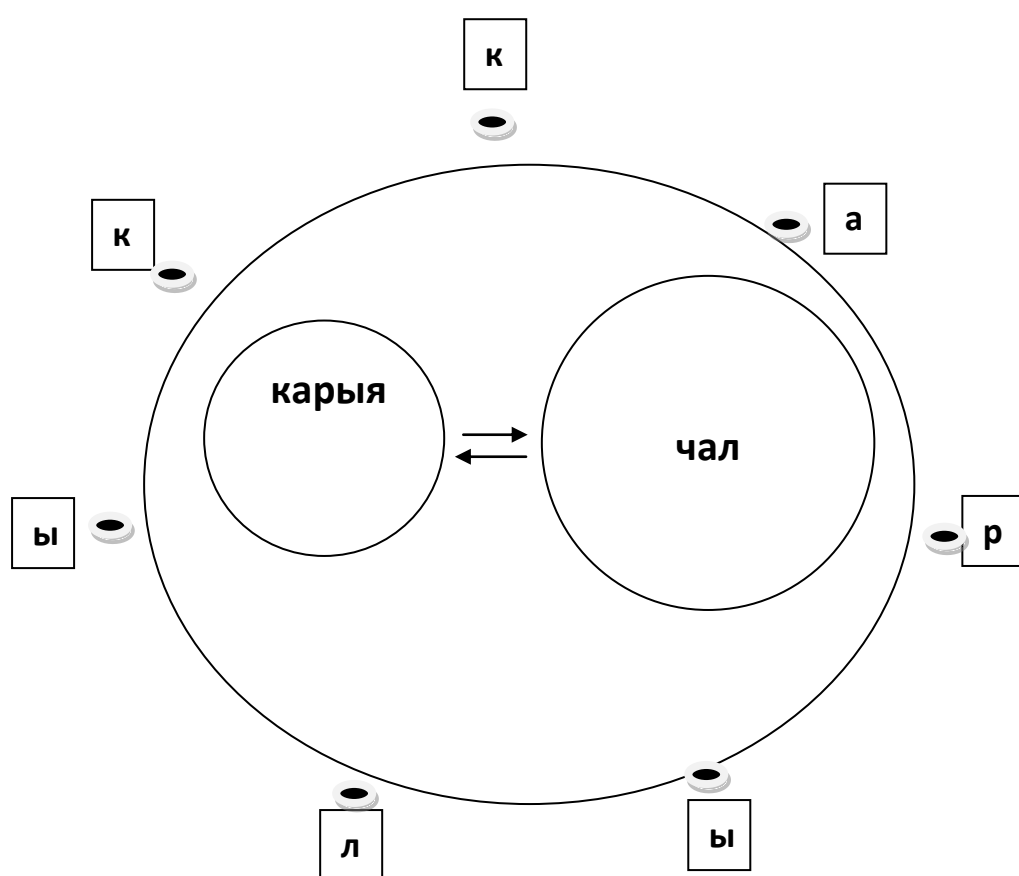
5. Эсебин таппай дал болдум,
Энине батпай кан жолдун,
Пайгамбар жашы жакшы экен,

Карыяэлемчалболдум. (К.Б.)

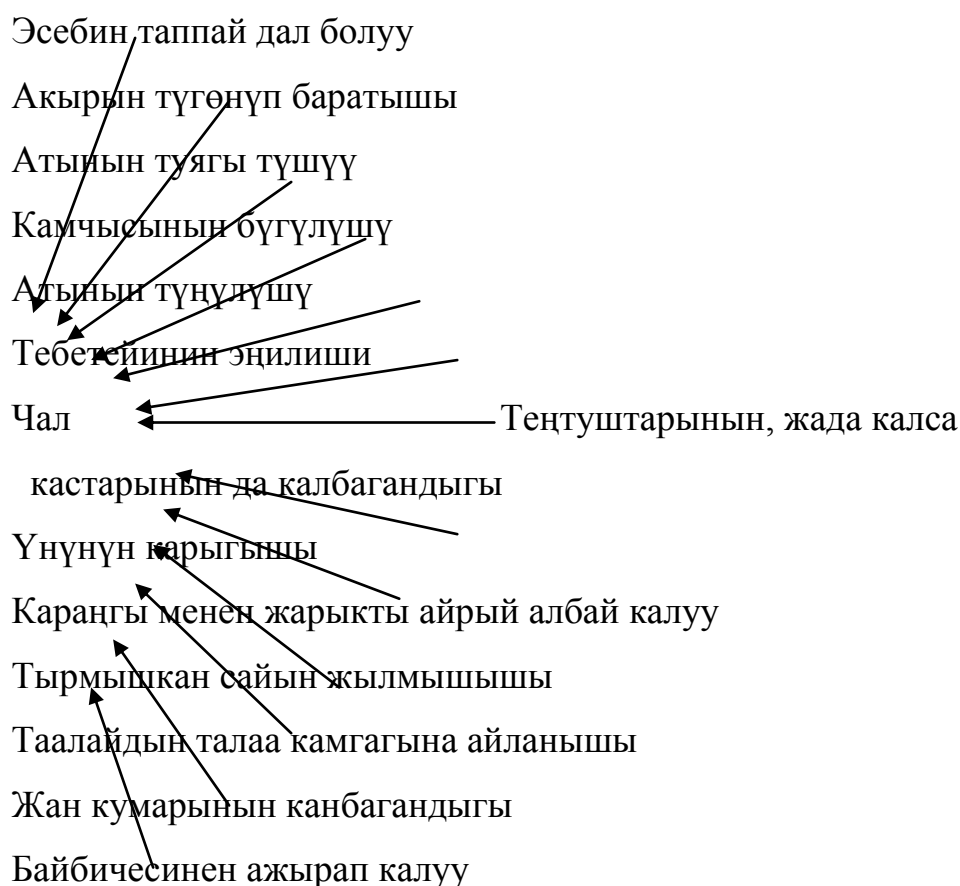
Келтирилген мисалдардын ичинен акыркысына талдоо жүргүзүп көрөлү. Таланттуу акын К.Белековдун «Аксакалдын айтканы» көлөмдүү ырында (65 саптан турат) учураган *карыя–чал* карама-каршы коюусунун көркөм_поэтикалык функциясын өз кезегинде илим доктору А.Ормонбекова жеткиликтүү ачып берип, окумуштуу аталган ырды кыргыз элинде эзелтен бери келаткан карылык темасын кандайдыр бир деңгээлде жыйынтыктаган, көркөмдүк жагынан жаңы бийиктикке көтөргөн чыгарма деп баалаган эле. Биз мурда айтылгандарды кайрадан кайталап отурбай, аны башка өңүттөн кароого далалат кылалы. Адегенде эле бүтүндөй ырдын өзөгүн түзгөн **карыяэле**, **чал болдум** деген сапта (деги эле бүтүндөй ырда) кандай ички карама-каршылык бар деген суроо туулбай койбойт. Бул ички карама-каршылыкты мындайча келтирүү абзел: эңсеп, көксөөнүн өңүстүгү аны ишке ашырууга мүмкүнчүлүктүн , күч–кубаттын жоктугу. Далушул өзгөлөргө анча андала бербеген, бир гана ошол карынын өзү жон териси менен сезе билген, сезмек турсун ошонун өзүнө айланып кеткен, көкүрөк, көөдөндү, көктү эңсетип, бирок ошол көксөө менен эңсөөнү жүзөгө ашырчу мүмкүнчүлүктөрдөн, күч–кубаттан тумтак ажыратып салган какжыраган карылыктын трагедия-шору көз алдыбызга бажырая тартылып, бир селт эттирип алат. Бул – бир.

Экинчиден, экөө тең «адамдын жаш–курагы» деген семантикалык топко таандык болгон, ошондой эле «көп жашаган, улгайган адам» деген бирдей эле маанини туюндурган *карыя – чал* синонимдеринде кандай карама-каршылык бар, ал карама-каршылык ушул эле ырда пайда болдубу же мурда эле бар беле деген суроо да жаралат. Бул жаатта алганда, маселе карылык

деңгээлине барып такалат: *карыя* менен *чал* – экөө тең эле жалпы жонунан «карып калгандык, жашы өтүп кеткендик, улгайгандык» деген маанини туюндурган «карылык» семантикалык тобунун (айланасынын) ичинде жайгашат, бирок дал ушул карылыктын деңгээли боюнча бири экинчисинен айырмаланат, бул абалды схема түрүндө төмөндөгүдөй кылып берсек болот:

Схемада айкын болуп тургандай, *чал* сөзүндө карылыктын деңгээли жогору, ошон үчүн ал карылыкка жакын жайгашкан, ал эми *карыя* чал жеткен «артыкчылыктардын», белгилердин көбүнө али жетише элек, андай «артыкчылык», белгилерге төмөнкүлөр кирет:

(Ормонбекова А., 154)

Демек, объективдүү чындыктагы *карыя* менен *чалдын* ортосунда айырмачылык, т.а., реалдуу карама-каршылык жатат: бирөө (*чал*) жогорку белгилерге ээ болсо, экинчиси (*карыя*) аларга азырынча жете элек; жетүү, негизинен, оң бааланары, жетпөө терс бааланары белгилүү, бул жерде тескерисинче жетпөө–оң, жетүү–терс баага ээ болот, анткени турмуштун өзүндө ушундай, т.а., *карыя* азырынча күч-кубаттан тая элек, *чал* жеткен

жогорудагы «артыкчылыктарга» жете элек. Ал эми *карыя–чал* сөздөрү карылыктын ар кандай деңгээлин чагылдырат, дал ушул карылык деңгээлин чагылдыруу боюнча айырмачылык алардын (*карыя–чал*) маанилерине таасир этип, семантикалык жылышка, өзгөрүүгө алып келген, демек, буларды семантикалык синонимдер катары кароо жөн, ал эми семантикалык айырмачылык, өз кезегинде, *карыя – чал* синонимдерине эки башка эмоциялык – баалоочу түс берип, натыйжада, *карыя – чал* синонимдери семантикалык да, стилистикалык да бөтөнчөлүккө ээ болуп калган. Бул жагынан алганда, илимпоз А. Ормонбекованын төмөнкү пикири чындыкка толук дал келет: «...**чал** сөзү өзүнүн лексикалык мааниси менен катар ушул эле лексикалык маанинин негизинде жаралган эмоционалдык-стилистикалык мааниге да ээ. Биринчиден, ал жөн гана «көп жашаган, улгайган адам» дегенди билдирбейт, муну менен катар «ал – күчтөн тайыган» деген маанини да кошумчалайт, демек, чал менен көп жашаган, улгайган адамдын ортосунда семантикалык ажырым жатат. Экинчиден, ушул семантикалык ажырымдан улам ал эмоционалдык – нарктагыч мааниге да ээ болгон, бул сөз сүйлөшүү жана көркөм стилде бирде оң эмоцияны, бирде терс эмоцияны билдирип, буга ылайык оң же терс бааланат. Бирок оозеки кепте ал көбүнчө терс бааланат, кары адамга жактырбоо, кыжырдануу сезими менен кайрылганда, негизинен *чал* сөзү колдонулат: **Чал болуп калган кезимде жолуккан; Эмне, чал болуп калгансыңбы? Как жыраган жаман чал!** ж.б. Үчүнчүдөн, *чал* сөзү стилдик жактан алганда, оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге гана таандык болуп саналат. (**А.Ормонбекова**, 156-15-б.)

Ошентип, *карыя–чал* синонимдериндеги айырмачылык акын К. Белековдун ырына чейин эле жашап келген, бирок ошол айырмачылык мынчалык деңгээлде көркөм ой жүгүртүүнүн бутасына айлана алган эмес. Муну кыргыз профессионал сүрөткерлеринин ичинен К. Белеков колго алып отурат, бирок мындан акын *карыя–чал* сөздөрүндөгү семантика–стилистикалык бөтөнчөлүктөрдү санактап көрсөтүп, бул сөздөрдүн

маанилерин чечмелеп берүү менен чектелген деген пикир жаралууга тийиш эмес, эгер мындай болсо, анда акындын аталган ыры көркөм чыгарма катары кабыл алынмак да эмес. Кеп бул жерде акын *карыя – чал* сөздөрүн көркөм деталь катары пайдаланып, алардын ортосундагы айырмачылыкты көркөм сүрөттөө аркылуу карылыктын ички мунун, карама-каршылыгы менен трагедиясын ары таамай, элестүү ачып бергендикте, карылыктын көркөм сүрөтүн, образын биздин көз алдыбызга жандуу тартып бере алгандыгында жатат.

Ар бир сөздүн башка сөздөрдүн баары менен контексттик антонимдеш болууга мүмкүнчүлүгү бар, контексттик антонимдердин көркөм чыгармаларда көп колдонулушунун бир себеби да ушунда жатат. Бирок мындан сөздөр чар–жайыт, баш аламан эле карама-каршы коюла берет деген пикир жаралууга тийиш эмес–сөздөрдү карама-каршы коюунун да өзүнчө бир мыйзам–ченеми бар, т.а., карама-каршы коюлуучу сөздөрдүн бири, же экөөсү тең белгилүү бир контекстте семантикалык жылышка, өзгөрүүгө учурап, бири–бири менен жалпылыкты түзүп калат. Мына ушул абал-жагдай аларды карама-каршы коюуга мүмкүнчүлүк берет. Маселен,

Ышкы бергениримэлең, Роза,

Ыйлап айтарсырымэлең, Роза.

Эскерүүдөй айтып коёр жан салды,

Эми мага болуп калдыңпроза–деген ыр саптарында карама-каршы коюлуп жаткан *ирим – проза, сырым – проза, Роза – проза*

контексттик антонимдик түгөйлөрүн, эгер ушул ыр саптарынан сырткары карай турган болсок, аларда эч кандай жакындык жок экендиги атайын далилди деле талап кылбайт, өзүнөн өзү эле түшүнүктүү болуп турат. Демек, алар семантикалык жылышка, өзгөрүүгө учуроо менен «эң жакыным», «жан биргем», «кыйбасым»-«эң алысым», «бейтааныш», «чоочун» деген өңдүү жуурулушкан, чокмороктошкон образдуу маанилерди туюндуруп, «жакын» - «алыс» деген бир тектин акыркы чектерин билдирген бирдей семантикалык

топко биригип, бири экинчисине каршы коюлуп отурат. Мындай карама-каршы коюуну ырдагы өткөн чак менен учур чактын карама-каршы коюлушу (элең / элең болуп калдың) ого бетер бекемдеп, күчөтүп жатат.

Өйдөдө айтылгандардан мындайча тыянакка келсек болот:

1. Контексттик антонимдердин кандай карама-каршы мааниде коюлгандыгы белгилүү бир контекстте гана ачылып, айкын болот, контексттен тышкары алганда, андай карама-каршы мааниде колдонулбай калат, демек, контекстке көз каранды келет. Бирок көзкарандылык жагынан контексттик антонимдердин баары эле бирдей боло бербейт, бул өзгөчөлүгү боюнча аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй үчкө бөлүп кароо жөн: а) нагыз контексттик антонимдер (булар контексттен тышкары алганда, өздөрүнүн антонимдик касиетинен таптакыр ажырайт); б) кепте бирге жыш колдонулуунун натыйжасында карама-каршы экендиги белгилүү бир контекстсиз эле дайын болуп турган, бирок белгилүү бир сүйлөм тутумунда (конструкцияда) гана колдонулгандар, катып калгандар; в) белгилүү бир сүйлөм тутумунан (туруктуу конструкциядан) сырткары деле карама-каршы мааниде колдонулуп, тилдик антонимдерге айланып бараткандар; 2. Ар бир сөздө башка сөздөрдүн баары менен антонимдик катышта болуу мүмкүнчүлүгү бар, бирок бул сөздөр бири экинчисине туш келди, баш аламан карама-каршы коюла берет дегендик эмес – карама-каршы коюунун да белгилүү бир мыйзам=ченеми болот. 3. Турмуштук жана көркөмдүк зарылдык, муктаждык, ошондой эле нерселердин бир-бири менен ар кандай карым-катышта болуу мүмкүнчүлүгү контексттик антонимдердин жаралышын жана колдонулушун шарттап турат. Контексттик антонимдер поэтикалык каражат катары көркөм чыгармада көп колдонулат жана көбүнчө жуурулушкан, символикалуу образды берет. 4. Контексттик антонимдер текстте туш келди, чар–жайыт колдонула бербейт, алар деле, нагыз антонимдер сыяктуу эле, белгилүү бир синтаксистик үлгү–өнөктүн негизинде колдонулат. 5. Тилдик бирдиктер жагынан алганда, сөз менен сөз гана эмес,

сөз менен сөз айкашы, сөз айкашы менен сөз айкашы, сөз менен сүйлөм каршы коюла берет, ошондой эле бир эле сөзгө бир нече сөз да каршы коюлушу ыктымал, мындай учурда карама- каршылык күч алып, ойдун таасирдүүлүгү артат.

II бап боюнча корутунду

Ар бир нерсе белгилердин жыйындысынан турарын эске алсак, антонимдерди типтерге бөлүштүрүү ушул белгилердин антонимдердин типтеринде канчалык деңгээлде сакталгандыгына карай аныкталат. Антонимдердин негизги белгиси – карама-каршы маанини туюндуруу, буга байланыштуу карама-каршы маанилерди туюндурган сөздөрдүн баары эле антонимдер катары каралышы абзел.

Карама-каршы маанилердин айрымдары белгилүү бир контекстке көз каранды болбосо, айрымдары, тескерисинче, көз каранды келип, ошол контекстен сырткары алганда, өздөрүнүн карама-каршылык касиетинен ажырап калышат. Ошондуктан карама-каршы маанини туюндурган сөздөрдү жалпы жонунан **нагыз жана контекстик** антонимдер деп экиге бөлүп кароого туура келет.

Антонимдештик (карама-каршылык) деңгээли боюнча нагыз антонимдердин баарыэле бирдей типте боло бербейт, ошол себептен нагыз антонимдер да өз ич ара **толук жана толук эмес** антонимдер деп экиге бөлүнөт, булардын айырмачылыгын аныктоодо дал келүүчүлүк, симметриялуулук принциби колдонулат. Бул жаатта алганда, айрым антонимдер карама-каршылык деңгээли, стилистикалык турпаты боюнча бири-бирине дал келип, барабар болуп калат, алар **толук антонимдер** деп аталат. Ал эми карама-каршылык деңгээли, же стилистикалык турпаты,

же карама-каршылык деңгээли да, стилистикалык турпаты да боюнча бири-бирине дал келбеген антонимдер толук эмес антонимдер болуп саналат.

Антонимдердин антонимдештик деңгээли боюнча териштирүү жалпы эле нагыз антонимдерге мүнөздүү болгон, аларды лексикалык кубулуштардан ажыратып, өз алдынча кубулуш катары кароого өбөлгө түзгөн белгилерди иликтөө менен тыгыз байланышта каралууга тийиш. Антонимдерге төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү: 1) Карама-каршы мааниде колдонулушу же маанилериндеги карама-каршылык; 2) кепте бирге жыш колдонулгандыгы; 3) бир текке таандыктыгы; 4) башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнүн жалпысынан бирдейлиги; 5) бирдей сөз түркүмүнө таандык болушу; 6) бирдей стилге таандыктыгы. Көрсөтүлгөн ар бир белги өз алдынча жана ар тараптуу териштирилүүгө муктаж, ошондо гана антонимдердин табиятын терең ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Антонимдер өзүнүн табият-маңызы, белгилери боюнча лингвистикалык кубулушка кирет, бирок бул жагдай алардын логикалык негизин жокко чыгара албайт, бул өңүттө алганда, антонимдерди сыйышпас түшүнүктөрдүн тилде чагылдырылышы катары кароо жөн. Ошентсе да антонимдерди чылгый логикалык принциптердин негизинде гана иликтөө алардын табиятын туура эмес талкуулоого алып келиши толук ыктымал, логикалык принциптин негизинде түшүнүк, мунун ичинен сыйышпас түшүнүктөр да, изилдөөгө алынышы керек. Ал эми сөз болсо конкреттүү бир тилдик системада жашайт, буга байланыштуу лингвистикалык белгилерге да ээ болот, ошондой эле сөз менен түшүнүктүн ортосундагы айырмачылыктар да көз жаздымда калууга тийиш эмес, демек, антонимдерди иликтөөдө жогорудагы жагдайлар эске алынууга тийиш.

Антонимдердин кайсы түрүн (нагыз же контексттик) албайлы, алардын баарынын тең эле объективдүү чындыкта негизи болот, сөздөр жөндөн жөн

эле бири экинчисине карама-каршы коюла бербейт, карама-каршы коюу алар туюндурган нерсе, кубулуш, касиет-сапат, процесстердин өздөрүнө барып такалат, т.а., карама-каршылык объективдүү болуп саналат. Антонимдердин негизин түзгөн карама-каршылыктагы ички айырмачылык (салыштырмалуу же абсолюттуу; тике же кыйыр), кубулуш, нерсе, касиет-сапаттардын бүтүндөй өздөрүнүн же бир эле белгисинин каршы коюлушу, карама-каршылыктын таанып -билиниши, алардын адамга тийгизген таасири, аларды кабылдоодогу бөтөнчөлүктөр өңдүү жагдай-шарттар карама-каршылыктын объективдүүлүгүн таанып -билүүдө, андоодо өз таасирин тийгизбей койбойт жана антонимдердин табиятын терең ачып берүү үчүн жагдай-шарттарга атайын кайрылуу талап кылынат.

Кепте карама-каршы мааниде жыш колдонуу—бул антонимдердин лингвистикалык негизги белгиси болуп саналат; кепте белгилүү бир синтаксистик түзүлүштө жыш колдонулганда, ошол синтаксистик, андагы карама-каршы маани улам-улам кайталанып отуруп, биротоло өзүнчө бир калып-үлгүгө айланып кеткен жана ушул эле маалда кандай мааниде карама-каршы коюлары да элге кеңири сиңип, карама-каршы маани сөздүн өзү сыяктуу эле даяр материалга айланып, маанилерди карама-каршы коюунун модели да жетилип, антонимдердин белгилүү бир контекстке көз каранды болуудан бошоткон; карама-каршы коюу сөз маанилеринин элементине айланып кеткен. Буга байланыштуу көбүнчө карама-каршылык сөз маанилеринде гана жашачудай, анын объективдүү карама-каршылык менен эч кандай деле байланышы жоктой кабыл алынат.

Толук эмес антонимдер толук антонимдерден семантикалык жана стилистикалык жактан бири-бирине дал келбегендиги менен айырмаланат, буга байланыштуу алар толук антонимдерге салыштырмалуу кепте бирге жыш колдонулбайт, мунун натыйжасында өзүнүн жаңычылдык, адаттан тышкарылык касиетин сактап кала беришет да, эмоционалдуу — экспрессивдүүлүгү жагынан толук антонимдерге караганда күчтүүрөөк

келет. Антонимдерди толук жана толук эмес деген түрлөргө бөлүп изилдөө маселеси жалпы эле антонимдерди синонимдер, көп маанилүүлүк проблемалары менен тыгыз байланышта кароо зарылдыгын коёт, маселени мындайча териштирүү аталган кубулуштардын гана эмес, жалпы сөз семантикасы проблемасынын тереңдетилип иликтенишине өбөлгө түзмөкчү.

Контексттик антонимдер белгилүү бир контекстке көз каранды келет, бирок көз карандылыгы боюнча алардын баарыэле бирдей боло бербейт, ошондуктан бул жагынан контексттик антонимдерди ич ара үчкө бөлүп кароого туура келет. Контексттик антонимдер поэтикалык каражат катары көркөм чыгармада көп колдонулат жана көбүнчө жуурулушкан, символикалуу образды берет.

III БАП.

Антонимдердин морфологиялык табияты жана семантикалык топтору

Кыргыз тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө жиктештирүү маселеси толук чечилип бүттү дешке али эрте. Анткени кайсы бир лексикалык каражаттын грамматикалык табияты белгилүү бир сөз түркүмүндө каралса да, экинчи бир шартта ал лексема башка сөз түркүмүнүн өзгөчөлүктөрүнө да дал келип калышы толук мүмкүн, б.а., айрым сөздөрдүн грамматикалык табияты бир сөз түркүмүнүн алкагына батпай калышы ыктымал. Мындай учурларда сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнү синтаксистик аспектиде кароо алгылыктуу жолдордун бири болуп, ал зарылдык катары эске алынууга тийиш. Баса белгилеп коюучу нерсе, бул өз кезегинде, сөз түркүмдөрүнө жиктештирүү маселесинин өзүнчө бир темасы болуп саналат. Кандай гана сөз түркүмүндөгү лексикалык бирдиктер болбосун, алардын грамматикалык табияты сүйлөм тутумунда текст ичинде так жана конкреттүү аныкталат. Дегенибиздин себеби бар: 1. Айрым лексемаларды жеке алганда (ал толук маани берүүчү сөз болсо дагы), дароо эле бир сөз түркүмүнө киргизе албайбыз. Маселен, **кой** деген сөз зат атооч да (**Кой сатып алдым.**), этиш да (*Аны бул жерге**кой**.*) болуп саналат. Кыргыз тилинде бул өңдүү сөздөргө ого эле көп мисалдарды келтирүүгө болот.

Алардын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү синтаксистик негизде гана аныкталат. Тыбыштык бирдей формадагы мындай сөздөр тил илиминин лексикологиясында омоним сөздөр катары каралат. 2. Кээ бир сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык, семантикалык-грамматикалык маанилерин жеке турганда конкреттүү аныктоого мүмкүн болбойт. Алар-семантикалык жылышууларга, маанилик катмарланууга ыңгайлашкан сөздөр. Алсак, **ачык** сөзү **ачык-айкын** маанидеби, же **эшик ачык** маанисиндеби? **Ары-беритактооч** сөзү орун тактоочпу, же сын-сыпат тактоочту туюндурабы? Булардын грамматикалык мааниде так ажырымдалышы синтаксистик аспектиге түздөн-түз көз каранды. Ал эми **Эл кулагы – элүү** макалындагы элүү (50) деген конкреттүү сандык түшүнүктү туюндурдубу? Мындай чалкеш маселелердин башын ачууну алдыдагы милдеттер деп эсептеп, аларды өзүнчө териштирүү зарылдыгы бар экендигин белгилеп коймокчубуз.

Антонимдердин сөз түркүмдөрүнө карата катышын кароодон мурда мындай бир маселени атайы эскерте кеткибиз келет. Бизтолук маанилүү сөздөрдүн антонимдештиги тууралуу гана кеп козгомочубуз, ал эми кызматчы сөздөрдүн антонимдештиги-бул өзүнчө иликтөөнү талап кылган олуттуу маселелердин бири, андыктан аталган проблемага өз алдынча атайын изилдөө жүргүзүү керек деген ойдобуз. Толук маанилүү сөздөрдү (антонимдерди) сөз түркүмдөрүнө карай төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот жана алардын ар бирине өзүнчө токтомокчубуз.

1. ЗАТ АТООЧТУК АНТОНИМДЕР

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атоочтор колдонулушу боюнча абдан активдүү ролго ээ. Алар этиш сөздөр менен катар, сөздүк курамы, семантикасы жагынан өтө бай келет, грамматикалык категориялары да татаал жана ар түрдүү. Зат атоочтор заттын атын билдирет деген жалпы аныктамалык мүнөзгө ээ болгону менен, заттык атоолордун өтө көптүгү алардын табиятын татаалдатпай койбойт. Ошондой эле, заттын аталышынан сырткары, сын-сыпаттын, кыймыл-аракеттин ж.б. аталыштары

да зат атоочко тиешелүү өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги анык, демек, алар да зат атооч сөздөр болуп саналат. Коомдук турмуштагы бардык аталыштарды аткаруу мүмкүнчүлүгүн аркалап тургандыктан, зат атоочтордун башка сөз түркүмдөрүнө тийгизген таасири, анын функциясы, лексикалык ар кыл кубулуштардын пайда болушундагы ролу жогору экендигин да танууга болбойт. Кыргыз тилиндеги лексикалык кубулуштардын бардык түрлөрүнүн жаралышындагы, пайда болушундагы негизги булактардын бири катары дал ушул зат атооч сөздөрдү атоого болот. Ошол сыңары, антонимдердин жаралышында да зат атоочтор маанилүү ролдо турарын иликтөөнүн жүрүшү көрсөттү. Албетте, тилдин системасындагы бардык лексикалык сөздөрдү өз кучагына камтый албайт. Окумуштуу А.Сапарбаев: «Антонимдер өсүмдүктөрдүн, айбандардын, жандыктардын, канаттуулардын аттарына жана энчилүү аттарга тиешелүү атоолор (сөздөр) антонимдик катышта келбейт», (112, 121) - деп белгилейт. Аталган атоолор (өсүмдүктөрдүн, жандыктардын, айбандардын, энчилүү аттардын) өтмө маанисинде колдонулган учурунда антонимдик катышты түзө албастыгына макул болуу кыйын. Бул жагынан алганда, окумуштуунун пикирин толук колдоого болбойт. Чынында, тилдеги, кептеги сөздөр бардык учурларда эле өз маанисинде колдонула бербейт. Кептеги ойдун ылайыгына жараша, туюндурулуш ыкмасына карата айрым шарттарда ал сөздөр өтмө, саласал, кыйытма маанилерде да колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болору белгилүү. Сөздөр синтаксистик негизде семантикалык жылышууларга, маанилик катмарланууларга дуушар болушу ушундан улам келип чыгат. Зат атоочтук аталыштардын өйдөдө аталгандары да өтмө мааниде колдонулуп калса, антонимдик катышты түзө алышат. Буга карата бир катар мисалдарды келтирели:

1. *Ие, кечээ эле опулдап, баарын жем кылып жиберчүдөй Манас болуп жатпадың беле, бүгүн коён болуп үйгө кире качыпсың го* (Т.С.)
2. *Саке, чырпыгың чынар болуптур, ушу жаманыңдын*

амандыгын тилеп атчу элек. (Т.С.).

3. Эсен кан, Эсен кан эмес, эсер го?

Эл бийлеген бекер го?

Адилет киши деп жүрсөм,

бир журт куруткан кесээр го? (Манастан.).

Мисалга алынган 1-сүйлөмдүн мазмунунда **Манас, коён** зат атооч сөздөрү бири-бирине карама-каршы маанилерде колдонулгандыгын ачык байкоого болот. **Манас-энчилүү** зат атооч, **коён** – жалпы зат атооч. Сүйлөм тутумунда булар тике маанилеринде колдонулбай, өтмө маанилерде келди. **Манас** энчилүү зат атоочу **жүрөктүүлүк, баатырдык, коркпостук** маанисинде турса, **коён** ага каршы **жүрөксүздүк, коркоктук**, маанисин туюндурду да, өз ара антонимдик катышты шарттады. 2-мисалдагы **чырпык, чынар** зат атоочторундагы карама-каршы маанилердин жаралышын бир аз башкача өңүттөн кароо керек. Мындагы карама-каршылык көлөмү боюнча коюлду. Негизинен **чырпык, чынар** зат атооч сөздөрү нагыз антонимдер категориясына кирбейт, булар толук эмес антонимдер болуп саналат. Анткени, алар бири-бирине жетесинен карама-каршы эмес, натыйжада алардын ортосунда кескин коюлган карама-каршылык жок. Белгилей турган нерсе, **чырпык, чынар** зат атоочтору көлөмдүк белгиси боюнча каршы турушканы менен, тескерисинче, алардын ортосунда кандайдыр жакындык бар. **Чынар** мезгилинде **чырпык** болгон, демек, **чырпык чырпык** бойдон калбайт. Экөөнүн ортосунда **мезгилдик аралык** өкүм сүрүп турат, дал ушул **мезгилдик аралык** карама-каршылыкты жаратты. Ошентип, А.Сапарбаев белгилегендей, энчилүү зат атоочтор, жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн ж.б.аттары антонимдик катышта келбейт деген көз карашты бүтүм, жыйынтык, эреже катары баалоого болбойт. А турсун, 3-мисалдагы **Эсен кан, Эсен кан эмес** энчилүү аттан уюшулган зат атоочтук антонимдери эч кандай өтмө мааниге ээ эмес. Бул антонимдер 1-2-мисалдардагы өтмө мааниде уюшулган **Манас, коён; чырпык, чынар** зат атоочтук

антонимдердей өзгөчөлүктөргө ээ болушкан жок. Алар, т.а., **Эсен кан**, **Эсенкан эмес** энчилүү зат атоочтук антонимдери тике маанилеринде туруп, антонимдик катышты түзүштү. Мындагы карама-каршылык тануу аркылуу ишке ашырылды, тануу, жокко чыгаруу маанилери да карама-каршы маанилерди, б.а., антонимдерди жаратат, пайда кылат.

Зат атоочтук антонимдерсемантикалык-стилистикалык максатта көркөм чыгармаларда, макалдарда, табышмактарда, оозеки кепте да байма-бай колдонулат. Анткени, биринчиден, туюндурулуп жаткан ойдо көпчүлүк учурларда кайсы бир нерселер, предметтер, кыймыл-аракеттик жана сын-сыпаттык атоолор, көрүнүштөр жана кубулуштар, конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктөр тең катар коюлуп негизге алынат. Экинчиден, ойдун аргументтүүлүгү, далилдүүлүгү, тактыгы үчүн негизге алынган ал нерселер өз ара карама-каршы маанилерде туруп, салыштыруу, теңештирүү ыкмаларында жүзөгө ашырылат. Мындай учурларда негизге алынган зат атоочтук түшүнүктөр, кубулуштар, конкреттүү жана абстрактуу нерселер туюндурулуп жаткан ойдун образдуу берилишин, элестүү чагылдырылышын, көркөм аталышын, угумдуу жана таасирдүү кабыл алынышын камсыздап турат: 1. *Конок бир консо –кут, эки консо – жут* (М.).

2. *Бул түндө эмнечында, эмнежалган?*

Билүүгө дарман кайда, тайгам алдан (С.Э.)

3. *Адам дагы тагдырына бирдекубаныч, бирдекайгыкечирип жүрүп, өмүр өткөрөт тура.* (Ж.С.).

Келтирилген мисалдардагы: **кут**, **жут**; **жалган**, **чын** сөздөрү атооч жөндөмө формасында уюшулган зат атоочтук антонимдер болуп саналат, ал эми **кубаныч**, **кайгы** зат атоочтук антонимдери табыш жөндөмө формасы түшүрүлгөн абалда колдонулду. **Кут**, **жут**; **чын**, **жалган** антонимдери сүйлөмдүн акыркы чектеринде жайгашып, синтаксистик, аспектиде баяндоочтук, логикалык планда предикат милдеттеринде турса, **кубаныч**, **кайгы** зат атоочтук антонимдери сүйлөмдүн ортоңку позициясын ээлеп,

синтаксистик жактан толуктоочтук, логикалык аспектиде объектилик түшүнүктү аткарды.

1. Конок бир консо – кут, эки консо – жут макал мисалында колдонулган **кут, жут** зат атоочтук антонимдери аркылуу төмөндөгүдөй көрсөткүчтөрдү, милдеттерди белгилесек болот:

1.Кут, жут зат атоочтук антонимдери макалдын аякталыш чегинде туруп, туюндурулган ойго жыйынтык мүнөз киргизди. Албетте, кандай гана сүйлөм болбосун, алардын ар биринин аякталыш чеги болбой койбойт, бардыгында жыйынтык мүнөз болот. Шарттуу түрдө, **Быйыл жаз эрте келди, айыл чарба жумуштары кызуу жүрүүдө** деген кадыресе сүйлөмдү алсак, мындагы **келди, кызуу жүрүүдө** этиш сөздөрү деле сүйлөмдүн аякталыш чегин билдирип, жыйынтыктап турат. Арийне, макалдагы **кут, жут** зат атоочтук антонимдери аткарган жыйынтык мүнөз менен кадыресе сүйлөмдөгү **келди, кызуу жүрүүдө** этиш сөздөрү аткарган жыйынтык мүнөздүн ортосунда олуттуу айырмачылык бар. Баам салсак, кадыресе сүйлөмдүн аякталышы жайынча гана баяндоо, маалымат түрүндө берилди. **Келди, кызуу жүрүүдө** этиш сөздөрү менен аякталган сүйлөмдүн табияты кырдаалга, шартка жараша уюшулгандыгы байкалып турат. Ал эми макалдагы **кут, жут** зат атоочтук антонимдери кадыресе сүйлөмдөгүдөй эле жайынча баяндоо, маалымат берүү түрүндө болгон менен, анда, эң башкысы, бүтүм чыгаруу вазийпасы орун алган. Турмуштук тажрыйбалар көрсөткөн чындык салыштырмалуу аркылуу берилди, калыпташкан ой жаратылды. Бул функцияны зат атоочтук антонимдер аткарып, кандай гана болбосун, ал ойлордун туюндурулушунда антонимдердин да өзгөчөлүү өз орду бар экендигин көрсөтүп турат.

2. Кут, жут зат атоочтук антонимдери көзгө көрүнгөн, колго кармалган белгилүү бир нерселердин аттары катары келбесе да, аларда аң-сезимде чагылдырылган конкреттүү элестүүлүк бар. Зат атоочтук маанидеги карама-каршы туруулар ошол элестүүлүктү жаратуу менен ишке ашырылды.

Карама-каршы маанилердин берилиши ар түрдүү ык-амалдарда жүзөгө ашырылат. Сүйлөм тутумундагы бир сөздүн маанисинин экинчи бир сөз менен күчөтүлүп, же улантылып берилишинен улам, мурдагы сөзүнө карата карама-каршы маанини шарттап калышы ыктымал. Мындай шартта шексиз түрдө белгилүү даражадагы, же болбосо, ачык-айкын туюндурулган карама-каршы маанилер келип чыгат. М: 1. *Сенбалкаболсоң, мен балта болом, эсиңе түйүп ал* (Жомок). Бул сүйлөмдөгү зат атоочтук антонимдер катары эсептелинген **балка**, **балта** сөздөрүн өз ара катар коюп жеке алганда, аларды сүйлөмдөн сырткары ушул аспектиден караганда бири-бирине карата карама-каршы маанилерде турбайт, алар нагыз антонимдер сыяктуу жетесинен карама-каршы эмес. Ал эми бул сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмунунда алар өз ара карама-каршы маанилерди билдирүү милдетин аткарып калды, сүйлөм мазмунунда **балка** зат атооч сөзүнөн да өткөн, андан күчөтүлгөн маанидеги **балта** сөзү колдонулуу менен экөөнүн ортосунда кадимки карама-каршылык пайда болду. Бул өйдөдө белгилегендей, карама-каршы маанилердин ар түрдүү ыкмада пайда болушунун өзүнчө бир жолу болуп саналат. Ошондой эле карама-каршы маанилердин дагы бир өзгөчө ыкмада туюндурулушу табиятынан карама-каршы турган сөздөр аркылуу берилет. Бул учурда карама-каршы маани белгилүү даражада болбостон, кескин, курч коюлат. **Кут** жана **жут** зат атоочтук антонимдери өз ара жетесинен, табиятынан карама-каршы турушат. Ошон үчүн алардын ортосундагы карама-каршылык так берилген. Натыйжада элестүүлүк ачык – айкын болду. Аң-сезимде ачык-айкын чагылдырылган мындай элестүүлүктүн сыры **кут**, **жут** зат атооч сөздөрүндөгү карама-каршылыктын бири-бирине карата кескин, курч коюлушунан улам пайда болгондой.

3. **Кут**, **жут** зат атоочтук антонимдери макал тутумунда тең катар коюлуп салыштырылуу аркылуу тексттик ойду жаратуучу функцияны да аткарат. Алар туюндурулуп жаткан ойду ишке ашырууда негизинен төмөнкүдөй милдеттерди аркалап турат: а) макал мазмунундагы ойдун

кандай, эмне болорун аталыш катары көрсөтүү; б) макалдын мазмундук жыйынтыкталышын, андан бүтүм чыгарылышын көрсөтүү; **кут, жут** зат атоочтук антонимдери бул милдеттердин аткарылышына таасын көрсөткүч боло алат.

4. **Кут, жут** зат атоочтук антонимдери бири-бирине уйкаштыкта уюшулду, айтылышында угумдуулукту, таасирдүүлүктү жаратып турган ыргак бар. Мунун өзү көркөмдүүлүктү шарттап туруучу фактор катары эсептелинет. Аталган антонимдер шарттап турган таасирдүүлүк, көркөмдүк, уйкаштык, ыргак ж.б. органикалык бир бүтүндүктө уюшулуп турат. Салыштыруу менен берилген, кескин коюлган карама-каршылыктар макал мазмунунда каймакка куймак куйгандай, коноктун бир конгону-**кутка**, эки конгону-**жутка** куп да, жуп да келип образдуулукту жаратты. **Кут, жут** антонимдеринин ортосунда келишкис карама-каршылык турса да, макалдагы ойдун туюндурулушунда ошол эле учурда бири-биринен ажырабай, түртүлүшпөй турган биримдик бар. Булардын семантикалык–стилистикалык функциясы дал мына ушунда жатат.

Зат атоочтук антонимдердин жалпы табияты, аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөр *Конок бир консо – кут, эки консо – жут* макалындагы **кут, жут** зат атоочтук антонимдеринин мисалында талдоого алынды. Андан чыккан жыйынтыктар, көрсөткүчтөр негизинен зат атоочтук антонимдердин бардыгына бирдей эле тиешелүү болуп саналат. Албетте, айрым шарттарда зат атоочтук антонимдер катышкан ар кандай синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөрдүн синтаксистик-семантикалык мазмунундагы туюндурулган ойдун ар түрдүүлүгүнө байланыштуу кай бир өзгөчөлүктөрдүн чыгып калышы толук мүмкүн. Ошондой эле, макал, табышмак, жаңылмач, же эпос тилиндеги сүйлөмдөрдө, же кадыресе сүйлөмдөрдө, же болбосо, лирикалык поэзия тилиндеги сүйлөмдөрдө ж.б. сүйлөмдөрдө колдонулган грамматикалык бардык топтогу антонимдердин семантикалык–стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүнө карай алардын ортосунда

айырмачылыктардын жана өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Булар жеке-жеке териштирүүгө алына турган маселелерден.

Кыргыз тилинин кайсы жанрындагы материалдарда болбосун, мейли ыр түрүндө болобу, мейли кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдө болобу, зат атоочтук антонимдер абдан кеңири жана активдүү колдонуларын байкоого болот. Алардын мындай кеңири аспектиде пайдаланылышы ойду билдирүүдөгү ийкемдүүлүгүнөн, семантикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигинен кабар берет. Зат атоочтук антонимдер грамматикалык ар түрдүү формаларда жолугат:

1 Шаттыкдеген ойноок бала жел сымак,

Шашып келип, шашып кеткен адамдан.

Кайгыдеген кары кемпир кер кулак,

Шашпай гана коломтодон жай алган (Э.Т.).

2.

Ийгиликтериң менен асманга көтөрүлсөң

да, кемчиликтериң менен жерге түшөрүңдү унутпа дечү эле атам, таптакыр элес албаптырмынанда (Ж.С.)

3. Досуңдун жакшылыгын касыңдын кылган иштерине

салыштыра жүрсөң деп айтканын эрдин кесе тиштеп, эми түшүндү, эми эстеди (К.Ж.).

4. *Бирок Аргын өзүнө жакынсынган эркектердин канча аялдарды*

торуна түшүргөндүгү жөнүндө калпты-чынды койгулаштырып айткандарын ырахаттанып угат (Ч.А.).

Мисалдардагы: *шаттык, кайгы; ийгиликтериң, кемчиликтериң; асманга, жерге; досуңдун, касыңдын; калпты, чынды* сөздөрү өз ара антонимдик катышта турушат. Булардын ичинен *шаттык, кайгы; ийгиликтериң, кемчиликтериң* антонимдери атооч жөндөмө формасында, *асманга, жерге* барыш жөндөмөсүндө, *досуңдун, касыңдын* илик жөндөмөсүндө, *калпты, чынды* табыш жөндөмө формасында келишти.

Ийгиликтериң жана кемчиликтериң зат атоочтук антонимдери II жактын таандык мүчөсүн кабыл алуу менен атооч жөндөмөсүндө уюшулса, *досуңдун* жана *касыңдын* антонимдери да II жактын таандык мүчөлөрүндө туруп, илик жөндөмөсүндө ишке ашырылды. Мындан зат атоочтук антонимдери сүйлөмдөрдүн структуралык түзүлүштөрүнө ылайык, туюндурулган ойдун синтаксистик-семантикалык мазмунуна жараша грамматикалык ар кыл формаларда эркин уюшуларын байкоого алдык. Зат атоочтук антонимдер кандай гана грамматикалык формаларда уюшулбасын, айрым шарттарда алардын ички түзүлүштүк маанилеринде да кайсы бир өзгөчөлүктөрдүн болуп калышын белгилебей кетүүгө болбойт. Атап айтканда, атооч жөндөмө формасында уюшулган зат атоочтук антонимдердин структурасында да грамматикалык түзүлүштүк айырмачылыктардын бар экендиги байкалат: Муну 1-мисалдын материалында көрсөтөбүз:

1. **Шаттык** деген ойноок бала жел сымак,

Шашып келип, шашып кеткен адамдан.

Кайгы деген кары кемпир кер кулак,

Шашпай гана коломтодон жай алган (Э.Т.).

Ырда *шаттык* жана *кайгы* зат атооч сөздөрү бири-бирине карай карама-каршы маанилерде колдонулду. Айрым антонимдер сүйлөм тутумунда, текст ичинде гана карама-каршы маанилерге ээ болсо, *шаттык* менен *кайгы* тексттен сырткары деле кайчылаш маанилерде турат. Экөө тең бир эле сөз түркүмүнө – зат атоочтук кирет, экөө тең атооч жөндөмө формасында турат, экөө тең синтаксистик жактан бир эле ээлик милдетти аткарат (деген сөзү менен ажырагыс бирдикте аткарат), экөө тең сүйлөмдөрдүн башталышында колдонулду. Бирок сөздүн ички формалары боюнча ар башка: *шаттык* туунду сөз формасында (**шат-тык**) турса, *кайгы* тубаса сөз формасында уюшулду. Демек, тилде, конкреттүү алганда, бул көркөм текстте карама-каршы маанилердин туюндурулушу ар түрдүү сөз формаларында колдонуларын көрөбүз. Мындан башкача ыкмада колдонулган зат атоочтук

антонимдерди да кезиктирүүгө болот:

1. **Достор** менен шарап, шампан чачырап,
Доорон сүргөн, дуулап күлгөн күн өтөт.
Кастар сени кармашууга чакырат,
Кармаш болсо эрдиктерге үйрөтөт (Э.Т.).
2. **Бирөөдөн каңырыш** уккандыр,
бирөөдөн **чынын** уккандыр, ага баш оорутуп не кажет (Ч.А.).
3. Эгер ал кимдир бирөөнүн оозунан укса, анын **чын-төгүнүн** ылгабастан ишенип, кокус ал адамды жаңылып калат экен деп көңүлүнүн тереңинде эч кандай күдүк сактабаган жан (К.О.).
4. Сен неге үчүн өз-өзүңдөн кирдейсиң,
Оору-соо деп мени экиге иргейсиң?
Сен неге үчүн оору экениң унутуп,
Ооруп жатып ыр жазганым билбейсиң (А.О.).

1-мисалда *достор*, *кастар* зат атоочтук антонимдери грамматикалык бирдей формаларда тургандай көрүнгөнү менен, сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмунунда *достор* антонимдик катыштын биринчи түгөйү менен жандооч сөзү менен ажырагыс байланышта каралууга тийиш. Анткени, синтаксистик аспектиден алып караганда *достор* зат атоочу менен жандоочу менен аналитикалык формадагы бир эле сөз болуп саналат да, бир гана суроого (кимдер менен?) жооп болуп түшүп, сүйлөм тутумунда толуктоочтук милдетте турат. Ал эми *кастар* антонимдик катыштын экинчи түгөйү өз алдынча жекече суроого (кимдер) жооп болуп, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарат. Демек, *достор менен, кастар* зат атоочтук антонимдери ар башка грамматикалык формаларда түзүлсө дагы, өз ара карама-каршы маанилеринен ажырган жок. 2- мисалдагы антонимдик катыштын биринчи түгөйү – *каңырыш* зат атооч сөзү атооч жөндөмө формасында келип, бышыктоочтук милдетте турса, экинчи түгөйү *чынын* зат атоочу табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн кабыл алып, толуктоочтук милдетти аткарды. Бир

сүйлөм ичинде *каңырыш*, *чынын* антонимдик катыштары ар башка грамматикалык формаларында болсо да, карама-каршы маанилерди туюндуруу функциясынан четтеген жок. Анткени; мындай антонимдер лексикалык табиятында да карама-каршылыкка ээ болуп турушат.

3-жана 4–мисалдардагы: *чын-төгүнүн*, *оору-соо* антонимдик катыштагы сөздөрдүн грамматикалык табиятын таптакыр башкача өңүттөн аңдоо зарыл. Жогорудагы: *шаттык-кайгы*, *достор-кастар*, *каңырыш-чын* сөздөрү бири-бирине карата карама-каршы маанилерди туюндуруп, сүйлөм тутумунда ар бири өз алдынча сөз катары эсептелинсе, ар бири жеке –жеке лексикалык автономдуулукка ээ болсо, *чын-төгүнүн*, *оору-соо* антонимдери мындай вазийпаны аткара алышпайт. Булар биригип бир сөздүн гана табиятында каралат, лексикалык бир бүтүндүктө турат. Ошон үчүн грамматикалык планда татаал сөз катары каралат, б.а., карама–каршы маанилерден уюшулган татаал сөз болуп саналат.

Кандай болгон шартта да, сүйлөм, же текст тутумундагы карама-каршы маанилер ар кыл грамматикалык формаларындагы сөздөр аркылуу ишке ашырылып, өз ара салыштырылуу, теңештирилүү, катар коюлуу менен, туюндурулуп жаткан ойдун көркөм таасын аргументтүү чагылдырылышына өбөлгө түзөт, активдүү лексика–грамматикалык каражаттар катары кызмат өтөйт. Карама-каршы маанидеги сөздөр чагылдырылган ойдун негизин ээлеп, каршы коюу ыкмасында ойду так, таамай жеткирүүнүн жолу болуп саналат. Бул ыкма зат атоочтук антонимдер аркылуу ийкемдүү ишке ашырылары көрүнүп турат.

Зат атоочтук антонимдердин лексикалык-грамматикалык табиятын тереңдетип ачып берүү үчүн, алардын семантикалык топторуна да токтоло кетүүгө туура келет:

І. Ф и з и о л о г и я л ы к а б а л д ы , а р т ү р д ү ү м а а н а й д ы б и л д и р ү ү ч ү з а т а т о о ч т у к а н т о н и м д е р : *коркоктук//жүрөксүздүк – жүрөктүүлүк// баатырдык, кубаныч – кайгы// капа, кубаныч//сүйүнүч –*

кайгы//санаа, оору-соо, чын-төгүн//калп//каңырыш, күлкү-ый, жаштык-карылык ж.б.

1. Акылдуу, намыстуу аял күйөөсүнүн **шаттыгына жана кайгысына** тең – шерик болот («Ой гүлдөрү»). 2. Баары муңкурөгөндөй **кубаныч да, кайгы да** эми аларга бир баа өңдүү. (К.Т.). 3. **Чындык** – ачуу, **калп** – таттуу (Макал).

4. Госпоюн кылар ишиңен.

Астыраазы мен болбойм.

Арыстан, Алмам, өзүңдүн,

нааразы болгон кишиңди («Манас»). 5. **Жаштык** коштошпой кетет, **карылык** учурашпай келет. (Макал).

6. Сен неге үчүн өз өзүңдөн кирдейсиң,

оору- соо деп мени экиге иргейсиң?

Сен неге үчүн оору экениң унутуп,

ооруп жатып ыр жазганым билбейсиң? (А.О.). 7. **Кубаныч** менен **кайгынын** салмагы бирдей (макал). 8. **Ый** менен **күлкү** аякташ, куру кайгыдан пайда чыкпас, кайгыңды кайгы экен деп эч ким укпас (макал).

II. Адамдын өз ара мамилесин билдирген зат атооч тукантонимдер: **дос-жат**//**кас**//душман, **достук-кастык**, **жакын**//**өз-жат**, **жакын-алыс**, **тааныш-бейтааныш**//чоочун, **ажырашуу-жарашуу** ж.б.

1. **Достор** менен шарап, шампан чачырап,

дооран сүргөн дуулап күлгөн күн өтөт.

Кастарсени кармашууга чакырат.

Кармаш болсо эрдиктерге үйрөтөт. (Э.Т.) 2. **Жат** кордугунан өз кордугу жаман (Макал). 3. **Таанышка да, чоочунга да, улууга да, кичүүгө да** ылжайып күлүп учурашып жүргөн, дайыма шаа мүйүз өгүзгө минген, бада баккандан башканы билбеген, чынында чөптөн башкага зыяны жок бирбечара болчу (Т.К) 4. **Ажырашууга себеп болгон каргыш табар, жарашууга себеп болгон сооп табар** (Макал). 5. **Жакынын сыйлабаганды, жат сыйлабайт** (Макал).

6. *Айтып канча буларды,
үнүм канча карыкты,
сезсин деймин силерди,
жакын менен алысты.* (О.К.)

Жогоруда келтирилген мисалдардан 5-6-сүйлөмдөрдөгү *жакын-жат*; *жакын* – *алыс* деген сөздөрдүн грамматикалык маанисине карай сын атоочтор. *Жакынын* деген сөзгө зат атоочтун илик жөндөмөсүн уюштуруучу – **нын** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу затташып, (*жакынын*) тууганчылык жана (*жат*) душмандык мамилени туюндуруп калды. 6-сүйлөмдөгү *жакын менен алысты* деген сөздөр контексттен сырткары турганда сөз түркүмү боюнча сын атоочтор. Ал эми текст ичинде *жакын менен алысты* деген сөзүнө табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганып, затташууга дуушар болуп, булар дагы тууганчылык мамилени билдирип, өз ара антонимдик катышты түзүп калышты.

III. Мезгилдик түшүнүктү билдирген зат атоочтук антонимдер: *кыш – жай, таң-кеч, жаздык-күздүк, жаздоо-кыштоо, жайлоо-кыштоо, күн-түн, жаз-күз ж.б.*

1. *Күндө тийип кетет күн,
күйүт менен өтөттүн,
кирин жууп шордуу энем,*

күңү болду көпөстүн (Б.С.) 2. *Бироккыш этегин жыйнап,
жазкелаткан жышаан бар* (Ч.А.) 3. **Жай** *кийгенин кышкийген жарды
кайдан байысын* (Макал). 4. **Таңдын** *суугуна калсаң да, кечтин* *суугуна калба*
(Макал)

5. *Кээ бир түндө көз уйкусуз ирмелбей,
тереземден жаз болбойт да, күз болбойт.*

*Келет сүйүү мен күтпөгөн күндөрдө,
эрте жаздай салкын бойдон, суу бойдон* (С.А.)

IV. К о о м д у к – с а я с и й, э к о н о м и к а л ы к, с о ц и а л д ы к т ү

ш ү н ү к т ө р д ү б и л д и р г е н з а т а т о о ч т у к а н т о н и м д е р : б а й – ж а р д ы // к е д е й // к е м б а г а л // т о м а я к // ж а к ы р , д у ш м а н - д о с , т а р а п т а и ш т а р - к а р ы ш ы л а и ш т а р , т о к ч у л у к - ж о к ч у л у к // а ч к а ч ы л ы к , б а й л а р - ж а р д ы л а р , а к т а р - к ы з ы л д а р , о ң - с о л , к у т - ж у т , х а н // б и й // б е к - к у л , т ы н ч т ы к - с о г у ш , а ч - т о к , б а р - ж о к , б о л ь ш е в и к - м е н ь ш е в и к ж . б .

1. **Бай** союуга кой таппай, **жардынын** жалгыз козусун сураптыр (Лакап). 2. Ушундан соң ал тоолуктардыноң, **сол** бириктирген эзелки салтын, улуу алдында кичүү ийменип, төбөсү көккө жеткен күндө да, ызаат билип, сынаалыгын айтып, жарды шарият менен бекемдеп өттү, анан иштинток этер жерине келди (Т.К.) 3. Касиеттүү эне деп, укум-тукумунункамын көргөн, элдин, жердин абалын билген, **кул** баласын да, **бий** баласын датегиз караган Чоң Белектин алганы Жаркын байбичени айтса болоор. (Э.Т.) 4. Тай туяк, алтын сакалар барымтада, кун төлөнгөндө, баш ачканда керекке жарап, **жок** менен **бардын**, согуш менен тынчтыктын чегина жыраткан. (Э.Т.) 5. Конок бир консо – **кут**, **эки консо** – жут (Макал).

б. **Большевик, меньшевик** сөз түшүнүксүз,

Токомун баамы жетпей, болду күчсүз,

Ивандын чайын ичип бүткөнчөктө,

калкыды Мария да ойго түпсүз (А.Т.) 7. **Ач** кайгысын **ток** билбейт,

жок кадырын **бар** билбейт (Макал).

V. М е й к и н д и к т ү ш ү н ү к т ө р ү н ө , о р у н г а б а й л а н ы ш т у у з а т т ы к м а а н и д е г и а н т о н и м д е р : т ү н д ү к - т ү ш т ү к , ч ы г ы ш - б а т ы ш , к ү н б а т ы ш - к ү н ч ы г ы ш , к ү н г ө й - т е с к е й , т о о - т ү з , т о о - ж а к а , к ө к // а с м а н - ж е р , о й - к ы р , с у у - к у р г а к т ы к , т ө р - э ш и к // б о с о г о // у л а г а , ү й - с ы р т ж . б .

1. Алакандай Кыргызстанды **түштүк**, **түндүктүк** деп экиге бөлгөндөр көбөйдү. («Агым» газета).

2. Жомок айтып жашыл чөпкө, ак карга,

жолго чыгам Лайлин издеп күнүгө,

*баратсам дабатыш, чыгыш жактарда,
бардык жолдор кайра апкелет үйүмө (Э.Т.) 3. Анан экөө ажырашышты,
бирөөкүн чыгышка, бирөөкүн батышка (Ш.С.).*

4. Күңгөй жаккы аска да,
тескей жаккы аска да,
асманга кетип учтары,

*тийишпей турат аз гана (С.Э.). 5. Сенде бар менде жок, **асманда**
бар, **жерде** жок (Таб.). 6. Нааданга **төрдөн орун тийсе, улагада** калганыңа
өкүнбө (Нуска сөз).*

*7. Туруктуу болсо алганың,
үйдө жесыртта жүргөндө,
алмаша койбос башыңды,
асылып ырсаң күлгөнгө (Б.С.)*

VI. Т у р м у ш – т и р и ч и л и к к е б а й л а н ы ш т у у з а т
а т о о ч т у к а н т о н и м д е р: *өмүр-өлүм//ажал, аш-той, жамандык-
жакшылык, кейиш-күлкү, бар-жок ж.б.*

*1. Бу же **өлүм** же **өмүр** деп эки жактын тең тагдыры ортого
ташталган беттешүүгө ого бетер жасанып, өчтүү, сүрдүү, шарактап
кайнап келишти. (Т.К.). 2. **Ашка** барсаң ачып бар, **тойго** барсаң тоюп бар
(Макал). 3. **Жамандык бирөө, жакшылык көп** (Макал). 4. **Алганың жакшы**
болсо, күлкү менен күн өтөр, алганың жаман болсо, кейиш менен күн өтөр
(Т.). 4. **Бар-барын айтат, жок-зарын айтат** (Макал.).*

VII. А р т ү р д ү ү а б с т р а к т у у т ү ш ү н ү к т ү т у ю н т к а н з
а т а т о о ч т у к а н т о н и м д е р: *ийгилик-кемчилик, кайгы-
шаттык//сүйүнүч, жакшылык-жамандык, ый-күлкү, өкүнүч-кубаныч ж.б.*

*1. Анын театр искусствосунун **ийгилиги менен кемчилигине** күйүп-
бышып, активдүү кийлигишпей жатканын айткым келет (Б.Ж.). 2. **Адам**
*тагдырында бирдекубаныч, бирдекайгыкечирип жашайт тура (Ш.С.)**

3. Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин ишидир,

жакшылыкка жамандык – көр кишинин ишидир,

жамандыкка жакшылык –эр кишинин ишидир,

жамандыкка жамандык-кем кишинин ишидир (Макал).4.

Брас, турмуш бар жерде: өлүм-өмүр, ашыктык-ажырашуу жана өкүнүч менен кубанычка окшогон өмүрдүн түйшүктүү сырлары эриш-аркак боло аралаш жүрөт эмеспи (К.Ж.).5. **Бий** менен **күлкү аякташ**, куру кайгыдан пайдачыкпас, кайгыңды кайгы экен деп эч ким укпас (Макал).

VIII. Диний түшүнүккө байланышкан зат атоочтук антонимдер : күнөө-сооп, бейиш-тозок, убал-сооп, шайтан-перийште, чын дүйнө- жалган дүйнө, а дүйнө-бу дүйнө ж.б.

1. Дин «- бул дүйнөдө бу дүйнө, а дүйнө өлгөндөн кийин баиталат, бул дүйнөдөн куурасаң, тигил дүйнөгө барганда жсыргайсың»-деп ар кимдин кулагына кумдай куюп келе жатат (А.Т.)

2. Пейил күтүп карманба,

берешен болжалганда

чыгасың, - дейт бейишке

чын дүйнөгө барганда (Б.С.)

Диний түшүнүктү билдирген зат атоочтук антонимдердин саны кыргыз тилинде өтө аз кездешет. Диний түшүнүктөр адамдардын ойлоп табуусунан же болбосо фантазиясынан жаралган чындыктар. Аларга байланышкан антонимдик түгөйлөр жөнүндө окумуштуу Б.Ш.Усубалиев өз оюн төмөнкүчө билдирет: «... айрым антонимдерди турмуштагы реалдуу карама-каршылык менен байланыштырып териштирүү абдан татаал. Биз **тозок** менен **бейиш** деген гана антонимдерге токтолуп кетмекчибиз. Албетте **тозок** менен **бейиштин** турмушта реалдуу жашарына бүгүнкү күндө эч ким ишенбейт. Бир кезде адамдар турмушта жок түшүнүктөрдү жаратып алган сыяктуу эле, адамдар алардын ортосундагы карама-каршылыктарды да жаратышты. Өздөрү өлгөн соң, андан ары тиги дүйнөдө өмүр өтөт деп түшүнгөндүк аларды ошол дүйнөдө да бири-экинчисине каршы турган кубулуштардын

жашарына биротоло ишендирди. Ошентип **бейиш-тозок** жаралды, буга адам баласынын кыял-фантазиясынан жаралган чындык (тиги дүйнө – бу дүйнө) жана өздөрүнүн реалдуу турмушунда жашаган реалдуу карама-каршылык (жакшылык-жамандык ж.б.) өбөлгө болду.

Бүгүнкү кундө **бейиш-тозок** деген антонимдер диний маанисинен таптакыр ажырап, жакшылык-жамандык сыяктуу өтмө мааниде колдонуларын жана булар тике мааниге айланып бараткандыгын байкоо кыйын эмес». (Б.Усубалиев 86-б).

Жогоруда аталган диний түшүнүккө байланышкан зат атоочтук антонимдердин ичинен **периште-шайтан, күнөө-сооп, а дүйнө-бу дүйнө** сыктуу антонимдер да адамдардын кыял-фантазиясынан жаралган чындыктар. М., **периште-шайтан** деген сөздөргө КТТСда төмөнкүчө аныктама берилет.

1. **Периште** –диний мифологияда: көбүнчө аялдарга карата эркелетип айтылган сөз. *Айлымда менин сүйгөнпериштемсенсиң!* (Т.Ү.).

I. Шайтан – диндик ишеним боюнча:1. көзгө көрүнбөй же кубулуп жүрмө азгыргыч. **Шайтанэң биринчи адамдын башына жана жүрөгүнөасылат** (Макал).

2. **Шайтан** өт.маани. – бирөөгө наалат айтууда же тамаша кылууда колдонулуучу сөз. *Асмандан түштүңбү же буудайдын арасынан чыктыңбы, шайтан* (Т.С.).

Кыргыздардын диний түшүнүгүндө *периште* жана *шайтан* жөнүндө төмөндөгүдөй пикирлер жашап келген. Адамдын оң ийниндеги периште анын жакшылыктарын, сол ийниндегиси болсо, жасаган жаман иштерин жазып турат дешкен, жамандык жасабоого, акыры бардык нерсенин бир кезде сурагы боло тургандыгын айтышса, ал эми шайтан жөнүндө болсо, бир ишти аткараардан мурун жети өлчөп, бир кесиш керек, болбосо, жаңылыштык кетирсе түгөнбөгөн өкүнүчкө кабыларын эскертишкен. Бул эки түшүнүктүн жаралгандыгына нечен кылым өтсө да, бүгүнкү күнгө чейин

жашап келе жаткан түшүнүктөрдүн бири. Демек бул жерде да жамадык-жакшылык деген эки чоң түшүнүк жатат.

2. Сын атоочтук антонимдер

Сын атооч сөздөр негизинен заттардын өзүндө болгон, алардын табияты менен байланышкан ар түрдүү белгилерди туюндуруу зарылдыгынан келип чыгары белгилүү.

Сын атоочтук антонимдерге: **чоң-кичине, узун-кыска, жакшы-жаман, бийик-жапыз//пас, арык-семиз, жоон-ичке, ак-кара, март//берешен-саран, кары-жаш, улуу-кичүү, түз-ийри, оор-жеңил, катуу-жумшак, балауу-баласыз, акылдуу-акылсыз, куттуу-кутсуз, ачуу-таттуу, чыдамкай-жалакай, сулуу-серт, караңгы-жарык, билимдүү-билимсиз, тоодой-томуктай** ж.б. сыяктуу сөздөр кирет. Бул тизмеге өтө көп мисалдарды кошууга болот. Ушул мисалдардан улам, алардын **сын атоочтук** антонимдик табиятын төмөндөгүдөй негизде аныктоого болот:

1. Сын атоочтук антонимдер сын атоочтор категориясында каралат. Бирок кадыресе сын атоочтордон айырмаланган өзгөчөлүккө ээ. Алсак, айрым учурларда кадыресе бир сын атооч бир эле белгини билдирсе, т.а., бир эле белгини алып жүрсө, (**тегерек**—заттын формасы), сын атоочтук антонимдер бир эле учурда эки белгини (*чоң –кичине* —нерсенин эки башка көлөмү) билдирет.

2. Сүйлөм тутумунда сын атооч бир эле сөздөн туруп өз функциясын аткара алат: 1. *Негедирийри талда конуп отурган карга анын сезиминеоролуша түштү* (Н.Б.) Мында талдын формасын билдирген **ийри** сын атооч сөзү катышты. Ал эми сын атоочтук антонимдер сүйлөм тутумунда экиден кем эмес түгөйдө катышышы керек: 1. *Ийри отуруп, түзкеңешүүгө мезгилкелди* (А.Сас.). Бул сүйлөмдө **ийри, түз** сын атоочтук антонимдери колдонулду. Эгерде булардын бирөөсү эле колдонулса, анда ал сын атоочтук антоним болуудан калат. Сын атоочтук антонимдер милдеттүү түрдө эки түгөйдөн турат.

3. Сын атоочтук антонимдер сыяктуу эле эки, же андан ашык сын атоочтор катышкан сүйлөмдөр деле көп кездешет: 1. **Бак-шактуу***короо тикендүү* *зымдар менен курчалган* (Ч.А.) Мисалдагы сын атоочтор **бак-шактуу, тикендүү** сөздөрү болуп саналат. Булардын бирин сүйлөм тутумунда колдонбой койсок деле, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна доо кетпейт: 1. *Короо тикендүү* *зымдар менен курчалган.* 2. **Бак-шактуу***короо зымдар менен курчалган.* Натыйжада сүйлөм тутумунан **бак-шактуу, тикендүү** сын атоочторунун ажырагыс байланыштарын көрүүгө болбойт. Ал эми, 1. **Бак-шактуу***короо бак-шаксыз**короого караганда көрктүү көрүнөт* («Агым» газетасы), - деген сүйлөмдө **бак-шактуу, бак-шаксыз** сын атоочтук антонимдери катышты. Сүйлөм тутумунан булардын бирин алып салсак: 1. *Короого караганда* **бак-шаксыз***короо жакшы көрүнөт.* 2. **Бак-шактуу***короого караганда короо жакшы көрүнөт.* Байкалып тургандай, эки сүйлөмдүн тең мазмуну бузулууга учурады. Демек, сүйлөм тутумунда колдонулган антонимдер өз ара ажырагыс биримдикте болот, бири-бирине карата туруктуулукта турат.

4. Сүйлөмдө эки, же андан ашык сын атоочтор катышып, алар өздөрүнө тиешелүү ар түрдүү белгилерди билдирет: 1. **Калың***жааган каршайыр* *жаштардын демин бастыгы го, чиркин.* (К.Б.) Мындагы **калың, шайыр** сын атоочтору өздөрүнө мүнөздүү ар башка белгилерди туюндурду. Сын атоочтук антонимдер катышкан : 1. *Бири-шайыр, бири-суз, кимисин каалайсың.* (К.Б.) деген сүйлөмдөгү **шайыр, суз** сын атоочтук антонимдеринен карама-коюлуш максатын көрүүгө болот. Демек, аларда эң башкысы, карама-каршы белгилер негизги функциясы катары каралат.

Сын атоочтук антонимдер зат менен байланышта келип, анын кайсы бир белгилерин карама-каршы маанилерде көрсөтөт: 1. **Ачуу** *сөзгө алдырба, таттуу* *сөзгө алданба* (М.). 2. **Жакшы***атка бир камчы, жаман* *атка миңкамчы* (М.). 3. **Балалуу үй** – *күлүстөн, баласыз үй* – *көрүстөндөгөн ушулбелем, бу жолу ичтен катуу кейиди.* (К.С.). 2. **Өткөндө** **жабык** *болгон сот процесси*

бүгүнчүк жүрдү («Агым»газ.).

Сын атооч сөздөрдү берген маанилерине карата төмөндөгүдөй семантикалык топторго бөлүштүрдүк:

I. Психологиялык жана физиологиялык абалды, кук-мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдү, куракты, адамдардагы коомдук жана материалдык абалдагы белгилерди билдирген сын атоочтук антонимдер: *акылдуу – акылсыз, акылдуу–акмак, соо–оорулуу, күчтүү–алсыз, сулуу–серт, түшүнүктүү–түшүнүксүз, каардуу–мээримдүү, жоош–чапчаң, жаш– кары, бийик, жапыз (адамга карата), бай–жарды//кедей//жакыр, уяттуу–уятсыз, көйрөң–токтоо, кайгылуу–шаттуу, өлүү–тирүү, чыдамкай–жалакай, элпек–кербез, берешен–сараң* ж.б. 1. **Акылман** адам тили менен **акмак** адам муштуму менен (макал). 2. **Сараңбайдын** коногу болгуча, **марткедейдин** коногу бол (макал). 3. **Жакшыакын** ыр өмүрүн тилейт экен, **жакшыаял** ал тилегин сүрөйт экен, *жаман аял көйнөктөрүм көп болсун деп, аз жазса ачуу тилин бүлөйт экен. Ошентип акын байкуш жүдөйт экен* (Б.С.). 4. **Бири-** уяң, **бири-шайыр** кимисин каалайсың (К.Б) 5. **Улук** да болсоң -ушул жол, биздер **үчүнкич** бол. *Каары катуу каныбыз* («Манас»).

II. Өң–түс, даам, жыт өзгөчөлүк белгилерин билдирген сын атоочтук антонимдер: *кара–ак, ажардуу–ажарсыз, ачык күңүрт, ачык–бүркөк, жарык–караңгы, татына–серт, тунук–киргил, чырайлуу–чырайсыз, даамдуу–даамсыз, ширин–ачуу* ж.б. 1. **Түндүктөгү жарык** шоола салаңдаган, **капкарааскага** чабылды (Ш.С.). 2. **Жатыкпаган жаш–жаш** назик мүнөздө, *аздап–аздап кичинеден күн өтсө, өзгөрүүлөр болуп жатат окшоп ал, караңгы түндү кууган жарык күнөскө* (Ө.Д.). 3. **Ачуу тил-** жыландын заары, **таттуу тил–жүрөккө** дары (макал). 4. Бул кичинекей кооз коңуз күндүн ачык же **бүркөк** болорун алдын ала сезет. *Күн бүркөктө бүрүшүп калат, ал эми ачыкта ойкуп–кайкып тынымы жок* (Кызыктар д.).

III. Жылуулук өзгөчөлүктөрүн билдирген сын атоо

ч т у к а н т о н и м д е р: *аптан-зыркоор, жылуу-салкын, муздак-жылуу, суук-ысык, нымдуу-куркак, суу-куркак ж.б.* 1. – *Калыгул абам айткан, катыраысыгыжок, Какшаткан суугу жок, жайда салкын, кышта мээлүн Ысык-Көл (Э.Т.).* 2. **Жылууубакта тоого чыгат, суукубакта ойго жылат.** *Мээлүүндө орто жерде турат. Баскан жерин чотко урат (Таб.).* 3. **Суук** *сөздүн баарысы сууп кетет турбайбы. Ынтымакты, ырысты, кууп кететтурбайбы, жылуу сөзүң – ынтымак, көргөзбөй ички карасын, кекетет кээдегы жок, келтирбей кепке чамасын (Б.С.).* 4. *Буттары апан-тапан, кийгени тигилбеген чапан, көзү жакшы болсо да, мойну тетири бүткөн немедей. Өзүчөң болсо да, куйругукенедей (Таб.).*

IV. Сапатты билдирген сын атоочтук антонимдер:

Жакшы-жаман, акылман-наадан, даанышман-түркөй, жаңы-эски, катуу-жумшак, таза-кир, коркок – баатыр ж.б.

1. *Арстанкатуу качырат, жумшак алат (макал).* 2. *Алардан кийинкыштактарда кан, түтүн, катууданташтулга, жумшактан очоктун күлүгана калып жатты (Т.К.).* 2. **Акылман, даанышманадамдардын сөздөрү, наадандар менен түркөй адамдарга таасир этпесе, таң калбай эле койгула («Ой гүлдөрү»).** 3. *Эскиүйдүн эшигинин алдында, эңсир суу, эски жыгачкөпүрө, эски сүйүү, жаңымуңдан салынган, эч бирөө даап буга чейин даапөтө элек (С.А.).* 4. **Баатырөлсө аты калат, коркокөлсө неси калат (макал).** 5. *Оболу отургандардын жек көрүүсүнө кабылбас үчүн дене башың жанакийи миңкирсиз тазаболсун («Ой гүлдөрү»).* 6. **Жаманадам кетсе дүйнөкеңип калгандай, жакшыадам кетсе дүйнө кемип калгандай (макал).**

V. Тигил же бул белгиге ээ болуу же болбостугун, келип чыккандыгын, тегин белги катары билгизген сын атоочтук антонимдер: *күчтүү-алсыз, акылдуу-акылсыз, ынсаптуу-ынсапсыз, адептүү-адепсиз, атасыз-энелүү, балалуу-баласыз, никелүү-бойдок, бактылуу-шорлуу ж.б.* 1. *Күн алыс, бирок калыс таразасы, күчтүүгө, күчсүзгө да берет эсеп. Баалай бил ак сүйүүмдү*

садагасы, бакдөөлөт, байлык, атак келет кетет (Э.Т.). 2. **Бактылуу**адам эмгегинде зор, **шорлуу**адам ооруда кор(макал). 3. **Акылдуу**адам байкап сүйлөйт, **акылсыз** адам чайкап сүйлөйт (макал). 4. **Ынсаптуу**болсоң озосуң, **ынсапсыз**болсоң осолсуң (макал). 5. **Аталуу**жетим арсыз жетим, **энелүү** жетим эрке жетим (макал). 6. **Балалуу**адамдын багы бар, **баласыз**адамдын жүрөгүндө муңу бар (макал).

VI. Көлөм, салмакты билдирген сын атоочтук антонимдер: *калың-жука, кең-тар, узун-кыска, ийри-түз, терең-тайыз, оор-жеңил, чоң-кичине, бийик-жапыз, семиз-арык, кесек-майда* ж.б.1. *Алтын тоонун адыр, белес, кырларын, аша турган узак өмүр жылдары. Ошол өңдүү бийик, жапызун салган. Окшоп кетет ага акындын ырлары* (Э.Т.). 2. *Сөздүн кыскасы, бойдунузуну жакишы* (макал). 3. *Тонукалың, жону жукакыш кетти* (Э.Т.). 4. Кыргызстандагы **жапыз**жайгашкан өрөөндөргө: *Баткен, Кемин, Талас, Чүй ал эми, бийиктоолуу өрөөндөргө: *Ак-ай, Ат-Башы, Үзөңгү-Кууш, Сары –Жаз* ж.б. кирет (КЭ.). **Арыка**адам толсом дейт, **семиза**адам болсом дейт (макал). 5. **Тар** өтүгүң бутуңду кысса, **кең** дүйнөдөн не пайда (макал). 6. **Ийри**таяктын көлөкөсүтүз болбойт (макал). 7. **Ысык – Көл эңтерең**- көл, анын тереңдиги- 668м, **эңтайыз**көл *Беш-Таш* анын эңтерең жери - 28м (КЭ.).*

VII. Мезгилдик, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси катары көрсөткөн катыштык сын атоочтук антонимдер: *жогорку-төмөнкү, ички-сырткы, астыңкы-үстүнкү, алдыңкы-арткы, башкы-аяккы, биринчи-акыркы, жазгы-күзгү, жакынкы-алыскы, жогорку-төмөнкү, түбөлүктүү-күнүмдүк, таңкы-кечки* ж.б. 1. **Бүгүнкү**куйруктан, **эртеңки**өпкө артык (макал). 2. **Бүгүнкү** күн **кечээ**киден башталып, **бүгүнкү** күн **эртеңки**геуланат (А.Р.). 3. *Ошон үчүн мен аны таңкы жана кечки табынуудан бошотойун деп турам* (К.А.). 4. 20-династиянын аягында Шумер державасы **Жогорку**жана **Төмөнкү** деп экиге бөлүнүп, бийлик башында эки адам турган («Шоокум» журналы). 5.

«Манас» эпосунда душмандар ички жана сырткы деп эки түргө бөлүнөт («Манас» энцикл.).

3. Сан атоочтук антонимдер

Турмуштук эң зарыл түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр катары сан атоочтор да дүйнө жүзүндөгү тилдердин баарында кездешет. Алар негизинен эсептик кызматты аткарат. Кыргыз тилинде **бир -миң** деген абстрактуу сан атоочтору кебибизде карама-каршы мааниде жыш колдонулат. Негизинен аталган сан атоочтук антонимдер ушул мезгилге чейин контексттик антонимдер катары каралып келген. Бирок бүгүнкү күндө эл тарабынан нагыз антонимдер катары кабыл алынып, колдонулуп жүргөндүгү анык.

1. *Сыртынан жүрүп сынашып,*

Сулууну сүйөтмиңашык,

Баш кошуп ага акыры,

*Бактылуу болот**бира**шык (Б.С.). 2. Карайт да төмөнкүдөй бир ишкөрөт, замана**бир**мүнөттө**миң**өзгөрөт (А.О.). 3. Тегирмен**бира**йланганча, ээси**миң**айланат (Макал). 4. Бир эшик салыш үчүн**миң**эшиккөр (Макал).*

5. *Мөңгүнүн сүтүн бойго сиңиришип,*

Сайрашып сансыз сайдан жүгүрүшүп,

Бурулдап буура болуп кетет экен,

***Миң**булак**бир**денеге биригишип (Б.С.).*

4. Ат атоочтук антонимдер

Кыргыз тилинде ат атоочтон түзүлгөн антонимдерге **ошол-ушул, бутиги** деген саналуу гана антонимдерди кошууга болот жана алар төмөндөгүдөй карама-каршы мааниде колдонулат: 1. **Ошолкүндөн ушул күн, төккөн кумдай күн өттү, эсеп жеткис жыл өттү, сыр найзалуу эр өттү...** («Манас»). 2. **Арага түшүп калганы; буколдон качса аколго, А колдон качса буколго. Бурулуп жүрүп оң-солго, чарчап болду кийиги** («Манас»).

Айрым ат атоочтук сөздөр сөз түркүмдүк аралык антонимдерден да

түзүлөт. Мисалы **өз-өзгө // жат** деген карама-каршы маанидеги сөздөр макал-лакаптарда, көркөм чыгармаларда көбүрөөк пайдаланылат.

1. *Зуура жанын кыйнаган,*

Өзүөлсө даөзгөгөуулун кыйбаган,

Балам азып, балам кана болот деп,

Мөлтүлдөтүп жашын төгүп ыйлаган (Ж.А.) 2. **Өз агасын агалайалбаган жаттынулагасын сагалайт** (макал).

5. Тактоочтук антонимдер

Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаал белгилерин билдирүүчү сөз түркүмү катары тактоочтор эсептелет. Аларга: **бүгүн, эртең, кечээ, эми, азыр, анан, жаңы, мурдатан, бат, тез, көп, аз, эртели-кеч, илгери, кийин, баатырларча, улуулата, орусча, жазды-жаздай** өңдүү сөздөр кирет. Тактоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланары белгиленип жүрөт: а) лексикалык жагынан мүнөздүү түрдө кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын (ордун, мезгилин, себеп менен максатын, сан-өлчөмүн жана сын-сыпатын) билгизип, маани жактан абстрактуу келет; б) морфологиялык жагынан дээрлик өзгөрбөйт (айрымдары гана бирин-экин жөндөмөлөрдүн формасында айтылып, кээ бирлери салыштырма даражага ээ болот: эң тез, өтө бат ж.б.); в) тактоочтордун өзүлөрүнө тиешелүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар; г) синтаксистик жактан тактоочтор көбүнчө этиш сөздөр менен айкашат да, сүйлөм тизмегинде бышыктоочтук милдет аткарат; д) көпчүлүк тактоочтор тарыхый жактан башка сөз түркүмдөрү менен байланыштуу болгондуктан, алар менен салыштырмалуу катышты түзүп турат. Азыркы кыргыз адабий тили, 2009.). Ошондой болсо да, кыргыз тили илиминде тактоочтордун лексикалык-грамматикалык табияты, биздин жеке пикирибизде толук аныктала элек. Тактоочтор кыймыл-аракет менен байланышта каралып, алардын ар түрдүү кырдаалдарын билдирген сөз түркүмү катары өзүнчө топту түзөрүн

төмөндөгүдөй мисалдар менен көрсөтө кетсек болот: 1. *Азыркы учурдабалдарыбыздыорусчатарбиялап калбадыкпы* («Ысык-Көл кабарлары»газетасы). 2. *Ал биздин үйгө дайыма келип турат* (Т.С.). 3. *Ишжалпыга маалым боло электе эле, өйдө-төмөнчапкылап калышты* (К.Б.). Сүйлөмдөрдөгү белгиленген: **орусча, дайым, өйдө-төмөн** тактооч сөздөрү **тарбиялап калбадыкпы, келип турат, чапкылапкалышты** этиш сөздөрү менен грамматикалык байланышта келип, сыпаттык, мезгилдик, орундук маанилерин билдирди. Мисалдардан улам, **орусча, дайым, өйдө-төмөн** сөздөрү тактоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, аларга берилген эреже-аныктаманы ырастап турат. Тактоочтор деп саналган ушул эле сөздөр төмөнкү сүйлөмдөрдө да жолугат: 1. **Орусча китептерди көп окусаң, тилиңжатыгат** (К.Ж.). 2. **Эмгек дайым-үмүттөрдүн атасы** (А.Т.). **Болор ишиболду, өкүнбөйлү, ортодоөйдө-төмөништер болуп кетти** (Б.Ж.). Бул сүйлөмдөрдөгү **орусча, дайым, өйдө-төмөн** сөздөрү кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөр менен эмес, зат атоочтор болуп саналган: **китептерди, атасы, иштер** сөздөрү менен байланышта турат. Анда бул жагдайларды эске алсак, тактоочтордун лексика-грамматикалык табиятын бир гана кыймыл-аракетке байланыштырсак, эреже-аныктамаларыбыз туура эмес болуп калабы? Кандай болгон шартта да, тактоочтор дагы тереңдетилип изилденүүгө тийиш.

Зат атоочтук антонимдер, сын атоочтук антонимдер болгон сыяктуу эле, тактоочтук антонимдер да тилде колдонулбай койбойт. Тактоочтук антонимдер саны боюнча зат атоочтук, сын атоочтук антонимдердей өтө көп болбосо да, тилде жана кепте колдонулуш активдүүлүгү жагынан алардан кем калбайт.Объективдүү чындыктагы нерселер, кубулуштар, көрүнүштөр, түшүнүктөрдүн кыймылы, абалы болот. Турмушта кыймылдын тиби, түрү, абалы өтө көп. Тил илиминде кыймылдын белгилери, алардын ар түрдүүлүгү тактооч сөз түркүмдөрү аркылуу берилет. Тактоочтун этиш сөз менен байланыштуулугу ушундан улам келип чыккан. Этиш сөз түркүмүндө

каралган кыймылдын белгилери негизинен мезгилге, сын-сыпатка, орунга, сан-өлчөмгө байланыштуу аныкталат. Өз учурунда бул белгилер да ар түрдүү абалда: салыштыруу, теңештирүү, каршы коюу ж.б. маанилеринде ишке ашырылат. Туюндурулуп жаткан ойдун кандай деңгээлде чагылдырылышы дал ушул маанилер менен тыгыз байланышта болот. Ошондуктан ойду билдирүүнүн тилдик каражаттарына кирген, лексика-грамматикалык аспектидеги кубулуштардын ички мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири. Шарттуу түрдө аталган ички мүмкүнчүлүктөрдүн табияты, өзгөчө кыргыз тилинде **азыр-анан, эми-анан, эрте-кеч, илгери-кийин, жаңыдан-мурдатан, аз-көп, тез-акырын, бат-жай** сыяктуу карама-каршы маанилери ачык туюндурулган антоним тактоочтордон бир жагынан айырмаланган, экинчи жагынан окшошкон тактоочтор да кездешпей койбойт: **бүгүн-эртең, кечээ-бүгүн, жаз-жай, былтыр-бийыл** ж.б. Бир караганда, бул сөздөрдүн ортосунда карама-каршы маанилер бардай сезилет, бирок алардын табияты эч кандай карама-каршылыкка ээ болбойт. Эгерде **бүгүн** сөзүнө **эртең** тактоочу каршы мааниде турса, эмнеси, кайсы белгиси менен каршы мааниде болот деген суроо коюлбай койбойт, **бүгүн** тактоочуна **эртең** тактооч сөзү каршы мааниде колдонулса, анда **бүгүн** сөзүнө **бүрсүгүнү** тактоочу да каршы келиши керек эле. Чындыгында, сүйлөм тутумунда контексттик антонимдер сыяктуу **бүгүн-эртең** тактоочтору өз ара карама-каршы маанилерде колдонула берет: 1. **Бүгүнкөргөнэртеңжок, атаңдын көрү дүйнө бок** («Манастан»). Мисалдагы **бүгүн** тактоочу менен **эртең** тактоочу бири-бирине карата карама-каршы мааниде келди: **бүгүнбар, эртеңжок**. Мындай учурларда карама-каршы маанилер ошол сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык мазмунуна жараша пайда болот.

Көркөм чыгармаларда, оозеки кепте, дегеле, стилдик өзгөчөлүктөргө ээ болгон бардык жанрлардагы тексттерде тактоочтук антонимдер кандай грамматикалык формаларда колдонуларына, кандай грамматикалык маанилерди билидрерине жана аткараарына көңүл бөлөлү:

1) Тактоочтук антонимдердин түгөйлөрү лексикалык бир бүтүндүктө келип, татаал сөз формасында уюшулат. Мындай шартта алардын абдан активдүү жана ийкемдүү колдонулары байкалат:

1. **Олбуй-солбуйкамчы уруп,**

оң-тетиритемини,

чү деп жүрүп калды эми (Манастан).

2. **Адамдаралыс-жакынжерден келип,**

канына кандай экен деп көрүшкөн (С.Э.).

3. **Маңдай-тескейтурушуп,**

мылтык атып жаа тартып (Манастан).

4. Жаштын **өйдө-ылдыйычачтан эмес, агаргысы келсе, бир түндөагарат да калат** (Б.Ж.). Белгиленген *оң-тегири, алыс-жакын, маңдай-тескей, өйдө-ылдыйы* мисалдарындагы түгөйлөр бири-бирине карата ачык карама-каршы маанилерде турса дагы, алардын ортосунда түртүлүшкөн ажырымдык жок, тескерисинче, бир бүтүндүккө биригишип, бир сөз катары жаралып, лексикалык бир маанини билдирүү функциясын аткарып, синтаксистик аспектиде бир эле сүйлөм мүчөсүнүн милдетинде келди. Кыймыл-аракеттин кайсы бир кырдаалын, белгисин туюндурууда тактоочтук антонимдердин бир сөз катары мындай биригип колдонулушу семантикалык-стилистикалык максатта өтө ийкемдүүлүгүн көрсөтөт жана ойду образдуу билдирүүнүн активдүү тилдик каражаты катары саналат.

2. Тактоочтук антонимдер сүйлөм тутумунда грамматикалык бирдей формаларда туруп, бир өңчөй мүчөлөр катары колдонулат. Мындай учурларда алар сүйлөмдүн көркөм уюшулуш факторлорунун бири катары милдет аткарат:

1. *Өзүнүн бир боорундай алпештеген,*

ал кыздароң жагында, сол жагында.

Бир күнү күтүлбөгөн кабар келди,

айлыңа жөнөйсүң деп эрте таңда (А.О.).

2. Буларды бирге да, бөлөк да кармоого болбой калды (К.К.).

3. **Жогортон да, төмөнтөн да** эл чубап келе берип, бир мезгилде айдыңталаанын ортосун калдайган караан ээлеп калды (Т.С.). Сүйлөмдөрдүн бир өңчөй мүчөлөрү болуп саналган **оң жагында - сол жагында; бирге да - бөлөк да; жогортон да - төмөнтөн да** карама-каршы мааниде келген тактооч сөздөрү сүйлөмдөр курулушунун көркөм уюшулушуна өбөлгө болду. Кыймыл-аракеттин орундук (*оң жагында, сол жагында; жогортон да, төмөнтөн да*) кырдаалын, сапаттык (*бирге да, бөлөк да*) жагдайын каршы коюлуу маанисинде тактап көрсөтүү милдетин аткарбастан, ошол аркылуу сүйлөмдөгү туюндурулуп жаткан мазмунду образдуу берүү, сүрөттөө функциясын да кошо аркалап турат. Чындыктагы көрүнүштүк абалдын элестүү берилиши карама-каршы маанилер менен ишке ашырылды. Мисалдардагы бул тактоочтук антонимдер бири-бирине карата грамматикалык бирдей формаларда турат. Айрым учурларда сүйлөм тутумундагы тактоочтук антонимдер өз ара грамматикалык окшош формаларда уюшулбай калышы да ыктымал:

1. *Сезсин деймин силерди,*

жакын менен алысты.

Билсин деймин силерди,

биз кечирген тарыхты (О.К.).

Мисалдагы *жакын* менен *алысты* тактоочтук антонимдери өз ара бирдей формаларда келген жок, ошондой болсо да, алар сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү болуп саналат. **Жакын** уңгу формасында турса, **алысты** түгөйү табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн кабыл алып турат. Кыргыз тилинин материалдарында илик жана табыш жөндөмө мүчөлөрү стилистикалык максатта айрым учурларда түшүрүлүп колдонулары белгилүү. Маселен, шарттуу түрдө: 1. *Дүкөндөрдө кой, уй, жылкынын эттери сатылууда.* 2. *Шаардан Асан, Айша, Акматтарды учураттым.* Көрүнүп тургандай, 1-сүйлөмдөгү **кой, уй** сөздөрүндө илик жөндөмөнүн – *нын*, 2-мисалдагы

Асан, Акмат сөздөрүндө табыш жөндөмөсүнүн – *ны* мүчөсү түшүрүлүп колдонулду. Буларды: 1. *Дүкөндөрдө койдун, уйдун, жылкынын эттери сатылууда.* 2. *Шаардан Асанды, Акматты, Айшаны учураптым* – деп, илик жана табыш жөндөмөлөрүн түшүрбөстөн, толук формада колдонсок деле, сүйлөмдөр өз мазмунунан ажырап калбайт. Ал эми, тактоочтук антонимдер катышкан 1. Сезсин деймин силерди, **жакын менен алысты**, - сүйлөмүндөгү жакын тактоочуна табыш жөндөмөсүнүн – *ны* мүчөсүн улай албайбыз. Анткени, бул сүйлөмдүн стилистикалык уюшулушу башкача, табыш жөндөмөсүнүн уланбастыгынын сыры **менен** байламтасына көз каранды. Сүйлөмдөрдүн ар түрдүү стилистикалык ыкмада уюшулушунун бир себеби андагы сөздөрдүн колдонулушуна, грамматикалык байланыштарына негизделген.

3. Сүйлөм тутумунда тактоочтук антонимдер дайыма эле грамматикалык окшош формаларда уюшулбастан, ар кыл формаларда колдонуларын да көрүүгө болот. Мындай шарттарда, ал тактоочтук антонимдердин карама-каршы маанилеринде өзгөрүү болбойт:

1. *Ал тургай, жазында кайсы күнү эрте келерин, күзгүсүн кайсы күнү кеч кетерин, алардын үнүн, сайран курган оюнун, эртели-кечин, көлдүналбетте, жок сулуулукка батарын асманда кандай булут түнөп жүрөрүнө дейре билем* (К.Ж.). 2. *Ага кишинин боору ооругудай эле, күнү бою жумушу менен алек, түндөсү жаагы басылбаган баласы менен алпурушуп чыгат* (К.С.). 3. Айкөлдү союп койдук деп, **күндүзү жүрбөйтүн катып** (Манастан). 1-сүйлөмдөгү **жазында, күзгүсүн** тактоочтук антонимдери бир сөздөн түзүлсө дагы, грамматикалык формалары окшош эмес. 2-3-сүйлөмдөрдөгү **түндөсү** бир сөзүнө каршы мааниде **түнү бою** эки сөздөн турган тактоочу, **күндүзү** бир сөзүнө каршы мааниде **түн катып** эки сөзү колдонулду. Булар ар башка сөз формаларында турса дагы, бири экинчисине карай каршы мааниде туюндурулгандыгы менен тактоочтук антонимдерди шарттады.

Биз жогоруда лексикалык-тактоочтук антонимдерге, б.а., сүйлөмдөн

сырткары турганда бири-бирине карата толук карама-каршы маанилерди (*алыс-жакын, күндүзү-түндөсү, өйдө-төмөн, ылдый-жогору, жай-тез* ж.б.) билдире алган тактоочтук антонимдерди териштирүүгө аракет жасадык. Алардын карама-каршылык маанилерди берүү ыкмаларына, грамматикалык формаларына мисалдардын негизинде талдоо жүргүздүк.

Ошондой эле, колдо турган материалдардан улам, тактооч сөздөр контексттик антонимдерди жаратууда да ийкемдүү сөз түркүмдөрүнүн катарына кирерин байкадык. Мында лексикалык-тактоочтук антонимдер эмес, сүйлөм тутумундагы тактоочтук маанидеги карама-каршылыктардын пайда болушун көрсөтүүгө болот. Төмөндөгү мисалдарга назар буралы:

1. *Сага акыркы шартым ушул, эртең кайра тартпасаң, анда үйгө такыр жолобо* (Жомоктон). 2. *Эмне деген иштер жасалбады эле, жыл бою тыным албай жазган эмгектеризаматта жок болду да калды* (К.Б.) 3. *Бала кездеринен чогуу чоңоюшкан, бир арыктан суу ичишкен, ушул тапта үйлөрүдө маңдай-тескей, бирок мамилелеримүздак* («Фабула» газетасы). Бул сүйлөмдөрдөгү тактоочтук антонимдер катары каралган **эртең-такыр, жылбою-заматта, маңдай-тескей-муздак** жуптагы сөздөрү сүйлөмдөн тышкары өз ара карама-каршы маанилерди туюндурбайт. Алардын ортосундагы карама-каршы маанилер сүйлөм мазмунунда жаралды.

Тактоочтук антонимдерди төмөндөгүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүп кароого болот:

I. Мезгилдик маанини билдирүүчү тактоочтук антонимдер: *былтыр – быйыл, жазгысын – күзгүсүн, жаңыдан – мурдатан, илгери – кийин, күндөсү – түндөсү, саар – кеч, эрте – кеч, жайында – кышында, таңда – кечте* ж. б.

1. *Ал көлгө таңда келип, кечте кайткан* (А.О.). 2. *Мурда чыдап келдик эле, эми чыдай албайбыз. Жанды катуу ачытып ийдиңер* (Ш.С.). 3. *А тургай жазында кайсы күнү эрте келерин, күзгүсүн кайсы күнү кеч кетерин, алардын үнүн, сайран курган оюнун, эртели - кечин, көлдүн албетте жок*

сулуулука баратын, асманда кандай булут түнөп жүрөрүнө дейре билем (К.Ж.). 4. **Күндүз тизип койдум, түндөбузуп койдум** (Таб.). 5. *Ашып, шашып, жол тартып, «Айкөлдү союп койдук»*, *депкүндүзү жүрбөй, түнкатып, капсалаңды жакалап, кара кырлар, бакалар («Манас»*).

II. Орун маанисин билдирген антонимдик тактоочтор: *ары – бери, аягында – башында, жогортон – төмөнтөн//ылдыйтан, жогору//өйдө – төмөн//ылдый, маңдай – тескей, күңгөйүндө – тескейинде*. ж. б.1. *Сага деле оңой эмес, адамдын башына эмнелер келбейт, эмнелеркетпейт, деген менен кимде кимибиз болбосун, мындай жаманчылыкта бири-бирибизгеөйдөдө жөлөк, төмөндө медерибиз, элбиз да* (К.Ж.). 2. **Өйдө тартса өгүз өлгөн, ылдый тартса араба сынган** кадимки карт заманыңмын, Токтогул (Б.Ж.). 3. *Атаң болгон соң сураймын да. Алыс жүр, жакын жүр, аман жүргүн! Ишиң ден – соолукка зыян деп уккамайтор, шумдукту угам!* (Б.Ж.). 4. **Жаштынөйдө – ылдыйычачтан эмес, агаргысы келсе, бир түндө агарат да калат** (Б.Ж.). 5. **Артта араба калдытарбайып, алдыдабатып кеткен күндүн кочкул кызыл нуруна жуурулушканкара күүгүм кашка жолду коюлана басып, теректи тумчулап келет** (Ч.А.). 6. **Өлөңүн көр, сазын көр, өрдөк, чүрөк, казынкөр, күңгөйүндөмиң булак, тескейиндемиң булак, ташып жатат шылдырап («Сем.»)**. *Өзүнүн бирбоорундай алпештеген, ал кыздароң жагында, сол жагында. Бир күнүкүтүлбөгөн кабар келди, айлыңа жөнөйсүң деп эрте таңда* (А.О.).

III. Сын-сыпат маанисиндеги антонимдик тактоочтор: *акырын – тез// катуу, бачым – акырын, жай – ылдам//бат//ыкчам//тез, суукчан - ысыкчан*. ж. б. 1. **Катуубассаң таскак дейт, акырын бассаң аксакдейт** (макал). *Молдоке анынысыкчан же суукчан экендигин аныкташ үчүн сол колунун тамырынын согушун текшерип көрдү* (К.А.).

IV. Сан-өлчөм маанисиндеги антонимдик тактооч

т о р: аз – көп, ашык – кем, түмөн – аз, арбын – аз, аздыр – көптүр. канчалык – ошончолук ж.б. 1. Кош арканды тартышып, азгана эмес мол жүрдү. Алтайдын башы Аңырты, азык алып жол жүрдү («Манас»). 2. Арбынжаа, аз мылтык, айдады жылкы дыргытып, ар кимиси күрсү урат.... («Манас»). 3. Кытайтүмөн, кыргызаз, айла кандай кылуучу, короол кылам мен кимди? Айла кандай болуучу? («Манас»). 4. Көпкөумтулдум, бироказга жетпедим, аз учурдум жакшы ырлардын кептерин. Жаш күнүмдөн жар болушкан каламым, бүгүн билдим алсыз калам экенин (А.О.).

6. ЭТИШТИК АНТОНИМДЕР

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш сөздөр өзгөчө орунда турат. Албетте, лексикалык толук мааниге ээ сөздөр болобу, же кызматчы сөздөр болобу, сүйлөм тузүлүштөрүндө, алардын мазмундук берилишинде, пикир алышууда, ойдун туюндурулушунда өздөрүнө мүнөздүү аткарган функциялары бар. Бул жагынан алганда, этиш сөздөрдү бөлүп, алардын зоболосун көтөрүүнүн кажети жок. Тек гана, башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу алганда, алар тилде колдонулуш функциясы, лексика – семантикалык, грамматикалык маани берүү мүмкүнчүлүктөрү жагынан ары татаал, ары масштабдуу келерин эске алуу менен, этиш сөздөрдү өзгөчө деп шарттуу түрдө белгилөөгө туура келди. Этиш сөздөрүнүн табиятынын татаалдыгын төмөнкүдөй фактылар менен аныктайбыз:

- Объективдүү чындыктагы конкреттүү нерселер, кубулуштар, көрүнүштөр, абстрактуу түшүнүктөр ж.б. – бардыгы кыймылда болот жана алар этиштер аркылуу берилет.

- Кыймыл – аркеттин, ал – абалдын табияты бир кылка болбойт, алар ар түрдүү мүнөздө чагылдырылат.

- Кыймыл – аракет, ал-абал сүйлөмдүн жыйынтыкталыш мүнөзүн

шарттайт: 1. Ал мектепте окуйт.

•Кыймыл-аракет, ал-абал жеке колдонулуп, сүйлөмдүк функцияны аткарат: 1. Бүттү. 2. Иштешти.

•Кыймыл-аракет, ал-абал белгилүү бир жакты камтып турат: келем, келесин, келди.

•Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын аткарылышында белгилүү бир мезгил кошо камтылат: келатат, келе элек, келет.

•Кыймыл-аракет, ал-абал объект менен субъектинин ортосундагы катыш мамилелериди билдирет: 1. Ал китеп окуду. 2. Ал китеп окуттурду.

•Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын чындыктагы аткарылыш мүнөзү көрсөтүлөт: иштейт, иштейт го, иштейин ж.б.

•Кыймыл-аракет, ал-абал кошумча кыймылдарда да аткарылат: барып келди, сүйлөп келди, күлүп сүйлөдү ж.б.

•Кыймыл-аракет, ал-абал белгилик мүнөздү да алып жүрөт: барган адам, барар адам, баруучу адам ж.б.

•Кыймыл-аракет, ал-абал аталыштык мүнөзгө да ээ болот: 1. Учуу-милдет. 2. Окуу-билим булагы. 3. Биздин максат- иштөө.

•Кыймыл-аракет, ал-абал татаал түзүлүштүк формаларда келет: учуп келип конуп калуу, иштей элек эле.

•Кыймыл-аракет, ал-абал башка сөз түркүмдөрү менен айкашта, т.а., ажырагыс байланышта туруп, кыймыл-аракеттик маанини билдирет: көз бол, кулак сал, алыс бол, жакшы жүр.

•Кыймыл-аракет, ал-абал лексикалык кубулуштарды (антоним, синоним, омоним, көп маанилүү сөздөр) жаратууда ийкемдүү колдонулат.

Этиш сөздөрдүн табиятын шарттап турган бул факторлор кыргыз тили илиминде изилдөөгө алынып келет. Изилдөөлөрдүн натыйжасынан улам, азыркы учурда этиш табияты толук териштирилип бүттү деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Чындыгында, айрым жагдайлар жеткиликтүү деңгээлде иликтөөгө алынса, кээ бир маселелери дээрлик колго алына элек. Мындай

маселелердин катарына этиштик антонимдер кирет.

Этиштик антонимдер кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөрдүн карама-каршылыгын билдирет. Мындай сөздөргө **ал-бер, ач-жап, кир-чык, кел-кет,көтөр-түшүр, байла-чеч, бар-барба, келди-келбеди, иштеди-иштебеди, күйгүз-өчүр, ылдыйла-өйдөлө, картаюу-жашаруу, ыйла-күл ж.б.** антонимдик катыштар кирет. Мындай этиштик – антонимдик катыштарга өтө эле көп мисалдарды келтирүүгө болот. Анткени алардын тилде арбын учурашы кыймыл-аракеттин көп түрдүүлүгүнө байланыштуу болуп саналат. Белгилей кетүүчү нерсе, мейли зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук антонимдер болобу, мейли этиштик антонимдер болобу, алар бир сүйлөм, же текст ичинде ойду билдирүү байланыштуулугунда чогуу колдонулганда гана антонимдик катыштагы сөздөр деген статуска ээ боло алышат. Эгерде алардын бир түгөйү колдонулуп, экинчиси ал сүйлөм ичинде келбесе, анда антонимдик катышты түзө алышпайт. Ошондуктан этиштик антонимдердин да маанилик табияты, грамматикалык түзүлүшү жана алардагы өзгөчөлүктөр сүйлөм, же текст ичинде гана аныкталат.

Этиш сөздөр дайыма объективдүү чындыкка болгон ар түрдүү аракет, кыймыл, ал-абал жөнүндөгү түшүнүктү, кандайдыр бир көрүнүш-кубулуштун жүрүшүн (процессин) билдиргендигин жогоруда сөз кылдык.

Этиштер жалпысынан заттын кыймыл-аракетин,, абалын билдиргени менен ал кыймыл-аракеттин мүнөзү, ички кошумча маанилери да ар түрдүү. Ошондуктан тилибиздеги этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык жактан туюндурган маанилерине карай төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүүнү туура көрдүк:

I. К а р а м а–к а р ш ы б а г ы т т а г ы к ы й м ы л – а р а к е т т и б и л д и р ү ү ч ү э т и ш т и к а н т о н и м д е р: *бар-кел, кел-кет, ач-жап, кир-чык, толтур-бошот, кий-чеч, үз-ула, көтөр-түшүр, байла-чеч, жолук-айрыл, арт-түшүр, бирик-ажыра ж.б.*

1. *Кетишет тизмектешип каркыралар, келишеткөлдөрүнө кайтып*

алар (С.А.). 2. *Каалгасын кимдир бирөө. ачты да, жаап койду, угулбуган кадам менен үй ичинде басат бирөө* (С.А.). 3. *Арт жагына салып көрсөм көзкырын, жайдак келип, жайдак кетти* көп жылым. *Кайран жылдар кайрылабы кайда деп, жолго чыгып жол тосомун кеч курун* (Б.С.). 4. *Таарынба табигатка, эстүү курбал, тагдырдын тардыгына эмне десек? Биргана биз дейсиңби, жерге курман, биз кетсек, бизден соңда келет-кетет* (Э.Т.). 5. *Зуубарат* Зулайка, *зуукелет* Зулайка. *Аалам окуйт, килемтокуйт* (Табышмак). 6. *Ортого киргени суурулуп чыгып кете албай, четтегисигылып ичкери кире албай, калың додонун төбөсүнөн кара буу көтөрүлдү* (Ч.А.).

II. Нерселердин ар түрдүү абалын билдирүүчү этишти кантонимдер: *күй - өч, кат-жумшар, жеңилде-оорло, гүлдө-куура, толку-тынчы* ж.б. 1. *Күн дайыма өчпөсүн, күйүп турсун. Жашыруун сырдуу күү чалып чалып, жаңгактуу тоонун койнунда, жатканын көрчүсү кайып* (Б.С.). 2. *Бирде гүлдөп, бирде куурайсың деп адам баласын жаратат турбайбы* (Т.С.). *Жазында бактар гүлдөп, кеч күздө жалбырактары куурай* башташат («Ботаника» окуу китебинен). *Ысык-Көлкээде толкуйт, кээде тынчийт, толкуса толкунуна тең ортокмун, жашоодо канча жолдош күтсөм дагы, бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун* (А.О.).

III. Адамдардын бири-бири менен болгон мамилесине байланыштуу этиштик антонимдер: *уруш-жараш, узат-тосуп ал, пайда келтир – зыян келтир, табыш-айрылыш, таарын-кечир, бүлүнт-бүтүр, карала-акта, ажыраш-баш кош* ж.б. 1. *Бүлүнтүү оңой, мусулмандар – деп көзүн кылайтып жыландын башын чыгарды кары кеңешчи, - бүлүнтүү, билгенин кылып кетүү баарынан оңой, мусулмандар, абүтүрүүдөгөн кыйла машакат* (Т.К.). 2. *Бирөөнү карала шоңой, акташкыйын* (Б.Ж.). 3. *Биз ажырашабыз, экөөбүз баш кошобуз* (Ч.А.). 4. *Ал кезде канчалаган жаш балдарды майданга узатып, айрымдарын ганатосуп алдык* (Ч.А.). 5. *Таарынагой, таарынарың бар болсо, эгер сенин*

таарынычың**жазар**жан болсо (оозеки кеп.)

IV. Нерсенин сапаттык өзгөрүүсүн билдирген этиштик антонимдер: *үшү-жылы, узар-кыскар, кеңей-тары, кирде-тазалан, арт-кеми, агар-карар, булга-тазала, бүктө-жаз, кайнат-муздат* ж.б. 1. *Сырттан үшүп келип, апам жаккан оттун жанында жылынып турар* элек (Т.С.). 2. *Мына эми түн узарып, күн кыскар турган мезгил келди* (М.Э.). 3. *Адамдын пейли кеңейсе калысчыл, пейли тарыса арызчыл боло баштайт* (Макал). 4. *Жан дүйнөң кирдеп турган учурда, наристени карап туруп, өзүңдү тазалагың келет* (К.А.). 5. *Ал катты колуна алып, андагы жазылгандарды улам эстеп, аны бир бүктөп, кайра жаза берди* (А.Т.). 6. 2 чай кашык лима чайын, 2 чай кашык лима гүлүн, кара бузина гүлүн 500 мл. сууга **кайнатасыз, муздатып** чесиз («ШБ»)

V. Ар түрдүү физикалык процессти билдирген этиштик антонимдер: *кийин-чечин, ал-сал, мин-түш, башта-бүтүр, ач-жаап, бар-кел, жаткыз//жаткыр-тургуз, келе-ме, кош-ал//кемит, уч-кон, ач-жум, бас-тур* ж.б. 1. *Ушундан улам бала эшикти өзү ачып жаап, ачкычтарды атайын ала кеткени айкын болду.* Ш.С. 2. *Канталаган көздөрү **начып-жуумп** Көк канчык жерге боорун төшөп тукумдарынын жөрөлгөлөрүнө ыраазы* (Т.С.). 3. *Жоокерчилик менен ары-бери чабышып, ары-бери көчүп жүрүп, кылычты жазданып **жатып**, найзаны таянып **туруп** жүрүп, бирибиз да атамдын өнөрүн үйрөнбөпүз* (А.О.). 4. *Кандайдыр бир таза, ысык сезим жыйналып келип, дарбазадан кирип келе жатканымда, басам-турсам да дайым көңүлүмдүн мизинде турган нерсени кантип чыгарып жибергенимди билбейм* (Ч.А.).

VI. Адамдын психологиялык, физиологиялык жана материалдык абалын билдирүүчү этиштик антонимдер: *сүйүн-ачуулан, күл-ыйла, иште-эс ал, арыкта-семир, оору-айык, өйдөлө-ылдыйла, кубан-капа бол, улан-үзүл (материалдык абал), жандыр-өчүр, жалын-тилде, жырга-куура, картай-жашар, карыш-жазыл, ысы-суу, тилде-*

макта, начарла-оңол ж.б.1. Адеп
оорусунун **начарлап же оңолуп** келе жатканын биле албады (Ш.С.). 2. Кат окулуп бүткөндө, ал өйдө турду да, бетиндеги кар менен эриндерин да сүртүп албайт, албырган бети суу бойдон, **ыйлап же күлөрүн** билбей, түш көргөн жаш балача жылмайып: «жүргүлө, эми иштейли!» деп койду (Ш.С.). 3. Ал күнү Атыркүлжатаканасында жалгыз отурган бойдон **кайгырып же кубанарын** билбей түндүн бир тобуна чейин кирпик ирмеген эмес (Ш.С.). 4. Мен атамды элестеткенде анын мага **ачууланып же эркелетип** жатканы белгисиз, ал москоол чеңгелин башыма коомай коюп, кирпик кашын кыймылдатпастан, өткүр көзүн кадап сүрдүү тиктеп тургансып көрүнөт (Ш.С.). 5. Түгөнгүр тим эле жылаңач төөнү такымга чапкандай шакылдайт деген сизген Дыйканбек **же күлөрүн, же ачууланарын** билбей, таза ак көйнөк которуп кийгенден кийин эшикке чыкты (Ш.С.). 6. Түнкү жолугушуу туурасында алгачкы күндөрү Дыйканбек көп-көп ойлочу да, **өкүнүп же кубанарын** билбей, заманасы тарып жүрдү (Ш.С.).

Кыргыз тилиндеги антоним сөздөр башка лексикалык каражаттар сыктуу эле көркөм чыгармаларда, дидактикалык чыгармаларда, «Манас» эпосу баштаган залкар эпостордо активдүү колдонулат. Ошонун бир далили катары кыргыз элинин белгилүү жазуучусу Т. Касымбековдун «Кел-кел» романындагы жалаң антонимдерден куралганын келтиребиз:

Бири кургак, бири суу,
Бири ширин, бири уу,
Бири бийик, бири пас,
Бири кары бири жаш,
Бири салкын, бири дем,
Бири ашык, бири кем,
Оң – тегири бу дүйнөң
Тикенинен гүл чыгат,

Түн артынан күн чыгат,

Кара өлөт, ак калат,

Эски кайра жаңырат,

Эки адам табышат,

Бүгүн болгон жамандык,

жакшылыкка обушат.

Оомал-төкмөл бу дүйнөнү (Т.К.).

Көрүнүп тургандай, бул дүйнөнүн оомал-төкмөлдүгүн, андагы ички карама-каршылыкты элестүү жана таамай ачып берип, анын (дүйнөнүн) татаал образын түзүүдө антонимдер зор роль ойногон.

III бап боюнча корутунду

Толук маанилүү сөздөр менен катар кызматчы сөздөр да антонимдик карым-катышта болушат. Толук маанилүү сөздөрдөн турган антонимдерди сөз түркүмдөрүнө болгон карым-катышына карай зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук, этиштик антонимдер деп бөлүп кароого болот. Ар бир сөз түркүмүндөгү антонимдер лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай да топторго ажырайт.

Антонимдердин ичинен зат атоочтук антонимдер негизги орунда турат, алар түз жана өтмө маанисинде бири-бири менен карама-каршыкатышта болушат.

Энчилүү зат атоочтор антоним боло алышпайт. Конкреттүү зат атоочтор да антонимдик түгөйдү түзүүгө алсыз келет. Абстракттуу зат атоочтор антонимдик түгөйдү түзүүгө активдүү катышышат, бул алардын семантикалык өзгөчөлүгү менен байланыштуу болот. Зат атоочтук антонимдер төмөндөгүдөй лексика-семантикалык топторду түзөт: а) физиологиялык абалды, ар түрдүү маанайды билдирүүчү; б) адамдын өз ара мамилесин билдирген; в) мезгилдик түшүнүктү билгизгендер; г) коомдук-саясий, экономикалык, социалдык түшүнүктөрдү билдиргендер; д) мейкиндик түшүнүктөрүнө, орунга байланыштуу; е) турмуш-тиричиликке

байланыштуу; ё) ар түрдүү абстракттуу түшүнүктү туюнткан; ж) диний түшүнүккө байланышкан зат атоочтук антонимдер.

Сын атоочтук антонимдер көркөм чыгармаларда, оозеки кепте абданарбын кездешет. Алар лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт: а) психологиялык жана физиологиялык абалды, кулк-мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдү билдирген антонимдик түгөйлөр; б) өң-түс, даам, жыт өзгөчөлүктөрүн билдирген антонимдик түгөйлөр; в) жылууулук өзгөчөлүктөрүн билдирген антонимдик түгөйлөр; г) сапатты билдирген антонимдик түгөйлөр; д) тигил же бул белгиге ээ болуу же болбостугун, келип чыккан тегин белги катары билгизген антонимдик түгөйлөр; е) көлөм, салмакты билдирген антонимдик түгөйлөр; ё) мезгилдик, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси катары билгизген антонимдик түгөйлөр; ж) адамдын жана жаныбарлардын физиологиялык абалын билдирген сын атоочтук антонимдер.

Тактоочтормаани берүүчү сөз катары сөз түркүмдөрүнүн катарын толуктап келет. Бирок алар кыргыз тилинде зат атоочтор, сын атоочтор, этиштер сыяктуу сан жагынан өтө арбын эмес, ошондой болсо да тактоочтук антонимдер да бар; аларды лексика-семантикалык маанисине жараша төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп кароо максатка ылайык: а) мезгил тактоочтук антонимдер; б) орун маанисин билдирген антонимдик тактоочтор; в) сын-сыпат маанисиндеги тактоочтук антонимдер; г) сан-өлчөм маанини билдирген антонимдик тактоочтор.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен кепте эң эле көп колдонулушу жагынан да, өзүнүн категорияларынын татаалдыгы боюнча этиш сөздөр өзгөчө орунда турат. Бул жагдай-шартка ылайык, этиштик антонимдерди төмөндөгүдөй лексика-семантикалык топторго бөлүп кароого туура келет:

1. Карама-каршы багыттагы кыймыл-аракетти билдирүүчү этиштик антонимдер;
2. Нерселердин ар түрдүү абалын билдирүүчү этиштик антонимдер;
3. Адамдардын бири-бири менен болгон мамилесине

байланышкан этиштик антонимдер; 4. Нерсенин сандык жана сапаттык өзгөрүүсүн билдирген этиштик антонимдер; 5. Ар түрдүү физикалык процессти билдирген этиштик антонимдер; 6. Адамдардын психологиялык, физиологиялык жана материалдык абалын билдирген этиштик антонимдер.

Сан атоочтор кыргыз тили илиминде заттардын сан өлчөмүн, иретин билдирет. Сан атоочтук антонимдерге кийинчерээк нагыз антонимдерге айланып бара жаткан, кептекарама-каршы мааниде жыш колдонулган *бир-миң* сөздөрү кирет. Ат атоочтук антонимдерге кыргыз тилинде саналуу гана сөздөр кирет: *ошол-ушул, а-бу*. Ал эми сөз түркүмдүк аралык антонимдерге *өз-өзгө // жат* деген өңдүү сөздөрдү кошууга болот.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Жалпы тил илиминде антонимдерди изилдөө төрт нукта жүргүзүлүп келген, булардын ичинен логикалык негизде териштирүү жана лингвистикалык кубулуш катары иликтөө жүргүзүү өзгөчө турат. Антонимдерге логикалык категориялардын негизинде илик жүргүзүү аталган кубулуштун табиятын терең ачып бере албастыгы, а түгүл бир жактуу, натуура көз карашты, пикирди жаратары, антонимдер баарыдан мурда конкреттүү тилдик системада жашаган лингвистикалык кубулуш катары изилденүүгө тийиш экендиги кийинки мезгилдерде илимпоздор тарабынан жеткиликтүү далилденип көрсөтүлдү. Бирок мындан антонимдердин логикалык негизи жок деген пикир жаралууга тийиш эмес, сөздөр түшүнүктөрдүн аты, аталышы, ал эми түшүнүктөр объективдүү чындыктын чагылдырылышы болгон соң, антонимдер да өздөрүнүн логикалык жана чындыктагы негиздери менен тыгыз байланышта изилдениши абзел. Ошондой эле бул жерде тилчилер үчүн сөздүн жакынкы мааниси же карапайым түшүнүк гана негизге алынышы керек.

Түркологияда айрым түрк тилдеринин мисалында антонимдер,

негизинен, бирдей эле нукта жана ык-амалда изилденип келет, бирок антонимдердин чындыктагы негизи жана бир уңгулуу антонимдерге келгенде түркологдор арасында кайчы пикирди учуратууга болот. Аталган маселени так жана туура чечүү үчүн тектеш түрк тилдериндеги антонимдерди өз ара салыштырып иликтөө оң натыйжа берери шексиз.

Кыргыз тили окуу китептеринде антонимдерге тиешелүү маселелердин дээрлик баары орун алган десек болот, бирок алардын баардыгы теңмаалымат берүүчүлүк мүнөздө гана болуп саналат. Ал эми атайын изилдөөлөрдө антонимдерге байланыштуу маселелердин айрымдары гана логика-психологиялык жана поэтикалык нукта иликтөөгө алынган, демек, аталган проблемага таандык иликтенчү маселелер али алдыда турат, аларга төмөнкүлөр кирет: антонимдердин лингвистикалык табиятына, белгилерине өзгөчө көңүл буруу менен, алардын логикалык жана чындыктагы негиздерине карата карым-катышын ачып берүү; антонимдерди лексикалык башка кубулуштарга карата карым-катышын терең териштирүү аркылуу алардын өз алдынча кубулуш экендигин, лексикалык системада алган ордун аныктоо; антонимдерди антонимдештик деңгээлине карата бөлүштүрүп, мындай бөлүштүрүүнүн лингвистикалык жана логикалык негиздерин ачып берүү; антонимдерди сөз түркүмдөрүнө карай бөлүштүрүп, алардын семантикалык топторун аныктоо; ар бир сөз түркүмдүк антонимдерди жана сөз түркүмдөр аралык антонимдерди өз алдынча териштирүү; антонимдердин синтаксистик моделин аныктап, бул боюнча алардын семантикасын ачып берүү; бир уңгулуу антонимдерге өзүнчө, атайын иликтөө жүргүзүү, алардын өзгөчөлүгүн жана жасалуу жолдорун ачып берүү; макал-лакаптарда, табышмактарда, туруктуу сөз айкаштарында колдонулган антонимдерди өз алдынча териштирип; алардын логика-лингвистикалык жана поэтикалык табиятын ачып берүү; ошондой эле белгилүү сүрөткерлердин чыгармаларындагы антонимдерди да ушундай нукта талдоого алуу ж.б.. Муну менен катар антонимдерди когнитивдик нукта иликтөө да алардын

табиятын терең ачып берүүгө өбөлгө түзөрү шексиз.

Антонимдердин типтери менен белгилери тыгыз байланышта каралышы шарт, анткени антонимдерге мүнөздүү белгилердин канчалык деңгээлде орун алгандыгына карай алардын типтерин аныктоого болот.

Кепте карама-каршы мааниде колдонушу-бул антонимдердин негизги белгиси жана кызматы. Бирок бул белги антонимдердин бардык типтерине тең мүнөздүү болуп саналат. Бул жагынан алганда, антонимдер ошол карама-каршы маанинин жаралыш жагдайына, өзгөчөлүгүнө карай өз ара айырмаланышып, төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүнөт: **нагыз жана контексттик антонимдер**. Айрым сөздөрдө карама-каршы маани белгилүү бир контекстте гана жаралбайт, алар бул контекстте колдонгонго чейин эле карама-каршы мааниде болушат жана контексттен сырткары алганда да карама-каршы маанилерин сактап калышат, мындай сөздөр на-гыз антонимдер болот. Контексттик антонимдерде, тескерисинче, сөз маанилериндеги карама-каршылык белгилүү бир контекстте жаралат да, андан сырткары турганда, өздөрүнүн карама-каршылык касиетинен ажырап калышат.

Нагыз антонимдерди толук жана толук эмес деп бөлүштүрүүдө дал келүүчүлүк принциби башкы орунда турат, т.а., антонимдештик деңгээли жана семантика=стилистикалык турпаты жагынан дал келгендигине же дал келбестигине карай нагыз антонимдер жогорудагыдай эки топко бөлүп каралат.

Антонимдер конкреттүү тилдик системада жашаган лингвистикалык кубулушка кирет: алар баарыдан мурда сөз маанилеринин карама-каршылыгы болуп саналат, карама-каршылык лексикалык маанинин элементине айланганда гана, антонимдер пайда болот. Бирок бул жагдай антонимдердин логикалык жана чындыктагы негизин жокко чыгара албайт, андыктан бул маселелерди өз ара байланышта териштирүү зарыл.

Антонимдердин табият-маңызын терең ачып берүү үчүн алар

чагылдырган карама-каршылыктын таанып-билиниш өзгөчөлүгү, психоэмоциялык таасири да эске алынышы шарт. Аталган бөтөнчөлүктөрү боюнча антонимдерди конкреттүү карама-каршылыкты билдирген антонимдер жана абстракттуу карама-каршылыкты туюндурган антонимдер; объективдүү карама-каршылыкты тике чагылдырган антонимдер жана объективдүү чындыкты кыйыр чагылдырган антонимдер деп бөлүштүрүп кароо зарыл.

Эгер карама-каршылык деңгээли, стилистикалык турпаты жагынан бири-бирине дал келишсе, андай антонимдер толук, ал эми бул белгилеринин кайсы бири жагынан дал келбей калышса, толук эмес антонимдер болуп саналат. Толук антонимдер кепте бирге жыш колдонулат, толук эмес антонимдер мындай касиетке ээ эмес, ошондуктан алар жаңычылдык, адаттан тышкарылык касиетин сактап кала беришет да, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү жагынан толук антонимдерге караганда күчтүүрөөк келет. Семантикалык жана стилистикалык дал келбестик деп жалпылап алганыбыз менен, булардын конкреттүү контекст аркылуу гана ачылчу көптөгөн нюанстары болот.

Антонимдерди толук жана толук эмес деп бөлүштүрүү антонимдердин синонимдер, көп маанилүүлүк маселелери менен тыгыз байланышта болгондугунда да жатат, андыктан бул үч маселени өз ара байланышта териштирүү керек. Деги эле антонимдерди лексикалык башка кубулуштар менен байланышта, карым-катышта караштыруу алардын табиятын жана семантикасындагы динамиканы ар тараптуу ачып берүүгө, лексикалык системадагы ордун аныктоого чоң өбөлгө түзөт.

Антонимдер кепте чар-жайытколдонулбайт, алар белгилүү бир мыйзам-ченемдин чегинде, т.а., синтаксистик үлгү-калыптын негизинде колдонулушат, синтаксистик үлгү-калыбы (модели) боюнча нагыз жана контексттик антонимдер бири-биринен айырмаланышпайт.

Белгилүү бир контекстке көз карандылык-бул контексттик антонимдерди нагыз антонимдерден айрып турган негизги белги болуп саналат. Контексттик антонимдердин түгөйлөрү бири-бирине кандай мааниде карама-каршы коюлгандыгы белгилүү бир контекстте гана ачылып, айкын болот, контексттен сырткары алганда, алар карама-каршы касиетинен ажырап калышат, демек, контекстке көз каранды келет. Бирок көз карандылык жагынан контексттик антонимдердин баары эле бирдей боло бербейт, бул өзгөчөлүгү боюнча аларды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй үч топко бөлүп карасак болот: 1) нагыз контексттик антонимдер, т.а., контексттен тышкары алганда өздөрүнүн антонимдик касиетинен таптакыр ажырап калган антонимдер; 2) кепте бирге жыш колдонулуунун натыйжасында карама-каршы экендиги белгилүү бир контекстсиз эле дайын болуп турган, бирок белгилүү бир сүйлөм тутумунда (конструкцияда) гана колдонулгандар, катып калгандар; 3) белгилүү бир сүйлөм тутумунан сырткары деле карама-каршы мааниде колдонулуп, нагыз антонимге айланып бараткандар.

Турмуштук жана көркөмдүк зарылдык, муктаждык, ошондой эле нерселердин бири-бири менен ар кандай карым-катышта болуу мүмкүнчүлүгү контексттик антонимдердин жаралышын жана колдонулушун шарттайт. Дал ушул мүмкүнчүлүк ар бир сөздө башка сөздөрдүн баары менен антонимдик катышта болуу мүмкүнчүлүгүн да жаратат, бирок бул сөздөр бири экинчисине туш келди, баш аламан карама-каршы коюла берет дегендик эмес-карама-каршы коюунун белгилүү бир мыйзам-ченеми болот.

Контексттик антонимдер поэтикалык каражат катары көркөм чыгармада көп колдонулат жана көбүнчө жуурулушкан, символикалуу образды берет. Тилдик бирдиктер жагынан алганда, сөз менен сөз гана эмес, сөз менен сөз айкашы, сөз айкашы менен сөз айкашы, сөз менен сүйлөм каршы коюла берет, ошондой эле бир эле сөзгө бир нече сөз да каршы коюлушу ыктымал, мындай учурда карама-каршылык күч алып, ойдун таасирдүүлүгү артат.

Антонимдик түгөйлөр, негизинен, бирдей сөз түркүмдөрүнө таандык болушат, бирок кепте сөз түркүмдүк аралык антонимдер да учурайт, бул чындыктагы карама-каршы кубулуштардын, касиет-сапаттардын ж.б. бири-бирине өтүп турушу менен шартталат.

Сөз түркүмдүк катышына карай карама-каршы маанидеги сөздөрдү жалпы жонунан эки чоң топко бөлүп караса болот: 1) толук маанилүү сөздөрдүн антонимдештиги, 2) кызматчы сөздөрдүн антонимдештиги. Толук маанилүү антонимдеш сөздөрдү сөз түркүмдөргө төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот: з а т а т о о ч т у к, с ы н а т о о ч т у к, т а к т о о ч т у к, э т и ш т и к, с а н а т о о ч т у к, а т а т о о ч т у к антонимдер. Сан жана ат атоочтон башка сөз түркүмдөрүнө таандык антонимдер ич ара бир нече семантикалык топторго ажырайт.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. Абдулдаев, Э. Кыргыз тили [Текст]: IX-X класстар үчүн / Э. Абдулдаев, А. Турсунов.– Фрунзе: Мектеп, 1974.– 179 б.
2. Кыргыз тили [Текст]: пед. ин-тардын пед. фак. үчүн / Э. Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1986.– 349 б.
3. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Орфография. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] / Э. Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.– 256 б.
4. Абдурахманов, И. Полисемия и антонимия прилагательных протяженности в современном узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Абдурахманов.– Ташкент, 1973. – 23 с.
5. Аристотель. Сочинения [Текст]: в 4-х т. / Аристотель.– М.: Мысль, 1975-1983.– Т. 1.– 1975.– 550 с.; Т. 2.– 1978.– 687 с.; Т. 3.– 1981.– 613 с.; Т. 4.– 1983. – 830 с.
6. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) [Текст] / И.В. Арнольдов.– 2-е изд., перераб. – Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1981.– 295 с.
7. Апресян, Ю. Д. Лексические антонимы и преобразования с ними [Текст] / Ю.Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М., 1973. – С. 326 - 349.

8. Апресян, Ю. Д. Опыт теории антонимов [Текст] / Ю.Д. Апресян // Структурно – математические методы моделирования языка: тез. докл. Всесоюз. науч. конф. – Киев, 1970.– Ч. 1.– С. 8-10.
9. Арутюнова, Н.Д. Аномалии и язык (к проблеме языковой картины мира) [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Вопр. языкознания.– 1987.– №3.– С. 3-19.
10. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова.– 2-е изд., стереотип.– М.: Сов. энцикл., 1966.– 609 с.
11. Ахматов, Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст] / Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1978.– 175 б.
12. Тил илимине киришүү [Текст] / Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартпаев, С. Иманалиев.– Фрунзе: Мектеп, 1980.– 172 б.
13. Ахматов, Т. Кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омуралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990.– 234 б.
14. Баранова, Л.А. Слитное и раздельное написание «не» с относительными прилагательными [Текст] / Л.А. Баранова // Рус. яз. в шк.– 1981.– № 6.– С. 54-58.
15. Березин, Ф.М. Общее языкознание [Текст] / Ф.М. Березин, Б.Н. Головин. – М.: Просвещение, 1979.– 416 с.
16. Брагина, А.А. Семантические отношения между синонимами и антонимами (роль негативных форм) [Текст] / А.А. Брагина // Рус. яз. в шк.– 1979. – № 5. – С. 90-97.
17. Булаховский, Л.А. Введение в языкознание [Текст] / Л.А. Булаховский.– М.: Учпедгиз, 1953.– Ч. 2. – 179 с.
18. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке [Текст] / Р.А. Будагов.– 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Просвещение, 1965.– 492 с.
19. Будагов, Р.А. Человек и его язык [Текст] / Р.А. Будагов.– 2-е изд., расшир. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976.– 429 с.
20. Введенская, Л. А. Антонимо-синонимический словарь и его значение для обучения русскому языку иностранцев [Текст] / Л.А. Введенская,

- Н.П. Колесников // Актуальные проблемы учебной лексикографии.– М., 1977.– С. 166-172.
21. Введенская, Л. А. О взаимодействии антонимии и синонимии [Текст] / Л.А. Введенская // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. – Ростов н/Д, 1968.– С. 68-74.
22. Введенская, Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах [Текст] / Л.А. Введенская // Учен.зап. / Курский гос. пед. ин-т; Белгород. гос. пед. ин-т.– 1966.– Т. 25, вып. 2: Краткие очерки по русскому языку. – С. 128-135.
23. Введенская, Л.А. Синонимические пары антонимов [Текст] / Л.А. Введенская // Рус. яз. в шк.– 1969.– № 4.– С. 107-111.
24. Введенская, Л.А. Проблемы лексической антонимии и принципы составления словаря антонимов [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л.А. Введенская.– Ростов н/Д, 1973.– 36 с.
25. Введенская, Л.А. Русское слово: Факультат. курс «Лексика и фразеология рус. яз.» [Текст] / Л.А. Введенская, М.Т. Баранов, Ю.А. Гвоздарев.- 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1978.– 144 с.
26. Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений слова [Текст] / В.В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1953. – № 5.– С. 3-29.
27. Виноградов, В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика [Текст] / В.В. Виноградов.– М.: Изд-во АН СССР, 1963.– 256 с.
28. Гальперин, И.Р. Очерки по стилистике английского языка [Текст] / И.Р. Гальперин.– М.: Изд. лит. на иностр. яз., 1958.– 459 с.
29. Гальперин, И.Р. Общие проблемы стилистики [Текст] / И.Р. Гальперин // Проблемы лингвистической стилистики: тез. докл.– М., 1969. – С. 37-40.
30. Гальперин, И.Р. Информативность единиц языка [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Высш. шк., 1974.– 175 с.

31. Гегель, Г.-В. Наука логики [Текст] / Г.-В. Гегель.– М.: Мысль, 1970. – Т. 1.– 501 с.; Т. 2.– 248 с.
32. Гельблу, Я.И. Антонимия и антитеза [Текст] / Я.И. Гельблу // Учен. зап. / Башкир. гос. ун-т. Сер. филол. наук. – 1964. – Вып. 15, № 6 (10).– С. 153-159.
33. Гельблу, Я.И. Антонимичные пары [Текст] / Я.И. Гельблу // Учен. зап. / Башкир. гос. ун-т. Сер. филол. наук. – 1964.– Вып. 15, № 6 (10).– С. 161-164.
34. Гельблу, Я.И. Способы выражения антонимичности в современном немецком языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Я.И. Гельблу.– Л., 1965. – 18 с.
35. Гельблу, Я.И. К истории возникновения антонимичных отношений [Текст] / Я.И. Гельблу // Учен. зап. / Башкир. гос. ун-т. Сер. филол. наук.– 1969.– Вып. 28, № 11/15.– С. 72-87.
36. Герцен, А.И. Былое и думы [Текст] / А.И. Герцен.– М.: Дет. лит., 1976.– 576 с.
37. Давлетов, С. Антонимдер жөнүндө [Текст] / С. Давлетов // Мугалимдер газ. – 1960. – 23-февр.
38. Давлетов, С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: педагогикалык окуу жайлар үчүн / С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – Ч. 1. – 267 б.
39. Давлетов, С.А. Антонимдер жөнүндө [Текст] / С.А. Давлетов // Давлетов С. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери. – Каракол, 2011.– 3-китеп.– 50-59, 74-76 б.
40. Дунканаев, К.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / К.Т. Дунканаев. – Каракол: Б-сыз, 2010.– 202 б.
41. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов.– Фрунзе: Мектеп, 1980.– 235 б.

42. Давыдова, М.К. Антонимия как художественно-выразительное средство в романе М. Шолохова «Поднятая целина» [Текст] / М. Давыдов // Учен. зап. / Хабар. гос. пед. ин-т. Сер. рус. яз. – 1970.– Т. 29.– С. 150-159.
43. Дмитриевская, И.В. К вопросу о противоречащих и противоположных понятиях [Текст] / И.В. Дмитриевская // Логико-грамматические очерки. – М., 1961.– С. 6-11.
44. Журавлев, А.П. Звук и смысл [Текст] / А.П. Журавлев.– 2-е изд., испр. и доп.– М.: Просвещение, 1991.– 160 с.
45. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили [Текст] / А. Жалилов.– Бишкек: Кыргызстан, 1996.– 1- бөлүк: Тил илиминен маалымат, Фонетика, графика, орфография, лексикология. – 232 б.
46. Жапаров, Ш. Киргизская антропонимия [Текст] / Ш. Жапаров. – Бишкек: Илим, 1992.– 187 с.
47. Звегинцев, В.А Теоритическая и прикладная лингвистика [Текст] / В.А. Звегинцев.– М.: Просвещение, 1967.– 336 с.
48. Зимина, Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.П. Зимина.– Л., 1974.– 24 с.
49. Иванов, В.А. Стилистические функции антонимов в романе А.А. Фадеева «Молодая гвардия» [Текст] / В.А. Иванов // Рус. яз. в шк. – 1962. – № 3. – С. 22- 26.
50. Иванова, В.А. Антонимия в системе языка [Текст] / В.А. Иванова. – Кишинев: Штиинца, 1982.– 163 с.
51. Исабеков, Б.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.О. Исабеков. – Ташкент, 1973.– 18 с.
52. Исаев, А.В. К вопросу о соотношении лингвистического и логического в учении об антонимах [Текст] / А.В. Исаев // Филол. Науки.– 1972.– № 1.– С. 49-56.

53. Исмаилов, А. Антоним сөздөр [Текст] / А. Исмаилов // Мугалимдер газ.– 1969.– 3- сент.

54. Калинин, А.В. Лексика русского языка [Текст] / А.В. Калинин.– 2-е изд.– М.: Изд-во МГУ, 1978.– 232 с.

55. Кацнельсон, С.Д. Содержание слова, значение и обозначение [Текст] / С.Д. Кацнельсон. – М.; Л.: Наука, 1965.– 110 с.

56. Клаус, Г. Введение в формальную логику [Текст]: пер. с нем. / Г. Клаус.– М.: Изд. иностр. лит., 1960.– 507 с.

57. Климова, Л.И. Синтагматические связи как средство разграничения противоположных значений слова [Текст] / Л.И. Климова // XXVII Герценовские чтения. Филологические науки. Лингвистика. – Л., 1975. – С. 19-23.

58. Климова, Л.И. Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.И. Климова.– Л., 1975.– 22 с.

59. Ковтунова, И.И. Современный русский язык (порядок слов и актуальное членение предложения) [Текст] / И.И. Ковтунова. – М.: Просвещение, 1976. – 239 с.

60. Кондаков, Н.И. Логика [Текст] / Н.И. Кондаков.– М.: Изд-во АН СССР, 1954.– 512 с.

61. Кондаков, Н.И. Логический словарь – справочник [Текст] / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1975.– 720 с.

62. Кодухов, В.И. Введение в языкознание [Текст] / В.И. Кодухов. – М.: Просвещение, 1979.– 351 с.

63. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка [Текст] / М.Н. Кожина.– М.: Просвещение, 1977.– 223 с.

64. Комиссаров, В. Н. Проблема определения антонима: О соотношении логического и языкового в семасиологии [Текст] / В.Н. Комиссаров // Вопр. языкознания. – 1957.– № 2.– С. 49-58.

65. Комиссаров, В. Н. Семантическая характеристика слов - антонимов (на материале английского языка) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / В.П. Комиссаров.– М., 1962.– 258 с.

66. Кондратов, А. Звуки и знаки [Текст] / А. Кондратов.– 2-е изд., перераб.– М.: Знание, 1978.– 208 с.

67. Кононов, А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии [Текст] / А.Н. Кононов // Изв. Отд-ния обществ. наук АН ТаджССР. – 1954.– Вып.5.– С. 83-85.

68. Кононов, А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках [Текст] / А.Н. Кононов // Тюркологический сборник. 1975.– М., 1978.– С. 157-179.

69. Котелова, Н.З. Значение слова и его сочетаемость (к формализации в языкознании) [Текст] / Н.З. Котелова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1975. – 164 с.

70. Кудайбергенов, С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу [Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Б-сыз, 1960.– 71 б.

71. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969.– 775 б.

72. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү [Текст] / жоопту ред. Б. Усубалиев.– Фрунзе: Илим, 1988.– 236 б.

73. Жапаров, Ш. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү [Текст] / Ш. Жапаров, К. Сейдакматов.– Фрунзе: Илим, 1984. – 469 с.

74. Кыргыз макал-лакаптары [Текст] / туз. Ш. Усупбеков.– Фрунзе: Кыргызстан, 1982.– 123 б.

75. Лаврова, Н.Н. Антонимия лингвистических терминов [Текст] / Н.Н. Лаврова // Термин и слово. – Горький, 1979.– С. 54-65.

76. Лесник, М.Д. Об антонимичности прилагательных «большой», «малый», «маленький» и сфере их употребления в современном русском

литературном языке [Текст] / М.Д. Лесник // Учен. зап. ЛГУ. № 161, Сер. филол. наук.– 1952.– Вып. 18.– С. 80-99.

77. Логика [Текст] / Г.А. Левин, В.И. Бартон, В.Ф. Берков и др. – Минск: Из-во Белорус. гос. ун-та им. В.И.Ленина, 1974. – 336 с.

78. Лукина, Г.Н. О словах-антонимах «горячий» и «холодный» в древнерусском языке [Текст] / Г.Н. Лукина // Филол. науки.– 1959. – № 1.– С. 118-129.

79. Лукина, Г.Н. История некоторых антонимических прилагательных в русском языке (на материале письменных памятников XI – XVII вв.) [Текст] автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Н. Лукина. – М., 1963. – 20 с.

80. Лурия, А.Р. Язык и сознание [Текст] / А.Р. Лурия.– М.: Изд-во МГУ, 1979.– 319 с.

81. Львов, М.Р. К вопросу о типах лексических антонимов [Текст] / М.Р. Львов // Рус. яз. в шк.– 1970.– № 3.– С. 71-76.

82. Маметов, А. Антонимы в крымско-татарском языке [Текст] / А. Маметов // Сов. тюркология.– 1979. – № 1.– С. 62-68.

83. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили (лексикология) [Текст] / Ж. Мамытов, З. Кулумбаева.– Фрунзе: Мектеп, 1971.– 110 б.

84. Маркс, К. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс.– М.: Госполитиздат, 1955.– Т. 3. – 630 с.

85. Маркс, К. Сочинения [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс.– М.: Госполитиздат, 1960.– Т. 23.– 907 с.

86. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили (фонетика жана лексикология) [Текст] / Ж. Мамытов. – Бишкек: «ЖЭКА» ЛТД, 1999. – 256 с.

87. Матиевская, Л.А. О стилистическом использовании антонимов в лирике и поэмах М.Ю. Лермантова [Текст] / Л.А. Матиевская // Рус. яз. в шк.– 1977.– № 2.– С. 66-73.

88. Миллер, Е. Н. Антонимия в лексике и фразеологии: На материале немецкого и русского языков [Текст] / Е.Н. Миллер. – Алма-Ата: Б.и., 1978.– 112 с.
89. Миллер, Е. Н. Антонимия номинативных единиц в современном немецком языке [Текст] / Е.Н. Миллер. – Куйбышев: КГПИ, 1985.– 89 с.
90. Миллер, Е. Н. Межчастеречная антонимия [Текст] / Е.Н. Миллер // Филол. науки.– 1981.– № 7.– С. 79-82.
91. Морозова, В.М. Антонимия имен существительных в современном русском языке [Текст]: автореф. дис ... канд. филол. наук / В.М. Морозова.– Куйбышев, 1975.– 24 с.
92. Мусабаев, Г.Г. Современный казахский язык [Текст] / Г.Г. Мусабаев. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959.– [Т. 1]: Лексика. – 141 с.
93. Мусин, Ж. Антонимы в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. Мусин. – Алма-Ата, 1970. – 31 с.
94. Мукамбаев, Ж. Азыркы кыргыз тили [Текст]: методикалык көрсөтмөлөр жана көнүгүүлөр жыйнагы / Ж. Мукамбаев, А Осмонкулов.– Фрунзе: Мектеп, 1976.– 164 б.
95. Нарский, И.С. Започно-Европейская философия XIX века [Текст] / И.С. Нарский. – М.: Высш. шк., 1976.– 585 с.
96. Новиков, Л. А. Антонимия в русском языке [Текст] / Л.А. Новиков. – М.: Изд-во МГУ, 1973.– 290 с.
97. Новиков, Л. А. Избранные труды [Текст]: в 2 т. / Л.А. Новиков.– М.: РУДН, 2001.– Т. 1.– 672 с.; Т. 2.– 842 с.
98. Новиков, Л. А. Лингвистическое толкование художественного текста [Текст] / Л.А. Новиков. – М.: Рус. яз., 1979. – 252 с.
99. Новиков, Л. А. Семантика русского языка [Текст] / Л.А. Новиков. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
100. Орузбаева, Б. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] / Б. Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1972.– 425 б.

101. Ормонбекова, А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А. Ормонбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2010.– 362 б.
102. Осмоналиева, Д.К. Кыргыз тилиндеги энантиосемия [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Д.К. Осмоналиева.– Бишкек, 2007.– 24 б.
103. Павлов, Б.Н. Слова «день» и «ночь» в поэтической речи А. Блока [Текст] / Б.Н. Павлов // Слово в лексико-семантической системе языка.– Л., 1972. – С. 100-102.
104. Потенбня, А.А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А.А. Потенбня // Хрестоматия по истории русского языкознания. – М., 1977.– С. 186-204.
105. Прохорова, В.Н. Слова с противоположными значениями в русских говорах [Текст] / В.Н. Прохорова // Филол. науки. – 1961.– № 1.– С. 122-128.
106. Пустовойт, П.Г. Слово – стиль – образ [Текст] / П.Г. Пустовойт.– М.: Знание, 1980.– 61 с.
107. Реформатский, А.А. Введение в языкознание [Текст] / А.А. Реформатский.– 4-е изд., испр. и доп.– М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
108. Родичева, Э.И. К проблеме антонимии [Текст] / Э.И. Родичева // Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики.– М., 1968.– С. 284-296.
109. Родичева, Э.И. Семантический аспект антонимии (в свете данных афазии) [Текст] / Э.И. Родичева // Исследование по речевой информации. – М., 1962.– Вып. 2. – С. 190-207.
110. Саматов, К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөсү [Текст]: филол. илим. д-ра ... дис. автореф. / К. Саматов. – Бишкек, 2002. – 54 б.
111. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев.– Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.– 325 б.

112. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст] / Э.В. Севортян.– М.: Наука, 1974.– 767 с.

113. Сидеренко, М.И. О фразеологических антонимах русского языка [Текст] / М.И. Сидоренко // Рус. яз. в шк.– 1969.– № 3.– С. 94-97.

114. Сидеренко, М.И. Антонимия и экспрессивно-стилистическая принадлежность слов [Текст] / М.И. Сидоренко // Слово в лексико-семантической системе языка.– Л., 1972.– С. 100-117.

115. Скиба, Ю.Г. К вопросу о так называемой антонимической омонимии в славянских языках [Текст] / Ю.Г. Скиба // Науч. зап. Чершвец. ун-та. Сер. 1, Филол. науки. – 1958. – Т. 31, вып. 7.– С. 165-168.

116. Современный русский язык [Текст] / под ред. Д.Э. Розенталя. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971.– 636 с.

117. Соколова, Н.Л. К проблеме определения и классификации антонимов и их стилистического использования [Текст] / Н.Л. Соколова // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.– 1977. – № 6. – С. 60-69.

118. Степанов, Ю.С. Основы общего языкознания [Текст] / Ю.С. Степанов.– 2-е изд., перераб.– М.: Просвещение, 1975. – 271 с.

119. Тихонов, А.Н. Антонимия лексическая и антонимия словообразовательная [Текст] / А.Н. Тихонов, С.М. Саидова // Рус. яз. в шк.– 1980.– № 4.– С. 67-71.

120. Тихонов, А.Н. Междометия в звукоподражании слова [Текст] / А.Н. Тихонов // Рус. Речь.– 1981.– № 5.– С. 72-76.

121. Уемов, А.И. Проблема отрицательных определений [Текст] / А.И. Уемов // Логико-грамматические очерки.– М., 1961.– С. 62-64.

122. Усубалиев, Б.Ш. Антонимы в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Ш. Усубалиев.– Фрунзе, 1982.– 23 с.

123. Усубалиев, Б. Антонимдер жана аларды окутуу [Текст] / Б. Усубалиев.– Фрунзе: Мектеп, 1987.– 144 б.

124. Усубалиев, Б. Эмоциялык-нарктагыч лексика [Текст] / Б. Усубалиев // БГУДагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 1998.– 28-32 б.
125. Усубалиев, Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: AVARASIA, 2007.– 410 б.
126. Чейф, У.Л. Значение и структура языка [Текст]: пер. с англ. / У.Л. Чейф.– М.: Прогресс, 1975.– 432 с.
127. Уфимцева, А.А. Слово в лексико-семантической системе языка [Текст] / А.А. Уфимцева.– М.: Наука, 1968. – 272 с.
128. Хасбулатова, З.А. Антонимы в кумыкском языке (лексико-грамматический и стилистический аспекты) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / З.А. Хасбулатова. – Махачкала, 2010.– 162 с.
129. Хотякова, В.А. Высокой мысли притяжение [Текст] / В.А. Хотякова.– М.: Сов. Россия, 1980.– 223 с.
130. Шалютин, С.М. Язык и мышление [Текст] / С.М. Шалютин. – М.: Знание, 1980.– 64 с.
131. Шанский, Н.М. Лингвистический анализ стихотворного текста [Текст] / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 2002. – 222 с.
132. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1964.– 316 с.
133. Шукуров, Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка [Текст]: авторефер. дис. ... канд. филол. наук / Р. Шукуров.– Ташкент, 1973. – 22 с.
134. Шукуров, Р. Антонимы в узбекском языке [Текст] / Р. Шукуров. – Ташкент: Фан, 1977.– 149 с.
135. Щерба, Л.В. Опыты лингвистического толкования стихотворений [Текст] / Л.В. Щерба // Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.– С. 97-109.

136. Щербак, А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках [Текст] / А.М. Щербак // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.– С. 82-172.

137. Энциклопедический словарь юного филолога [Текст] / сост. М.В. Панов. – М.: Педагогика, 1984.– 351 с.

138. Эргешова, С.Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / С.Б. Эргешова.– Бишкек, 2010.– 18 б.

139. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959.– Ч.1.– 248 с.

Кыскартуулар

- А.Т. – Аалы Токомбаев
А.А. – Абдылдажан Акматалиев
А.О. – Алыкул Осмонов
А.Ж. – Асан Жакшылыков
А.С. – Асанбек Стамов
Б.С. – Байдылда Сарногоев
Б.А. – Баратбай Аракеев
Б.Бож. – Бейшенаалы Божокеев
Б.Ж. – Бексултан Жакиев
Б.Б. – Бөкөнбай Борукуев
Б.У. – Бейшебай Усубалиев
Г.М. – Гүлсайра Момунова
Ж.Абды – Жалил Абдыкадыров
Ж.Т. – Жусуп Турусбеков
Ж.Мам. – Жээнбай Мамбеталиев
Ж.М. – Жээнбай Мукамбаев
К.А. – Казат Акматов
К.О. – Калыбай Осмоналиев
К.Б. – Касымаалы Баялинов
К.Ж. – Касымаалы Жантөшев
К.С. – Көчкөн Сактанов
К.М. – Кубанычбек Маликов
М.Б. – Мар Байжиев

М.Бор. – Мухтар Борбугулов
О.К. – Орозбай Көчкөнов
О.Б. – Осмонкул Бөлөбалаев
Ө.Д. – Өскөн Даникеев
С.А. – Сагын Акматбекова
С.С. – Саткын Сасыкбаев
С.Б. – Сталбек Бактыгулов
С.Э. – Сүйүнбай Эралиев
Т.М. – Тоголок Молдо
Токтогул – Токтогул Сатылганов
Т.С. – Токтогул Самудинов
Т.К. – Төлөгөн Касымбеков
Т.Сыд. – Түгөлбай Сыдыкбеков
Т.Б. – Түмөнбай Байзаков
Ү.А. – Үсөнбек Асаналиев
Ч.А. – Чынгыз Айтматов
Ш.С. – Шатман Садыбакасов
Э.Т. – Эрнис Турсунов
«А» - «Агым»
«АН» - «Азия - Ньюс»
«КСЭ» - Кыргыз Советтик Энциклопедиясы
«М» - «Манас» эпосу
«ШБ» - «Шам бала»
«Ш» - «Шоокум».